No. ४३४३

Title शास्त्र दीपिका १ अध्यायाद् द्वितीयाध्यायान्त

Author पार्थसारथि मिश्र

Extent ११२-१/२ Age १८०१ पूर्व

Subject पू. मीमांसा शास्त्रं

घू॰ सूत्रदीपिका तृतीयाध्यायादिः षष्ठाध्यायांता

५२५२

स्वस्ति॥ अथातः शेषलक्षणम्। एवं सिद्धे भेदे शेषशेषित्वमिदानीं चिंत्यते। भिन्नानां हि तत्संभवति नाभिन्नानामि-
ति भेदलक्षणस्य हेतुत्वं यद्यपि ब्रीहीनवहंति सोमेन यजेतेत्यादिषु द्रव्यकर्म्मणोः शेषशेषिता न कर्मभेदापेक्षा तथा-
पि कर्म्मणामपि प्रयाजादीनां यागादीनां शेषशेषित्वमिहैव वक्तव्यमिति तत्सिद्ध्यर्थं भेदलक्षणापेक्षणं ननु चावघात-
स्यापि ब्रीहिस्त्रिर्यजेतेति शास्त्रांतरार्थेन शेषशेषित्वं चिंतानं ब्रीहिपदार्थमात्रेण शास्त्रभेदलक्षणस्वरूपं दृ-
मिति संभवति हेतुत्वं किं ब्रीहीनवहंति ब्रीहिस्त्रिर्यजेतेत्यनयोः शास्त्रयोर्भेदोस्ति उमिति चेत्॥ केन रूपेणानव- न॰ ५
न्निरपेक्षसाध्यभेदात्रास्ति नाप्यनुबंधभेदो येन शास्त्रभेदस्यात् तस्माद्वाक्यांतरत्वमेव न शास्त्रांतरत्वे
न वाक्यभेदलक्षणापेक्षा पूर्वोक्तं सोमेन यजेत अरुणया क्रीणातीत्यादिषु वाक्यांतरत्वमपि नास्ति द्रव्यदेवशास्त्र-
भेदात् ननु तत्रापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्रांतरविहिताधिकारसंबंधस्यैव यागस्य शेषः सोमः
न सोमज्योतिष्टोमतायां रनुबंधसाध्यभेदोस्तित्व नयत्रापि सोमस्यैव विषयत्वेनानुबंधभेदाभावात् निर-
पेक्षसाध्यभेदाभावाच्च न उद्भिदा यजेत पशुकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादौ स्ववाक्यत एव फले
द्रव्यदेवता यागस्य [illegible] सावयागे शेषत्वमिति द्रव्यांतरत्वमपि नास्तीति चेत् अस्ति [illegible] नैवपदं प्रत्ययार्थं [illegible] नामपदं वा
याग

प्रतिप्रकृत्यर्थं स्ययागस्य चोत्पत्त्यात् ॥ पदभेदोपि नास्ति नतरां वाक्यभेदो नतमां च शास्त्रभेदः। तस्मात्क
र्मणामेव शेषशेषित्वचिंतार्थं भेदलक्षणापेक्षणं इतीपि न शास्त्रभेदापेक्षा तद् तावत्प्रघाताद्भेयादीनां
शेषशेषित्वात् तस्मात् कर्मभेदानुष्ठानमेवैतन्न्यायात् कर्मलक्षणं वृत्तमिति तिनत्तद्वारा शास्त्रभेदानुष्ठानं
तस्य हानुपयोगात्। अतएव कर्मभेद एव षष्ठीध्यायार्थो न शास्त्रभेदः। सोऽत्रैवावात, अद्वैन षष्ठे वृत्तस्य हेतु
त्वमुच्यते हेतुत्वेव कर्मभेदस्यैव सम्भवतीति न शास्त्रभेदस्योक्तं। अतः सत्रेणाप्यविपरीते शास्त्रभेदस्याध्या
यार्थत्वमयुक्तं यौनु वैधातरे हि बुध्यमानस्तदनुवर्त्तिनि योगीतरमेव बुध्यते न मध्ये शास्त्रभेदं। अतो
नासौ वाद्नार्थः। अवादनार्थ ... श्च न विचारमर्हतीति न तद्विचारार्थं भेदलक्षणमित्यास्तीतावत्। अव
कुप्रकारे वेदे शेषलक्षणे एवं दृश्यते कः शेष इति ... तत्स्वरूपं केन हेतुना शेष इति शेषश्चाद् प्रवृत्तिनिमि
त्तं कथं विनियुज्यत इति विनियोगप्रकारः श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणानि
प्रमाणानि तेषां च विरोधे बलाबलं विरोधश्च क्वास्ति क्वनास्तीति तदेतत्सर्वमस्मिन्नेवाध्याये शेषलक्षणे व
क्तव्यम् इति मत्वोक्तं तदनेन सूत्रेणात्र बुद्धिसमाधिस्याद् वक्ष्यमाणार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र पूर्वपक्षे

ण॥ प्रयोजनं॥ शेषः परार्थत्वात्॥ ॥नन्वशेषलक्षणं वक्तव्यमिति तदिदमुच्यते प्रथमं तावदनेन सूत्रेण शेष
स्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते तत्र सूत्रे श्रुत्या हेतुरुच्यते परार्थत्वाच्छेष इति स्वरूपं त्वर्थाद्यदा हि प उँ
रार्थत्वे शेषप्रवृत्तौ हेतुस्तदा परार्थ एव शेष इति सिद्धं भवति भाष्ये तु यः परार्थस्तस्य शेषत्वम
इति स्वरूपं श्रुत्युक्तमर्थाद्धेतुरिति द्रष्टव्यं अत्र वादिना तावदिदं लक्षणं नासन्निराकरणाय पा
रार्थ्यलक्षणमुच्यते केचिदाहुः किल यन्न विना यन्न भवति बीजादिनैवांकुरादिः स बीजादिस्तस्यां
कुरादेः शेष इत्याहुः तदयुक्तं रूपरसादीनामाग्नेयादीनां च मिथो विनाभावेन शेषत्वापत्तेः प्रयोज
त्वे शेषत्वमित्येतदपि पुरोडाशकपालादिषु प्रयोजकेष्वपि शेषत्वमसत्त्वादव्यापकं अन्ये तु यद्यस्मा
दधिकं विधीयते स तस्य शेष इत्याहुः तदपि मेदसोंऽगप्रधानानां परस्परापेक्षकादन्यविधौ तद्विहि
ते शेषत्वमाहुः तदपि विध्यादिविहितानामपि शाखाच्छेदनादीनामंगत्वदर्शनादयुक्तं तस्मादुपका
रकत्वमेव शेषत्वमित्यन्ये तदप्ययुक्तं प्रधानान्यप्यंगानामनुष्ठानोपयोगं कुर्वन्तीति शेषत्वं गच्छे
युः॥ तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणं परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते कथं तर्हि श्रुत्या
दिलक्षणी शेषत्वं न हि सोमेन यजेतेति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वं सोमस्योच्यते करणमात्राभिधाना

स्वा ३ अथ तेन श्रुत्यादयः परार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः । किल हि विधिसहिताः परार्थ्यं बोधयन्तीति वि
धिरपि नाभिधानेन परार्थ्यं गमयति किन्तु अर्थापत्त्या स हि चेतनप्रवर्त्तनात्मा न चानुद्दिष्टफले व्या
पारे चेतनः प्रवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थात् । विधिविषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवर्त्तना गम्यते फलार्थ
श्च व्यापारः फलवद्देवपुरुषस्यातिशयाधायक इति तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन
च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्तिः सिद्धा भवति तस्माद्युक्तं श्रुत्यादिगम्यं परा
र्थ्यलक्षणं शेषत्वमिति ॥ ॥ द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ॥ अत्र शेषत्वस्य विषयकथनेन कः
शेष इत्ययमेवांशः प्रपंच्यते बादरिर्द्रव्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषतां श्रुत्यादेर्द्दर्शनाच्चैते कर्मणामु
पकारकाः । उपकारकत्वमेव शेषत्वं न परार्थ्यं तस्य बोधकाभावाद्विधिस्तावत् प्रवर्त्तनामात्ररू
पो न तादर्थ्यं गमयति श्रुत्यादयोपि साध्यसाधनतावमात्रपरा न पारार्थ्यं प्रतिपादयन्तीति तस्मादु
पकारकत्वमेव शेषत्वं तच्च दृष्टार्थानां द्रव्यगुणकर्मणां दर्शनादेवावगम्यते प्रोक्षणादीनां तु श्रुत्या २
दिभिः क्रियायाः हि व्रीहीणां प्रोक्षणं प्रति साध्यत्वमभिदधानोपकारमन्तरेण तदनुपपत्ते रुपकारं ग
मयति ननु यागस्य फलशेषत्वे फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्षदर्शनं श्रुत्यादयो वा सन्ति नवेति । जैमिनि

क्ष्यत्वा दिशमेव।

यागः कर्त्तव्य एतावदुच्यते न तु यागेन फलमिति। तदेतत् स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षेव द्यामः। स्व
र्गोपि काम्यमानात्मनात्र चोद्यते न त्वात्मार्थः परार्थो वेति न स्यान्न तयोः शेषत्वं अत एव न पुरु
षस्य शेषिता शेषित्वं तु तस्य तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमिति। तदेतत् स्वर्गकामाधि
करणपूर्वपक्षवादिनो वादरेर्मतं जैमिनिस्तूपकारलक्षणस्य शेषत्वस्यादोषत्वात् पा
रार्थ्यमेव शेषत्वं तच्च विधिगम्यमिति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तेव द्यमाणमत्तिप्रेत्य कर्मणा
मपि पारार्थ्यात् शेषत्वमाह। तदेतत्तत्र सिद्धमिति नात्र किं विस्तरेण प्रपञ्चमात्रेण त्विह पू
र्वोक्तशेषत्वविषयस्य क्रियते प्रपञ्चे उक्तं वेन परमतोपन्यासपुरःसरं स्वमतमुपन्यस्तवान्
एवं फलस्यापि पुरुषशेषत्वे कामवशादेवावगम्यते विधिवशाच्च न स्वार्थं किञ्चित् कामयते य
दपि परार्थं कामयते तदपि परेषां स्वार्थमेव अनन्यपरेषां प्रमाणतावात् आत्मार्थते
वगम्यते विधिश्चानात्मार्थे फलसाधने प्रवर्तयितुमशक्नुवन् फलस्यात्मार्थतां गमयति।
लडेतेति चात्मनेपदनिर्देशात् तस्मात् यागफलयोरप्यस्ति शेषता तत्त्व पुरुषस्यापि शेषित्वेन
वै सर्वतः प्रधानत्वात्पुरुषस्य शेषत्वं नास्तीति मन्तव्यं आपाद्य तेन कर्तुर्गुणभूतत्वेनोपादानात्
रच्या

श्रो दैवरी सं मानादि युतुश्रुत्यैव गुणत्वात्॥ ॥तेषामर्थेन संबंधः॥ ॥कः शेषः केन हेतुना शेष इति
द्वयमप्युक्तं इदानीं कथं च विनियुज्यत इत्यपमं शेषा निरूप्यते दर्शपूर्णमासयो निर्वपणप्रोक्ष
णावघातादय औषधधर्मा तत्ववनादय आज्यधर्माः शाखाहरणादयः सान्नाय्यधर्मा सर्वे
षु संशयः किं सर्वे आज्ये औषधे सान्नाय्ये च कर्तव्या उत यथासंयोगं व्यवस्थेति तदर्थं किं प
रमापूर्वं प्रयुक्ता एते किं वा वांतरापूर्वं प्रयुक्ता इति तत्सिद्ध्यर्थमपि किमवांतरापूर्वाणि सं
ति नेति सत्स्वपि वतेषु किं तानि प्रयोजकानि किं वा परमापूर्वं यदापि तानि तदा किं सर्वाणि
सर्वेषां प्रयोजकानि किं वा व्यवस्थेति किं प्राप्तं एकमेव फलापूर्वं फलस्यैकस्यासिद्धये कल्प्यं
नान्यानि धर्मास्तु तादर्थ्यात् सर्वे करणत्वेन अवघातादीनां व्रीह्यादिभिः संबंधो पूर्वसाधन
विशेषकत्वं कृतः न व्रीह्यादिस्वरूपकृतः तथापूर्वं सर्वेषामाग्नेयादीनामेकफलसाधन
त्वादेकमेव कल्प्यते न च हलितदर्थश्चावघातस्तदा येहविषि कर्तव्यस्तदायत्ने वाज्यादीना
मप्यविशिष्टमतो यथा व्रीहिषु श्रुतो वघातो यवेष्वपि भवत्येवमाज्यादिष्वपि भवितुमर्हतीति सं

वी नलक्षणा४

उ वीतरागसर्वज्ञस्तथापि तानि निष्फलत्वाद्यागस्वरूपवदेव न धर्माणि प्रयोजकानि परम्
पूर्वं तु फलवत्त्वात्तस्मादेव प्रयोजकं न चात्र वाडि यमन्यायः तत्र द्रोहलक्षणीयास्वापूर्वं ल
क्षणायोपस्थापयति ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणायेत्यस्ति विप्रकर्षः अत्र तु परमापू
र्वमवान्तरापूर्वं वह्नयमध्याग्नेयादिसाध्यमिति विशेषः प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं
युक्तं यद्यपि चावान्तरापूर्वाण्येव प्रयोजकानि तथापि प्रकरणविशेषात्सर्वोत्तिसर्वेषां प्रयोजक
कानि तस्मात्सीकरः। अत्रापि धीयते सैति तावदवान्तरापूर्वाणि कुतः नह्याग्नेयादिकर्माणि
विनाशरूपाणि तैर्विनाशे हत्यपरमापूर्वं जनयेति स्वरूपतः तेषामद पूर्वाधिकरण एवाना
ज्ञातावेदप्रणे न प्रतिपादितं सस्त्वतेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः यद्यपि चाग्ने
यादात्म्यवो न यत्र करणी तथापि साक्षाडुसन्निहितस्य पूर्वं करणत्वे तद्वारेण परमापूर्वे संबंधनिमि
त्तालक्षणान्तेन व्रीहित्वाद्यो यागद्वारेण पूर्वमुपस्थाप्य पयन्त प्रथमे तावदुत्पत्त्यपूर्वे निपततीतस्मा
पि दृष्टत्वेनाज्ञातप्रकारत्वात्परमापूर्वसिद्धोपयिकत्वेन च फलवत्त्वादतिक्रमकारणं ना

वान्तरं दर्शमेवावघातादेर्युक्तौ सत्यपि च सर्वे वीऽप्रकरणविशेषे श्रुतेर्व्यवस्थावगमादसंकरः एवं
चावघातादेर्दृष्टार्थता भवति अन्यथान्वदृष्टार्थतास्यात् । न च क्वचिद् दृष्टसंभवे तत एव विध्य
पपत्तेरर्थापत्तिपरिच्छेद्याद् दृष्टकल्पनया सर्वार्थत्वे युक्तमंगीकर्तुं अतश्च यद्यपि तावद् हेतौ
त्वे तावन्मात्रे श्रूयेत तथापि दृष्टार्थत्वादेव व्यवस्था स्यात् किमुत यदा व्रीह्यादिसंयोगे नैव क्र
त्वर्थे । तस्माद्यथासंयोगं व्यवस्था ॥ ॥ द्रव्योत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः
स्फ्यश्चकपालानि चेत्युपक्रम्य एतानि वै दशयज्ञायुधानीति श्रुतं तथा स्फ्येनोद्धन्तीत्यादीन्यप
राणि वचनानि । तत्र संशयः किं स्फ्यादीनां येन यद् कस्मिन्प्रकरणे श्रावितं तत्सर्वं तेन कर्तव्यमुत य
थासंयोगमुद्धननाद्येवेति । तत्रायुधशब्दस्य साधनवचनत्वात् यज्ञसाधनत्वेन गम्यमाने
साक्षादसंभवे द्वारे ग्यवतरद्विशेषात् सर्वांगेषु विज्ञायते उद्धननादिसंयोगस्त्वनेनैव प्राप्त
त्वादनुवादः नैतद्युक्तं एवं हि वहूनामुद्धननादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात् न चानुवादत्व
मपि संभवति नित्यप्राप्तानामन्नहि उद्धनने स्फ्येनैव प्राप्तं अन्येनापि संभवात् पाक्षिकानुवादत्वे वा

कारकं स्यात् न वा मर्त्तस्य कर[illegible] सक्तौ सं[illegible] नवातिनाय । इयसौ [illegible] तत । [illegible] प्रकरणे
वाक्यप्रसक्त्यनिवृत्तेः न तावत् क्रिया [illegible] ते । स्यात् न वा द्रव्यः कारकत्वस्य द्रव्यसंबंधात् उपपत्तेः अनु
पाहानि वाच्य द्रव्याणि कथ्यते गुणः संबध्येत स्यात् तत्तृतीयया करणद्रव्याणि प्राकरणिकानि अन्य
था प्रतिपादिकार्थो गुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन विधीयते ननु गुणस्य करणत्वे येन द्रव्यसंबंधो न स्या
त्तृतीयया वोपादानात् । द्रव्याणि नानुपादानदोषइतिचेत् तदुक्तेन हि तृतीयया करणं एतद्द्रव्या
न्विधायिनी विभक्तिर्यो हि कारकशक्तिनिष्ठ्याभिधायतया क्रियां विशिनष्टि ननु अद्वैतकरणा
दिशब्दवत् कारकोपसर्जनं द्रव्यमभिदधाति येन गुणः परिच्छेदकतया संबध्येत तन्न व्यक्तेः प्रातिप
दिकमेव गुणवचनमपि लक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तच्च तृतीयासंयोगात् करणीभवति नन्व
रुणा गुणविशिष्टद्रव्यं करणरूपं प्रतिपाद्यते तत्र विशेषणानि करणद्रव्याणि प्रकरणगतानि
पन्नघविशेषणाः एतो गुणः परिच्छेदकत्वेन विधीयते येन द्रव्येण किं विशिष्यते तेनारुणागुण
केनेति नन्वेवं लक्षितस्य द्रव्यस्य क्रियएव करणस्य संनवा किमितिवाक्यभेदः नानेनलक्षिते

नित्यवच्छ्रवणविरोधः स्यात्तस्मादृतानि काम्यानि विधायकानि यज्ञायुधवाक्यत्वे तैरेव प्राप्तार्थत्वात्
वैशाहोरवेधादारभ्याता नावाद्यनुवादकं वरेव बद्धानर्थक्यादेकानर्थक्ये न तस्यानर्थक्यं कीयं
१० ज्ञायुधानि सीमन्तीतत्पनीतरश्रुतमादनविशिष्टत्वात् । तस्मादस्यानुवादत्वादितरे विधयोऽ
मताः । तेन स्फ्यादेर्व्यवस्था स्यात् कार्ये घद्भूनत्वादिषु ॥ ॥ अथैकत्वे द्रव्यगुणयोरेकक्रम्यान्नि
यमः स्यात् ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति तत्रारुणशब्दोऽयमाक्र
त्यधिकरणन्यायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां वा गुणवचनः पिंगाक्ष्यैकहायनी शब्दौ यौगिकौ सामाना नी५
धिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ गुणाधिकाफलं व शब्दद्वयं न येकेन विहितेपरेण विधिर्न्न संभवतीति
वक्तव्यं तु तयोरपि शुद्धत्वे वद्द्रव्यवचनयोर्युगपत्प्रवृत्तेस्तदिहारुण्यमानीप्रतिसंदेहः किमनेन वा
क्या द्विर्वा प्रकरणे सर्वद्रव्येषु निवेशयामः किंवा क्रीणातिनामैव बध्यत इति सन्नेकहायन्यां नि
विशतइति तदर्थं यच्छक्रियासाधनत्वं संभवति नेति तत्र अमूर्तत्वाद्गुणो नैव क्रियां साधयितुं क्षमः
तस्मात् क्रीणातिनानास्य संभवत्येकवाक्यता क्रीणातिनासंबध्यमानस्तु तायया संयोगात्करण

द्रव्यांतरं शक्यं विधातुं श्रौतैकहायन्यवरुद्धत्वात् क्रयस्य एकहायनीतु स्वशब्दविहितान्
पुनर्लक्षणया विधातुं शक्यते अप्येकहायनीमेवानूद्य तत्रैव गुणो विधीयतां न तु विध्यतीति वा
च्यं नेदं नैवं शक्यं विधीयते ह्येत्रैकहायनी क्रयं प्रति गुणभूतावस्थायां वनासावेकस्मिन्ने
वोच्चारणेऽनुवदितुं गुणीप्रतिप्रधानीत्न वितुं परार्थ्ये वोच्चारयितुं शक्यं आवृत्तिप्रसंगात्
प्राकरणिकानि तु द्रव्याणि वाक्यांतरविहितानि शक्यन्ते वाक्यांतरेणानुवदितुं तस्मात् कृत्स्नप्रक
रणोक्तानि मानि विशतां इति प्राप्ते ब्रूमः। तृतीयया गुणस्यैव करणत्वं क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्य
ते तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यते। यद्यप्यमूर्तत्वाद् गुणो न साक्षात् क्रियां साधयितुमलं तथापि द्रव्यप
रिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं न ह्यपरिच्छिन्नं द्रव्यं क्रियां साधयति गुणश्च तत्परिच्छिनत्तीति।
युक्तमस्य क्रियासाधनत्वं गुणो हि साधनत्वेन विदधत् शब्देन यथानेन शक्यते साधयितुं त
था कुर्यादिति आह समासोऽद्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा तेनायमर्थो भवति
अरुणगुणपरिच्छिन्नेन द्रव्येण कुर्यादिति एवं सति भवति श्रौतस्यैव गुणस्य क्रयैकवाक्यत्वेन

लक्षणा वाक्यभेदश्च प्रयुज्यते। यदा च क्रयार्थत्वेन तदा तदा य एव द्रव्यो निवेशाद् एकहायन्या मेव निवे
शः ननु वासंप्रकृतीनामन्यानपि क्रयद्रव्याणि तेष्वपि निविशेतां न तेषां क्रयीतरद्रव्यत्वात् मि
न्ना हि ते प्रतिवाक्यं क्रया विधिभेदात् लक्ष्यन्ते विधयो न्यो न्यस्मिन्ननुत्पत्तिविशिष्टद्रव्यावरोधा
द्द्रव्यान्तरं विधातुमवकाशं कुर्वते स्तत्तद्द्रव्यविशिष्टक्रयविधानार्थाः न च विहितस्य विधाने सं न
6 वतीति सिद्धं क्रयभेदः तदाह नाध्याकारः ति नो हि वाक्य एकहायनी साधनके एकः क्रयाव बु
द्धो न वर्त्ति अरुणा साधन कमपि क्रयीतर मिति एवं हि वदन्त्याकाराभेदे क्रयभेदे दर्शयति तेन
ये गुणा कर्मत्वात् क्रयाणां भेदेन ते छंतिते न्यायविरोधात् [illegible] षष्ठ विरोधाद्वोपदेशो यः न च गु
णा कर्मणां भेदो नास्तीति राजाज्ञान्ये ऐन्द्रवायववादि ग्रहाणां भेदस्य पञ्चमस्य माधिकरणे दर्शित
त्वात् अतो नास्ति क्रयभेदः क्रयाणां तु विकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चा
यु विताने द्रव्याणामित्यविरोधः॥ ॥ एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्॥ ॥ एवं वित्तिरधिकर
णेः क्रमेणास्ते स्वकारद्रव्यगुणानो यथा संयोगे व्यवस्था संयोग एव त्विदानीं चिन्त्यते किं कि

उद्देश्यानां ग्रहतानां त्वस्थानां उपलक्षणं

वक्षितविशेषणेन विशेषिताशेषस्य संमार्गः किमविवक्षितविशेषणेनेति एवं हि श्रुतौ ग्रहं सं
मार्ष्टीति तत्र संशयः किमेकस्य ग्रहस्य संमार्गः उत सर्वेषामिति तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या
विवक्षिता नेति तत्र श्रुतिबलाद्ग्रहस्य संख्योपादेयगामिनी विवक्षिता न तथोद्देश्यगता श्रुत्य
विशेषतद्गतिप्राप्तेति ख्यायते उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद्वा व्यक्तिलक्षणतया। तस्यो गमेष संमार्गः
सर्वस्येति विनिश्चयः यदि ग्रहत्वजातेरयं संस्कारः स्यात् ततस्तस्याः प्रतिव्यक्ति समाप्तेर्यत्रै
क्वचिद्द्रव्ये संस्कृते सा संस्कृतैवेति न द्रव्यान्तरे संस्कारः क्रियेत तस्यास्त्वमूर्तत्वादसाध
नत्वाद्यतल्लक्षितानां द्रव्याणां ज्योतिष्टोमाः सर्वसाधनानामयं संमार्गस्तत्रापि यद्द्रव्याणि
संमार्गं प्रति गुणभूतानि स्युः पशुरिव यागं प्रति ततो येन केनापि सिद्धैर्नामरूपं सर्वत्रैक
येतन हि यावद्गुणी प्रधानमावर्तयितव्यं प्रयोजनाभावात् ततश्च कियता वद्रव्याणामयं संमार्गः कर्ती
व्यः इत्यपेक्षायां भवति तस्या वापेक्षायां परिच्छेदकत्वेन संख्या विधीयते न पश्चैकत्ववत् प्रधानानि लि

हद्रव्यात्ति संमार्गं प्रति द्वितीयानिर्देशात् प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तेः सर्वेषां
समुच्चितानामयं संस्कार इति निश्चयान्नपरिच्छेदकापेक्षा तदभावाच्च न संख्याद वर्त्तमाणपरि
च्छेदकतयाहितस्याः क्रियान्वयो न च परिच्छेदः परिच्छिन्ने संभवतीति द्वाराभावान्न क्रियान्वयः सं
ख्याया विधातुं शक्यते विधीयमानमप्येकत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन संमार्गे प्राप्ते एकसंख्यार्थं स्या
त् स च विदोषान्न चैकस्मिन्वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या च संभवति वचनव्यक्तिभेदात् न
वास्य विधिरपि संभवति कुतः ग्रहस्य संमार्गे वै तत्र प्रधाने गुण एव वां सर्वेषा वाक्यभेदः स्यात्
अतो नास्य विधेयता विधीयमाने ह्येकत्वे यदि तावद्ग्रहैकत्वस्य विधीयते ततो ग्रहसंमार्गसं
बन्धो ग्रहैकत्वसंबन्धश्चेत्यपूर्वद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् विहितमपि चैकत्वं ग्रहस्य रूप
मात्रोपहार्यं न संमार्गविशेषणमिति सर्वेषां संमार्गः स्यादिति अस्मात्पक्षाद्विशेष एवायं संमार्गा
न्वितस्य ग्रहस्यैकत्वं विधीयते न स्वरूपमात्रस्य नैवं शक्यं न हि संमार्गो ग्रहविशेषणमिति हि

विशेषणं भवति संमार्गोऽस्तिह ग्रहो विधीयते कथमसौ ग्रहविशेषणं युगपद् द्वाविधानविशेष
णान्वयोस्त्युपगमे का कानेदः ग्रहं संमृज्यात् ग्रहं संमृज्यात् स एक इति अपेकत्वविशिष्टग्रहस्य सं
मार्ग एकार्थो विधीयते न कश्चित् पूर्वोक्तो दोषः स्यादिति मतं केवलं तदा न वक्तव्या कार्थः य द्रुह ना
तीयमेकसंख्यैव द्रव्ये तस्य संमार्ग इति एवमपि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वात् ग्रहत्वाच्च संमार्गस्य च
तद्गुणत्वात् सर्वत्र प्राप्तिः स्यात् अपि च विभक्त्या युगपत् संख्याकारकत्वे वाच्यते न उप्रपाम
संख्यां प्रातिपदिकार्थं स्यादिति ध्याय पश्चात् द्वित्रिशिष्टस्य कारकत्वे येनैकत्वविशिष्टस्य ग्रह
स्य संमार्गं प्रति कर्मत्वं स्यात् तन्न तावदेकत्वं ग्रहविशेषणं अपि एतदपि पश्चैकत्ववृद्धि
भक्तिश्रुत्या कारकं सत् क्रियये व संबध्यते तेन त्वापि द्वयोर्गतिः स्यात् एकत्वस्यापि संमार्गः सं
मार्गोऽस्ति ह्यैकत्वं यदि तावदेकत्वस्य संमार्गं स्यात् ततो ग्रहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्गविधानात् द्व
द्वित्रयोश्चोपादेयवत् क्रियया व्यवधीकरणसीभवात् प्रत्येकमेवतान्यी क्रियासंबंधात् प्रत्युद्द

रथैवाक्यसमाप्तेर्वीक्षणेदः पुनरप्येवग्रहस्यैकत्वानपेक्षस्यैव संमार्गः। सर्वग्रहसंमार्गः स्यादित्य
स्माल्पक्षसिद्धिः। अथैकत्वसंमार्गस्य गुणाइत्युच्यते तदयुक्तं नहि द्वितीयागुणत्वेव इतिप्राधान्य
वाविनाहिसा अथ सक्तुवल्लक्षणया गुणत्वमुच्येत न श्रुतिसंभवे सायुक्ता किंचतयासतिग्र
हस्यापि गुणत्वे स्यात् अथैकत्वस्य गुणत्वं ग्रहस्यच प्राधान्यमुच्येत नतच्चैकं यो हि सक्तु
पात्ताद्वितीया विनक्ति ग्रहापेक्षया प्राधान्यं श्रुत्या त्विद ध्याल एकत्वापेक्षया गुणत्वे लक्षयेत
न्न कथंचिद् एकत्वं विवक्षितुं न्याय्यं ।। संस्कारार्थाद् गुणानामव्यवस्था स्यात् ।। किमेकत्ववत्
प्रातिपदिकार्थस्याप्यविवक्षितत्वाद्ब मुख्यानामपि संमार्गः कर्तव्यः। उताश्विनाकारेणाना
वाल ग्रहाणामेवेति विचारः। तत्र संमार्ष्टीत्येतावदुक्ते सोमायमेक निर्हरणानावाल ग्रहाणा
मेवेति विचारः। तत्र संमार्ष्टीत्येतावदुक्ते सोमावसेक निर्हरणप्रयोजकतया सोमपात्राणामि
त्यवगमात् … कस्यत्यपेक्षा नावाद विवक्षितं ग्रह ग्रहणमेकत्ववदुपलक्षणमात्रं अपि वसो
मयागस्यैकत्वात्तदपूर्वमप्येकमेव तत्साधन निवेशी संमार्गश्चमसेष्वपि तत्साधनेष्वतदि

तुमर्हति न ह्यत्र कर्मभेदोऽस्ति येनापूर्वभेदे द्रव्यघातादिवत् व्यवस्था स्यात् तस्माद्धमसेध
पि स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते न हि ग्रहाविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्यते। यागैकत्वेऽप्यपूर्वाणि त्रि
धीते स्यास भेदतः न तावदेकत्वविवक्षावदूहविवक्षायां वाक्यभेदोऽवरूपं हि सोमार्गः कस्य
चिद्विधातव्यः। तत्र ग्रहोपनीते ग्रहमुद्देशेन युक्तैयत् सामर्थ्यात्त्वी सोमपात्रमात्रं गम्यते ए
कस्यापि च यागस्याभ्यासभेदात् तेषीवापूर्वमेतरेण संहत्यकारित्वायोगात्। अवरूपे प्रत्ये
स्याम समपूर्वाणीति धीते तत्र श्वग्रहस्य हृत्यं लक्षितापूर्वविशेषनिबंधनः संमार्गो न च समसे
षु कर्तव्यः॥ ॥आनर्थक्यात्तदंगेषु॥ ॥सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इति श्रूयते तत्र सं
शयः किं सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयसाधनकृतो यूपपात्रद्वारेण वाजपेयीगं तत यूपद्वारेण
वाजपेयांगं उत यूपद्वारेण पश्वंगमिति तदर्थं च किं सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति वचन
व्यक्तिः उत सप्तदशारत्निर्यूप इति तत्राव्यवहितत्वात् प्रधानत्वात् प्रकरणानुग्रहाच्च सप्त
दशारत्निर्वाजपेयस्येति संबंधः परिमाणीवसासाहात् कर्मणि न संभवतीति तद्वे सोधन प्रतो

र्ध्वपात्र द्वारेणासंबध्यते यूपशब्दश्चोर्ध्वपात्रएव साहश्यादुक्तो तेएवा वाजपेयस्य तेषञ्चातदसं
बंधः ऊर्ध्वपात्रस्तु द्विरूपस्सप्तदशारत्नित्वेन विहिते तद्वारेण वाजपेयांगीभवति एवं च वाजपेय
शब्दः श्रुतिवृत्तो भवति यूपसंबंधेतु वाजपेयस्य यूपात्वावात् पशुयागसंबंधित्वात् यूप
स्य वाजपेयशब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात् । नन्वितरत्रापि यूपशब्दो गौणः सत्तु न दोषाजघन्य
त्वात् यूपशब्दस्य वाजपेयस्य तु मुख्यत्वात् न लक्षणायुक्ता तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेशः स्यादेवं
यदि यूपेन संबंधे लक्षणा भवेत् वाजपेयश्रुतेर्नासौ श्रुतिवृत्तैव सा यतः । षष्ठी संबंधमा
त्रार्थानां गौणत्वमपेक्षते नाप्यवधि संबंधे देवदत्तस्य न पूर्ववत् । यूपस्य च पशुद्वारा
वाजपेयोपकारः । संबंधमात्रमस्त्येव क्रतुनातो न लक्षणा नु ऊर्ध्वपात्रेण संबंधे यूपशब्दस्य
गौणता । अनंतरेण संबंधः प्रधानेन च संगतिः । प्रक्रियास्तु ग्रहश्चैवं नादृत्य श्रुतिबाधतः ।
तेन सप्तदशारत्नि यूपइत्येव संगतिः । सा च प्रकरणाद्वाजपेयसंबंधि यूपगा तेनायं वाजपे
यस्येत्यनुवादो भविष्यति ॥ ॥ कर्तृगुणे तु कर्म्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ ॥ दर्शपूर्णमास

योः प्रयाजसमीपे श्रूयते अग्निक्रामं जुहोतीति तत्र नाप्यकारेण जुहोतेः सन्निहितप्रयाजवि
षयत्वं तिद्वद्धृत्वा किमतिक्रमणं तेनैकवाक्यीसंकर्त्रा संबध्यते किं वा ततोत्ति नीकृत्य
प्रकरणोत्कर्षेति विचारितं एवं च पूर्वः पक्षः क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यान्येकवाक्यता
न चातिक्रमणं मूर्त्तिवर्जितं कारकैर्न वेदः । न चारूणवत् द्रव्यद्वारेण संभवति तत्र हि एकहा
यनी द्रव्यमुपात्तं मुक्तेः यद्द्वारतां प्रतिपद्यते अत्र तु जुहोति नाकर्त्तु रूपादानान्न द्वार
त्वं तस्माद्विच्छिन्नं प्रकरणे न गृह्यते शक्यते च क्रियायाः प्रकरणग्रहणं प्रयाजादिवत्
सो भवति हि कर्मणः कर्मोपकारकत्वं कारकत्वेन तु न सो भवति तस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्गसं
रसामर्थ्याल्लिङ्कर्तृत्वं स्कारकं भवति कर्त्तृवप्रयोगाङ्गमिति सर्वप्रयोगसंबंधोतिक्रमण
स्येति सिद्धान्तिस्तु । अनुपात्तोपि स द्रव्यमात्रेण द्वारतां व्रजेत् । कर्तृत्वे क्रमणेतेन भवेद्धो
मस्य साचनैवार्त्तिककारस्य । अतिमतिक्रमणं न क्रियातोन्येन संबध्यते तस्माज्जुहोतिना
संबंधस्तस्य कृत्वाहननततो विच्छेदाऽगोकेत्यन्यथाधिकरणं वर्णयांचकार श्रुतिक्रामं जुहोतीति

प्रादुर्भवंति ३

होमानुवादेन विधीयमानमस्ति क्रमणे किं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गं उत प्रयाजहोमस्यैवेति
संशयः। तदर्थं किमवान्तरप्रकरणमस्ति न वेति। फलवद्भावनोक्तकथंभावतिरोहिता नै
वाङ्गानां कथंभावः प्राकृतः इति तन्मतम्। प्राक्तु यदि वाङ्गानां कथंभावास्तनोमिषा। तेषा
मङ्गाङ्गितापत्तेरयैव स्याञ्च सञ्जपेत। तस्मान्नावान्तरप्रकरणं तदभावे च सन्निधिमात्रेणा
स्ति क्रमणे प्रयाजाङ्गं स्यात्। सत्यं तु बलवत्प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासभावनया संबंधा
त् तदीयसकलहोमाङ्गमस्ति क्रमणं बर्हिर्धर्मवत्। न चास्त्यवान्तरप्रकरणे वाक्ये नै
व प्रयाजाङ्गतास्यात्। अस्ति क्रमे जुहोतीति नैवं जुहोतेः साधारणत्वेन प्रयाजोपस्था
पनाभावात्। नन्वनुवादोयं सन्निहितगामी प्रयाजाश्च सन्निहिताः नैवं बुद्धिवि
परिवृत्तिरनुवादस्यापेक्षिता न पाठप्रत्यासत्तिः तथा सत्यप्यंतसन्निधानात् उत्तमप्र
याजस्यैवास्ति क्रमणेऽङ्गं स्यात् न समिदादीनां तथा बर्हिषि हवींष्यासादयतीति यस्य
हविषः कियान् पि पाठतः सन्निधिविशेषोस्ति तस्य बर्हिष्यासादने स्यात् नान्येषां बुद्धिवि

[illegible marginal note]

परिवृत्तिश्च सर्वहोमानामविशिष्टा प्रकृतत्वादेवान्तो वर्हिर्हविः शाखस्येव जुहोतीत्याहृस्या
पिसीकोवायोगात् सर्वहोमागमस्तिक्रमणमिति। तत्र वेदेवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि
तेषां वचनस्तेषु नाये गुणाः विहिताः पुरस्पश्चाद्वा ये विधास्यन्ते। सेदत्वमिदमुक्तं अभि
क्रामं जुहोतीति न ततोन्यत्र गच्छति प्रयाजान्विधाय समानयत उपभृत इत्यादि गुणविधा
यानि क्रामं जुहोति स्तुतकायो वै प्रयाजानां मिथुने वेदस्समिधो वर्हिरिव यजतीत्यादि यावत्
प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयतीति प्रयाजपरामर्शे दृश्यते नारम्भ नमेतावता प्रदेशेन प्रयाजाः
समाप्यन्ते तद्रूत्पवगमात् ननमध्यापतितं अभिक्रमणं तदतिक्रमेणान्यत्र गच्छतीति विद्यते वाङ्ग
भावनानामप्यविज्ञातप्रकारत्वात् कथमित्याकांक्षितं प्राप्तं न विद्यते तु सेदं शेषो यत्र वायनि
के गुणैः। तत्राङ्गानीकथंभावः सेन्नप्यविनियोजकः। निष्फलत्वेन सर्वेषामेव विशेषोवगम्य
ते। कः शेषः कस्य शेषित्वमतः सर्वप्रधानां। अव्यवस्थाप्रसक्तिश्च योक्ता सैवं निराकृता। संदि

समति संदष्टं तदंगमितरस्तु नः। सर्वं प्रधानगामीति नाव्यवस्थाप्रसज्यते। यस्त्वाह साधिका
रत्ना मिति कर्त्तव्यता स्थिता। नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेव तत्। अविज्ञातप्रकारत्वा
दुन्नयेषी हि सात्त्वेत्। तान्यपि ह्यनुष्ठेयानि न वेदनुष्ठानमेव न स्यात्। एतावांस्तु विशे
षो यदेषामन्यार्थमनुष्ठाने साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति। न चैतावता विशेषोऽन्यार्थस्या
पि अविज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवात्। प्रयाजैरुपकृत्य प्रधानस्योपकुर्यादित्युक्ते
यो नाम प्रयाजैरुपकर्तुं न जानाति तस्य तत्त्वदपेक्षः कथममीत्निरुपकर्त्तव्यमिति प्रया
प्रयाजैरुपकर्तुं न जानाति तस्य तत्त्वदपेक्षो कारविशेषापेक्षा सत्याम् अपि तस्यां यदि सैदं
शापतितमंगीतस्यास्ततो विशेषाः सर्वं फलवदंगं स्यात्। प्रकाराकांक्षा तु वाचनिकैर्गुणै
रर्थापत्तिलभ्येन वस्वरूपनिष्पादनेनावमनादिति विश्वदर्विहोमवत् पूर्यते। अतिक्रम
णी तु सैदंशापतितत्वादवांतरप्रकरणांदृते। प्रयाजा गौर्यैकदेशिनां त्ववांतरप्रकरणात्तावा

संनिधिवाधेनप्रकरणाविच्छेदात् सर्वार्थस्यादित्यास्तीनावत्॥ ॥संदिग्धेतुव्यवायाद्वाक्य
भेदस्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासांच त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिव
चनैर्गुणान्विधाय ततो निविदो नाममंत्राः देवेद्धो मन्विद्ध इत्यादयो विहिताः ततः काम्याः
सामिधेनीकल्पा विहिताः तदनंतरं यज्ञोपवीतमाम्नातं उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तद्
कुरुत इति ततः पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यंते श्रीतरां न्यूंच्य
स देवत्वाय त्वादयः तद्यज्ञोपवीतप्रतिसंदेहः सामिधेन्यंगं तु तद्दर्शपूर्णमासांगमिति
तदर्थं च किं सामिधेनीनां वाचनिकगुणो द्रुतमवांतरप्रकरणं उपवीतविधावनुव
र्तते अथवा विच्छिन्नमिदं निविच्छिरिति। अनुवर्त्तेत तदंगत्वे विच्छिन्ने दर्शाद्यंगता
किं प्राप्तमुन्नयत्राचापि कार्त्तनादनुवर्त्तेत। पुरस्तादुपवीतस्य परस्ताच्चापि कीर्त्तने। विद्यते
सामिधेनीनामतः प्रकरणास्थिता निविदस्तु पश्चाद्यन्तु मेत्रणा मेत्र वक्ष्यपरप्रकरणा

पठितादुपस्थवगतेर्व्व । अथर्वाणि विदामपि तादर्थ्यतस्तकथं भावसंगतौ ॥ नवांगैर्व्यवधीयीते प्रधानानि कथं तन । कामेष्ट्यपाश्रयत्वेन तासामेवानुवर्त्तनी । उपवीतमतस्तासामी
गी प्रकरणाद्भवेत् । एवं प्राश्ववदामोत्र निविदि र्व्यवधानतः । विछिन्नास्सामिधेनीनीप्र
क्रियाह्रानुवर्त्तते । यस्तु संनिधानस्य वासंवेद्यितिः पूर्वैः र्व्यवधानेन प्रकरणस्याति
वदतितस्य सर्वकर्माणां सर्वप्रकरणानुवृत्तेः सर्वधर्माः सर्वेषामुपदेशेनैव स्युः अ
तो विश्वजिदादीनामपि क्रत्वर्थत्वं स्यात् । यत्तु निविदामपवीतरप्रकरणे न सामिधेन्यं
गत्वादव्यवधायकत्व मित्युक्तं तदयुक्तं लिंगेन हि प्रकरणं बाधित्वा निविदोग्निसमिंध
नो गैनवैतिनवाग्निः सामिधेन्यंगैनवतियेन तद्वारेणा निविदोपितदंगं स्युः किंतु सा
मिधेन्य एवाग्न्यंगे निविदोपिन तासां मिथः संबंधः यथावद्युतिगुणानीवपरार्थत्वाद
संबंधइतितेनासां संवेधितिर्निविस्पदेदेत्रौपूर्णमासीगे विछिन्ने सामीधेनीनी प्रकर
णीनोपवीते ॥ ७ ॥ ह्वातिनन्वेवं निविद्गमुपवीतेस्यात् न तासां प्रकरणमस्पजितः कीर्तना

तावांसन्निधिमात्रमपि नास्ति। काम्यैर्व्यवधानात् तर्हि काम्यानामेवाङ्गी स्यात्। अव्यवधा-
नात् फलावच्छेदेन च प्रकरणसद्भावात् न तेषां विकृतित्वादिह हि न नित्यसामिधेन्याश्रये-
न गुणमात्रं फलाय विधीयते विच्छिन्नप्रक्रियाणां तासामाश्रयत्वानुपपत्तेः। वाक्येन काम्य-
यसंबन्धे वाक्यभेदात्। किं च वचनान्तराणि सीरव्यादिविशिष्टानि फले विधीयते[illegible] नि वसीरव्या- तानि
युक्तानुवाचनत्वसामान्यात् नित्यानुवचनप्रकृतीनि तद्वच्चतासामप्येवमत्येषां च तद्धर्मी-
णां प्राप्तिरनुशब्देन च यत्र नमः प्रवक्त्र इति निगदान्तरस्तावः सामिधेनीगतत्वेनोक्तः सो-
प्यत्रापि द्विरूपत्वे सवनि[illegible]गदः क्रतूपयुक्तत्वान्न बहिः प्रयोगे [illegible]तेतत द्वंद्व स्तद्द्वयोनानुवच-
नान्तराणामपि क्रतुमध्यप्रयोगासिद्धिरेतैरेव चाग्निसमिन्धनस्य प्रसंगात् सिद्धेर्नित्यानु-
वचननिवृत्तिः तेनैषामनुवचनानां क्रतूपकारप्राकृतधर्मापरिष्कृतानी कथं तावा-
पेक्षा तावान्नास्ति प्रकरणं सन्निधानमात्रं तु स्यात् तद्बहुर्वलीप्रकरणादिति दर्शपूर्णमासी

१३

13

ग मेवोपवीतं येतु पश्चात्तनास्तु एणाः ते दूरस्थानुवादे नैव द्वादशोपसत्त्व व द्विधात्तुं वाक्याद् इति नत

वको नैकातत: प्रकरणानुवृत्तिर्विज्ञायते यत: प्रकरणे पाठो निर्दिष्टं स्यात् यद्वा तिष्ठन्नन्वाह

त रान्नूच्य मित्यादिषु अनुवचनमात्रं श्रूयते तत्र यदि सामिधेन्यनुवचने प्रकृतं स्यात् ततस्तदेवा

ङ्गमेतत् तद्भावात्वनुवचनमात्रमनुवाक्यादि साधारणमिति न सामिधेन्यनुवृत्तिरवधार्यते

यद्यपि द्वावावैसामिधेन्यावीरन्नूच्येते वचने तदप्याद्यार्थवादत्वान्न सामिधेन्यनुवृत्तिं सूच

यतो। तस्मात् दर्शपूर्णमासौ गमुपवीतं। एकदेशिनां चवोतर प्रकरणाभावात् सन्निधेश्च प्रकर

णात् दुर्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामिधेनीनीर् दर्शपूर्णमासांगत्वमुपवीतस्य सिद्धांतोक्ति

[illegible]

व्यर्थमिदमधिकरणं स्यात् कश्चिन्त्वाहनुपव्ययत इत्येकं पदम् अन्वितान्तिधानाय कर्तारमपे

[illegible]

क्षमाणं संनिहितेन कर्त्रान्वीयत इति तद्युक्तं प्रत्ययार्थेनापूर्वेण धातोरन्वितान्तिधानत्वे सा

मिधेनीनीमसन्निपाति त्वे नाहर्वं श्रुत्यन्यत्वात् श्रुत: पदश्रुत्यैव तद्गमुपवीतं भवनातिकिमर्थ

सिद्धे रेवशंपवाने नप्रत्यपेनसत्यपिसामधेनीनां संनिधाने ऽधिकारापूर्वमाधाविधातर

[illegible]

मिदमधिकरणं अपि चैवं सर्वाधिकरण सर्वेपदेष्पि विच्छिन्नमप्यतिक्रमणीः एकपदत्वात्
सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्रान्वीयत इति तदधिकरणवैयर्थ्यं स्यात् नन्वतिक्रममित्य
नाख्यातत्वात् सिद्धवत् प्रतीतेर्नकर्त्राकांक्षा किंतु शेषिभूतेस्तत्र कर्तापेक्षितो न च
शेषिणान्विताभिधानमिति नैव मव घातादिषु शेषिणाप्यन्विताभिधानानुपग
मात् अपि च सर्वोप्युपकार्याणि पदानि कार्येण शेषिणान्वितमर्थमभिदधतीति
यत्किंचिदेतत् अपि यदि न शेषिणान्विताभिधाने वेनन्तर्यान्वितमतिक्रमणमभिधात
व्यं न हि नन्वितस्याभिधानसंभवति गुणभूतस्तु कर्तानपेक्षितत्वात् न तेनान्विता
भिधानेसंभवतीति चेत् संभवेवा सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्रान्विताभिधानात् व्यर्थ
मेकवाक्यत्वप्रतिपादनं प्रधानविधिनातिक्रमणमन्वितमभिधायत इति चेत् तस्या
पि शेषित्वादुपवीतस्यापि तत्संभवात् संनिहितेनापि साभिधेनाकर्त्रान्वयः स्यात्।
अप्रधानाभिहितमतिक्रमणं ग्राहकोग्रहीयात् उपवीतमपि ग्रहीयात् यदपि शेषि प्रत

कर्त्तापेक्षितो नानुष्ठातृ भवत इति तदन्य विपरीतमविहितस्पर्शो ... भावात्कर्मापेक्षात् कि
यास्वाभाव्यादेवस्यादित्यास्तीनावह॥ ॥गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यात्॥ ॥आधा
नप्रकरणे वारणावैकंकतानि यज्ञसंयुक्तानि पात्राणि श्रूयंते वारणो यज्ञावचरः। वैकंकतो यज्ञावच
र इति पवमानेष्ट्योराधानप्रकरण एव प्रदेशांतरे श्रुता॥ तत्र पात्रेषु संदेहः। किं पवमानेष्टिगी
नुत यज्ञमात्रांगमिति तदर्थं च किं पवमानहवीराधानांगमुत तान्यपि आधानेन समप्रधा
नान्यंगान्यपीति। आद्ये गीतत्वो यज्ञसंयोगात् साक्षादाधानेन संभवेत्यपि पात्राण्यपानर्थक्यं तं
दंगन्यायेन पवमानेष्टिषु भवेति। अनंगत्वे तु कथंचिदपि यज्ञसंयुक्तानि प्रकृताधान निवेश
संभवात् इष्टीनां स्वयमप्रकृतत्वात् अनारभ्यवादरूपेण सर्वयज्ञेषु संभवंति। तत्राधान
स्पृष्टता यासंयुक्ताग्नि संस्कारार्थतया फलवत्त्वात् फलानि पवमानहवींषि प्रकरणाद्दं
नीं अंतरोच्यते यदाहवनीये जुहोतीति वाक्यादेषाम् ... पूर्वतानन्वनारभ्यवादो पि सर्वहोमांग
माहवनीयं विधत्ते न त्वाहवनीयांगत्वं पवमानहविषां मंत्र कश्चिदाह अनारभ्यवादेन प्रकृ
ताधाहवनीयांगत्वेन विहितं पवमानेष्टिष्वतिदेशेन प्राप्तः स च पवमानहविर्बलाया मानि

लवरौवोरन्नीवगतमवधानस्यांगत्वंन निवर्त्ततेइतितथनास्त्विद्धांत प्रसरणमत्र ४

उपन्नत्वाहन्नीगेसे भवता त्वंगत्वे निवृत्तेयत्तस्यप्रकृतौदृष्टः साक्षात्संबंधोन्द्रः सइहस्तं तवेन
बाधनीयो वस्तुत्वपवमानहविषामाधानीगत्वादिनाप्यग्निनिष्पादकत्वमभ्युपगत
मेतच्चप्राकृतसाक्षात्संबंधाबाधायसाक्षादेवास्तु किमाधानप्रनाड्यासमाश्रयितइति।
सिद्धमग्न्यर्थत्वं तदिदमसारं यत्तावदुक्तमंगत्वं निवृत्तमितितत्रस्वसिद्धांतप्रसरणान्नहि
चोदकावगतमंगत्वं निवर्त्ततेयद्यपि चानि उपन्नत्वान्नसाध्यतेतत्राप्यसाध्यतएवांगत्व
मवघातस्यवत्कृष्णलेष्ववघातवत्तिष्ठते तेनसाक्षात्संबंधस्यांगत्वेनैवप्रकृतिवदुपपन्नत्वान्न
तत्सिध्यर्थं साध्यत्वमंगीकर्त्तव्यंअपि चार्थिकः प्रकृतौ साक्षात्संबंधोंगत्वमेवद्यास्त्वार्थो नचा
र्थिकं चोदकः प्रतिदिशतीति यद्युक्तं लेनसाध्यतास्यात् अतिदिष्टपतीवासंबंधः सलुयेनकेनापिप्र
कारेणसिध्यतीति साध्यत्वविशेषः नु तोत्लभ्यतेयत्त्वसाध्यत्वमाधानांगत्वादिनाभ्यभ्यु
पगतव्यमिति सत्यमभ्युपगतं अस्तिहितस्यप्रकरणीप्रमाणं भवतस्तु किं प्रमाणं प्रकरणामेवे
ति चेत्तत्रतथासत्याधानांगत्वद्वारेणैवाग्नीनांसाध्यत्वंस्यात् यदिद्यविशेषितेसाध्यत्वंप्रकर

विध्यनिरादिवत्फलं कल्पयित्वाऽङ्गानां मंगलमेव स्यात्। अस्तु वा तिदेशादवगतत्वात्साक्षाद
ङ्गत्वसिद्धेरतस्तोतिदेशाव रोन सान्नाय्यत्वादित्याग्नि श्रीयेतन्नत्वर्थमेवञ्चप्रकरणादवगम्य
तेनाविनिष्टसाध्यत्वं तेन यदि प्रकरणमेवानि क्रियेताधानाङ्गत्वमेव स्यात्। न चैतत्साध्यत्वमेवन
स्यात्। ते सेबंधबलादेवसाध्यत्वं तत्तूपदेशात्मकप्रकरणावगतक्रत्वर्थविरोधाद्वाधितत्वे श्र
पिवकरणत्वेपीष्टानीनत्वतिसान्नाय्यादिषुसाध्यत्वमग्नीनां नाहि सकलप्राकृतांगाहि तोप
कारसविवाश्रग्नीन्द्रसाधरीतितेनाऽङ्सर्वांगानुष्ठानादेव स्थितमुत्पत्तपूर्वं द्वारकृतमेवा
कृत्वंवीतस्यनाऽङ्गाग्नीनीसाध्यत्वेन सान्नाय्यादिवच प्रकृतावाहवनीयस्य साक्षात्संबंध
श्रींगभूतेनहि प्रक्षेपेणाहवनीयस्य संबंधो न सान्नाय्यागेन तादृशोपि प्रकृतिवदतिदेशात्
प्रनाऽङ्गैव संबंधस्यात्तस्मान्नैव मग्न्यार्थता सिध्यतीत्यपनयदुत्तरं वोर्वा तदुच्यते श्रयमनिप्रा
योभाष्यकारस्य श्रनारभ्यविधानेन सत्येनाधग्न्यार्थता नवेत्। तद्वत्तीवाकामस्त्यन्यत्फल
वमानेष्टिसंबंधो। तेनाग्नीनामाग्नेरन्निष्पन्नस्यैवसाधनत्वेन विधानासंनवान्तस्यैवनिष्पादि
यितव्यस्य फलवतः साधनत्वेनाफलानि पवमानहवींषि विधीयंते सन्नमीवलक्षणया साध्य
त्वमेव प्रतिपादयति तच्चोपयन्निदधानि यतीति वत्। तस्मादाधानेनाधानवत्। पवमानहविषामग्न्य

पवमानहविषांऽङ्ग
नप्रकरणमहणान्
गोन्तारे २

नान्यादवाच्यमिवारादने नाकवार्थत्वान्ने सोवपत्तोद्धन्ककारणेनाधानाद्धत्पार्थे तैनवाक्येनप्रकरणेनाधिकरणसर्वयज्ञार्थत्वंपात्राणां
तदुपादानस्यां आर्थत्वं तेन स्वार्थे

र्थत्वात्तन्नाधानाङ्गत्वं अतः सर्व्वयज्ञार्थानि पात्राणीति आचार्यस्तु सत्यपि पवमानहविषामग्न्य
र्थत्वे पात्राणां वाक्येन सर्व्वयज्ञार्थता सिध्यतीति वाक्यद्वयपरिकल्पना क्लेशेन मन्येद्वी
हीन वहेतीत्यादिषु यथाश्रुतव्रीहिमात्रार्थत्वेव धातस्यानर्थक्यादुक्ते प्रकरणानुप्र
वेशात् तद्द्वारेन व्रीहिशब्दस्य साधनरूपलक्षणाश्रयणी इहतु यथाश्रुतयज्ञार्थत्वेपि द्वा
दशाणीयार्थस्य वचनाद्वियमस्यानर्थक्याभावान्न लक्षणाश्रयणेन प्रकरणानुवेशात्कल्प
य नान्याय्यादिपवमानेष्टिसंनिधौ पात्राणि यज्ञार्थानि श्रूयन्ते ततोनुवादस्य सन्निसंनि
वेसन्निहितगामित्वात्समशब्दद्वारनित्यमिव वाजपेयप्रकृते विवच्छन्दसंनिधापि ऐन्द्रपेक्षका
लहोमवच्चसोर्येप्रकृतिवच्छन्दसंनिधापि तेषु प्रयाजेषु पवमानेष्ट्यनुवादेन विधाना
तास्वेव पात्राणि स्युः ननु तासामिह सन्निधानमस्ति तस्मात्प्रकरणात् पूषाद्यनुमंत्र
णवत् अनाहवनीयेष्टानि पात्राणि सर्वार्थानीति नार्थाधिकरणे न सूत्रे तु सर्वाधिकरणएव
एदात्तरत्वेन व्याख्यायं निविष्ट एवं वायात् सामीचेना वाक्यस्याभावान्न वाक्यस्य चेदः स्यादि तु

शंकापरोत्तरत्वे नशंकोत्तरत्वेनाधिकरणएकाधिशंकापरानीहार्थः

५ तेन निविदी सामिधेन्यंगत्वात् अव्यवधायकत्वं स्यादिति यद्वदन्ति तेषामुत्तरं गुणानां स्वप्र-
धानार्थत्वादिति निविदोपि लिंगेनाग्निसमिंधने गुणभूताः सामिधेन्योपि अतो न तासां मिथः
संबंधः ॥ ॥ मिथश्चानर्थसंबंधः ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ सोमश्चाग्निश्चाज्यभागौ विहितौ
तयोः क्रमेनुवाक्यावनुष्टाय मामनाते आग्नेयी सौमीवत्येकं आग्नेयी सौमी च त्वपरं तत्र प्रथ-
म द्वितीयवार्त्रघ्नौ पौर्णमास्यां तायाचतुर्थी वृधन्वत्याविति आपरे वचने वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्यामनू-
च्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र संदेहः किमाज्यभागयोः क्रमप्राप्तामेत्रास्ता भ्या-
मात्रिघ वचनेन प्रधानांगतया विधीयेते उताज्यभागयोरेवाव्यवस्थया प्राप्तयोर्युगलयो-
र्व्यवस्थामात्रमिति तदर्थं वास्मिन्वचने पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवचनावुत कालवच-
नाविति तत्र। कालस्यास्मरणीयत्वात् न मंत्रेण प्रयोजनं नापि प्रकरणी तस्य तेन नास्य वि-
हायते। कर्मणः प्रकृतत्वेन मंत्रापेक्षितया पि [illegible] पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां मंत्रविधीय-
ते। सप्तमी यह शब्दे अमावास्यायां चेदिमितिवत् प्रधानेष्वविरुद्धा तस्मादाद्येन क्रमेण वा वि-

त्वात्प्रधानार्थमित्याह इति नैवं यद्यपि कर्मैव शास्त्रात्यौ प्रतिपाद्यते। तथापि सूक्तमौत्सुक्यान
प्रधानत्वं सर्वत्र वः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति लक्षणेन बहत्वान्मुख्यार्थः सन्तर्वोन्नवेह
सोमस्यमेतस्यप्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति। सोमस्यप्रधानदेवतायाः अभावात् अग्नीषोमी
यप्रवृत्तिसहितस्य देवतात्वेन केवलस्यामावास्यायां तु नास्त्येव सोमः। नचवचनाद्यथा
र्थत्वं लिंगेहि वाक्याद्बलीयः। वाक्याद्धि कर्मणः प्राधान्यं लक्षणाश्रयणात्तु न श्रुतेरर्थात्
विधिवाक्यत्वान्मैत्ररूपं बाधेनयथैवाधृतेन नोपपद्यते। तत्तु व्यवस्थामात्रमपेक्षितं अग्नी
यविधिबलात्तु तयोरमवाधेनैव वर्त्तते पौर्णमासीगतयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्नौ अमावास्या
गतयोर्वृधन्वत्याविति यद्वा कालद्वारेणाकर्मत्ति श्रावृधवृत्तेः कालेमुख्य इति तद्वारेण
व्यवस्थाविधीयत इति आज्यभागयोरेव मीमांसा॥ ॥आनन्तर्यमचोदना॥ ॥दर्शपूर्णमास
योराम्नायते हस्तावनेनिक्ते उलपराजिं स्तृणातीति तथाज्योतिष्टोमे मुष्टीकरोति वाचं
यच्छति दीक्षितमावेदयतीति तत्राह हस्तावनेजने हस्तसंस्कारार्थं मुष्टीकरणवाग्यमनेव

मनःप्रत्तिधानार्थं तेनत्रयमपि लिंगात्कुरिष्यमाणं कर्मांगमिति किमनीतरयोनुत्प
पत्तिस्तरणादाहि तावदनयोरंगीकृतसर्वांगमिति सिद्धाय: तत्रानीतयोर्द्देकवाक्यात्वात्स्वां
तरप्रकरणाद्भूतमात्री गत्वेप्राप्तेत्तिधीयते लिंगप्रकरणाभ्यां । हि सर्वार्थत्वं प्रतीयते । अ
मध्यदुर्बलस्त्वाभ्यामतः सर्वार्थता नवेत् नवा रव्यातद्वयस्य यच्छब्दाद्युपबंधरहितस्य
एकवाक्यत्वं सेनवति येनवाक्येनवृतार्थं स्यात् । नचस्तुत्यादिविहितीगसेदेव्रोक्ति
येनावीतरप्रकरणी स्यात् तस्मात्सर्वार्थतास्यात् ॥ ॥ शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः
प्रतीयेत मिथस्तेषाम संबंधात् ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्राग्नाः पुरोडा
शाः तत्राग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति चतुर्द्धाकरणं किं सर्वेषां नवत्याग्नेयस्यैव भवेतेति विचारः
तत्र । अग्नेः संबंधमात्रेण नवल्लद्व्योपलक्षणो संबंधश्चाविशिष्टत्वात् सर्वेषामुपल
क्षणी । अग्निस्तावदत्र चतुर्द्धाकरण विषयद्रव्योपलक्षणमात्रेन स्वयं कार्ययोगी तेन
नासौ यथाश्रुतएव गृहीतव्यो येन देवतात्मकतोनोपलक्षणं स्यात् किंतु यावता विना

ति ४

नशक्नोति द्रव्यं लक्षयितुं तन्मात्रमादर्त्तव्यं। संबंधमात्रेण चासौ शक्नोति तन्मात्रं लक्षयितुं। संबंधश्चाग्नेरग्नीषोमा
येपि विद्यते।। तस्मात्तस्याग्नेयशब्देन लक्षितत्वात्तस्यापि तत्र चतुर्धाकरणं। अथवा देवतात्वमेवास्ति यद्विभाग्यां दीय
ते दीयते एव तदेकस्यापि। यस्मादग्नेरिदमिति संबंधमात्रेपि आग्नेयशब्दो भवत्येव। सर्वत्र अग्निकल्पिभ्यां ढक्व
क्व्य इति स्मरणात्। तस्मात्सर्वत्र चतुर्धाकरणमिति ब्रूमः। केवलाद्देवतावाची तद्धितोग्नेः समुच्चरन्।। नान्य
युक्तादग्निदेवत्यं ज्ञातिपादयितुं क्षमः।। देवताभूतस्ताव(द्)दिग्नागेन शब्दस्तद्धितो नोपादीयते। संभवात्तु तस्य यथाग्ने
येयोपलक्षणत्वं। केवलाग्नेयस्यापि सज्ञावात्। अतो नशब्दानवगते न संबंधमात्रेणोपलक्षणत्वं युक्तं। विनाका
रणेन श्रुतबाधप्रसंगा'दग्नीषोमीयादौ तु समासादुत्पन्नस्तद्धितो द्वयोः सापेक्षयोर्देवतात्वमाह। तेन तत्रान्यसापेक्ष
स्याग्नेर्देवतात्वं न च सापेक्षस्य तद्धिते सामर्थ्यमस्ति। तेनाग्नेयशब्दो न शक्नोत्यग्नीषोमीयादिकमभिधातुं। य
द्यपि च संबंधमात्रप्रवृत्तिरस्ति(?) तद्धितस्तथापि अत्र देवतार्थतैवाश्रयितव्या। लक्षणार्थत्वात्। प्रसिद्धसंबंधेन ल
क्षणं भवति प्रसिद्धश्च विधिवाक्यादवगम्यमानविधिवाक्ये च याग्नेर्देवतासंबंध एव पुरोडाशेनावगतो न संब
धमात्रं तस्माद्देवतात्वमेवोपलक्षणं तच्चाग्नीषोमीयादौ नास्तीत्याग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं। तच्चाग्नीषोमीयादौ ना
स्तीत्याग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं।। यदपि शतपथश्रवणं तं चतुर्धाकृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोतीति सामान्यवच

३७

नंतदप्यनेनैव विशेषवचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव चतुर्थीकरणं युक्तं ॥ छ ॥ इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविर
चितायां शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मा
दुत्पत्तिसंबंधोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ पूर्वपादे श्रुतिविनियोगः प्राधान्येन चिंतितः । अधुना लिंगविनियोगश्चिं
त्यते । विनियोजकत्वं च लिंगस्य मंत्राधिकरणसिद्धं अर्थप्रकाशनेनोपकुर्वतो ह्यभिधानात् तद्विशेषस्त्विदानीं चिं
त्यते । लिंगं सामर्थ्यं तच्च मुख्यमिव गौणं वा कथंचिद्धृश्यते ॥ तदिह संशयः । किं मुख्यस्वार्थमात्रेण विनियोगः किं गौणेनापी
ति कः पुनर्मुख्यः को वा गौणः यः शब्दादेवावगम्यते स मुख्यः । यथाग्निशब्दात् ज्वलनः ॥ बर्हिःशब्दाच्च कुशाः । यस्तु
शब्दाभिहितार्थगुणसंबंधात् तत्सदृशोऽर्थः प्रतीयते स गौणः ॥ यथाग्निशब्दान्माणवकः स हि ज्वलनगुणयोग
योगाद्गम्यते । तथा बर्हिःशब्देन तृणांतरं उलपादि । ननु प्रयोगप्रतीत्यविशेषादुभयत्राभिधावकत्वं कस्मान्न भवति । न
विशेषप्रतीतेः अग्निरिव माणवक इति सादृश्यप्रत्यया हि गुणादेव च प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेरनेकार्थत्वं च अन्याय्यं । पर
गुणाः परत्र न संभवतीति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानात् । येऽपि प्रतिजन्मि गुणभेदमातिष्ठंते तेऽपि सामान्यात्मनैकमिच्छं
त्येव । तेनोपपन्नो गौणमुख्यविभाग इति युक्ता चिंता ॥ तत्र । अर्थानां स्मरणार्हत्वान्मंत्राणां वा परिरक्षितः प्रतिप्रधा
नमावृत्तेर्गुणानामुभयार्थता । उभयेषामपि तावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्स्मरणमपेक्षितं मंत्राश्चार्थप्रति गुणभूताः १८

समर्थस्योभयत्रापि यथा कथंचित्स्मृतिमात्रात् । साक्षादभिधानस्यापि स्मरणमेव फलं ॥ नाधिकं तत्र गौणसामर्थ्य
स्याप्यविशिष्टं । प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिर्न्याय्या । तस्मादुभयत्र विनियोग इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ गौणे सदपि सामर्थ्यं न
प्रमाणान्तराद्विना । आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति ततस्तात्पर्यं चक्षुतो मुख्या गौणार्थपरता पुनः । प्रमाणान्तराद्वि
ज्ञेया तदभावान्न सिध्यति । न ह्यग्निरस्येतावता प्रमाणान्तरमन्तरेण गौणसामर्थ्यात्तात्पर्यं वा कथंचिदपि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते
। मुख्यार्थे तु श्रवणादेव शब्दस्योभयमवगच्छन्ति । न चेह प्रमाणान्तरमस्ति येन मन्त्राणां गौणे सामर्थ्ये तात्पर्यं वाभिव्यज्येत ॥
न चानाविर्भूते सामर्थ्ये तात्पर्ये च शब्दार्थः प्रतीयते । तेन गौणोऽर्थो मन्त्रान्न प्रतीयत एव । कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात् । मु
ख्यस्त्वर्थः शब्दादेवगम्यत इति युक्तस्तत्र विनियोगः । यस्य तु मुख्योऽर्थः प्रकरणे नास्ति तस्यालके षो । यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्राणां
यस्य तु लोके षोपि न संभवति मन्त्रस्य तस्य जपमात्रेण प्रयोगः । न तु गौणत्वं प्रत्यक्षतोऽप्रमाणकत्वात् । अपि च प्रथमावगतमुख्य
विनियोगेनैव कृतार्थत्वान्मन्त्रस्य न तदृशेन गौणे विनियोगः । अर्थापि गौणाभिधानाद्युपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेर्नासानभिधि
नं मन्त्रमपेक्षेत ततोऽप्रमाणकस्तत्र विनियोगो मुख्यविनियोगस्तु मन्त्राकांक्षावशाद्भवतीति तत्रैव विनियोगः । वचनात्त्वयथा
र्थमैन्द्री स्यात् । अपवाद आरभ्यते अग्नावभ्यूयते निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । तत्र संशयः ।
किमनेन मुख्यस्येन्द्रस्य प्रकाशनं कर्तव्यं । उत गौणस्य गार्हपत्यस्येति । तत्र श्रुत्यधिकरणन्यायान्मुख्यस्येति प्रतीयते विनि
योज्यानुसारेण विनियोगस्तु वर्ण्यते । न खल्विन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याग्निप्रकाशने । शक्तिरस्ति न चारं तोऽशक्येऽर्थे विनियु

विश्वारूपाभिवष्टेशचीमि० । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनां ३

नजौबां

ष्यते। तेनायं गार्हपत्यः स्यादिन्द्रो वयवयोगतः। द्वितीयावा समर्थ्यैर्लिङ्ग्यति गार्हपत्योस्य वोपतिष्ठते इति ॥ तेन मन्त्रानुसा
19 रेण विनियोगार्थवर्णना। इन्द्राक्ति गार्हपत्ये न गौण्या वृत्त्याभिधीयते। मनसा धनसा धनर्म्मार्घि इन्द्र ग्रहपतिर्यतः ॥ यद्वोपतिष्ठ
त इत्यत्रैन्द्री क्रियया उपपद्यते समीपस्थानमासनेपदात्तु मितं वाभिधानं। तत्रैन्द्रमन्त्रकरणकाभिधानेन गार्हपत्यस्य कर्म्मत्वं न
संभवति। तिसमीपस्थानविशेषणं गार्हपत्यं भवति गार्हपत्यमुपस्थाभियन्तीति तस्मान्मुख्य एवा विनियोगार्थं इति प्राप्ते
भिधीयते। अग्नौ वचनसामर्थ्याद्विनियोगः प्रतीयते। न वा स्यैतासमर्थत्वं गौणसामर्थ्यसंभवात्। यत्र मानान्तरं नास्ति तत्र गौ
णेन गम्यते। प्रमाणान्तरसद्भावे गौणः शब्दः प्रवर्त्तते। पूर्वाधिकरणे ह्युक्तं द्रुल्लिते विद्यते तत्र च। विशेष्यस्य वचनं तेन गार्हपत्या
र्थता स्फुटा। अवश्यैकल्पनीयश्चेन्मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा। गौणत्वं तत्रैव मन्त्रस्य ज्ञातार्थस्य न युज्यते। अज्ञातार्थे विधानै
व गौणत्वमुपपत्तिमत्। न वावयवयोगवृत्त्या [illegible] ग्निवेदनोक्तः॥ ॥ अभिधानक्रियायाश्च प्रधानत्वात्तदन्वयः। गा
र्हपत्यस्य नान्यार्थसमीपस्थितिगामिता। तदिदमस्ति तावद्गार्हपत्ये विनियोग इति स्थिते सति च तस्मिन्नलिङ्गादिप्राथ
ताऽपि भवति नेति। बलाबलाधिकरणे वक्ष्यते। तथाङ्गानमपीति चेत्। दर्शपूर्णमासयोराम्नायते हविष्कृदेहीति
त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति तत्र संशयः। किमयं हविष्कृदेहीति मन्त्रो गौणे वधाते प्रयोक्तव्यः किं मुख्ये हविष्कृदाह्वान इति
तदर्थमिदं निरूप्यते। किमस्मिन्वचनेऽवघ्नन्निति अवघातमुद्दिश्य मन्त्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति। किं वा मन्त्रस्याह्वा
नेन संबन्धो गृह्यते इति श्रुकाललक्षणार्थो हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयत्यवघातकाल इति। तत्र। पूर्वाधिकरणन्यायात् [illegible]योयु

कानलक्षणा। मंत्रस्य त्वयथार्थत्वं वचनान्नैव दुष्यति। त्रिरितितार्किकथं। विधीयतेतिचेत्। न। आहावघातोद्देशेन मंत्रस्य
त्रिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेदात्। पाठप्राप्तानुवादत्वाददोषः। मंत्रसमाम्नायविहितमंत्रं त्रिरभ्यस्तमेव केचिदाम्नन्तीति। आ
रुपिए कृयतिस्थैर्यहीतिशब्दोच्चारणसामान्याद्गौणः तस्मादवघातांगं मंत्र इति प्राप्तमभिधीयते। त्रिरभ्यासानपाठेनानित्यप्राप्ताय
तः क्वचित्। द्विः पठ्यते सकृच्चापि तस्मान्नायमनूद्यते। न पाक्षिकानुवादत्वं नित्यान्वयविरोधतः। तस्मादत्र त्रिरभ्यासो विधा
तव्यस्तथा सति। मंत्रस्य न विधिः शक्यो वाक्यभेदप्रसंगतः आह्वानेन तु मंत्रस्य योगो दृष्टीतिस्तु लक्षणा। नन्वेवमप्याह्वानमनू
द्यत्रिरभ्यासो दृष्टीतिकालस्य विधीयत इति वाक्यभेदः स्यान्नो र्थप्राप्तत्वादवघातकाल एव सदायाद्याह्वानमर्थप्राप्तं अतो
नुवादमात्रमवदृष्टीति। एनुवादत्वादेव च लक्षणापि न दोषः। तत्रापि चाविशिष्टं ब्राह्मणे जघन्य वृत्त्याभ्ययनमाङ्क्रियते गौ
णत्वादपि वचनाच्चैवं जातिवच्छ्रौतो विनियोगः किं लिंगितिकरणाव्याप्तस्य मंत्रस्यावघातस्य च समभिव्याहारात्संबंधमात्रं ग
म्यते। तत्र सति संभवे गांगिभावः स्यात् स तु वाक्यभेदात्मंत्रलिंगविरोधाच्च न संभवतीति एककालत्वेव संबंध इति गम्य
ते। नरवः वेहीति परप्रेषणरूपस्य मध्यमपुरुषस्य हविष्कृदिति च संबोधनरूपस्याचेतनेवघाते सामर्थ्यमस्तीत्यस्मात्त्रि
रावृत्तिमात्रविधानादाह्वानांगं मंत्रो नायथार्थोवघाते। तथा स्थानविसर्जने। ज्योतिष्टोमेश्रूयते। उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नी
न्विहरेति। अतिकृत्य तातवाचं विसृजेतीति। तत्रापि पूर्ववत्संशयपूर्वोत्तरपक्षाः। वाक्यभेदस्तु दृष्टांगांगित्वपक्षेपि नास्ती
ति तदेवयुक्तमिति विशेषाशंका। श्रुतिविनियोगाभावात्तु मंत्रलिंगविरोधात् अत्रापि कालार्थ एव संयोगः कालश्चेदु

विधीयते न पूर्ववदनूद्यत इति विशेषः ॥ ॥ सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नायते सूक्तवाकेन
प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र संशयः किं प्रस्तरप्रकरणस्य सूक्तवाकस्य च कालार्थः संयोगोऽथवांगांगिभाव इति । तत्र द्वयोः कृता
र्थत्वान्नांगांगित्वं प्रकल्प्यते । कालार्थस्तेन संयोगस्तया दर्शादिवद्भवेत् । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्युभये
ः कृतार्थत्वात् कालार्थः संयोगः । न चात्रापि सूक्तवाकस्य इष्टदेवताभिधानेन कृतार्थत्वात् प्रकरणं च नानाकर्मोपयुक्तं भेला
र प्रतिपादनेन प्रयोजनवत्त्वात् अंगांगित्वापेक्षाभावात् कालार्थः संयोगः तत्राप्यनिजातिकाले तु सूक्तवाकं प्रस्तर
प्रकरणस्य कालं लक्षयतीति तत्तया च इत्थंभूतलक्षणे तृतीया भविष्यति । न हि कथंचिदपि देवताभिधायिनः सूक्तवा
कस्य प्रकरणांगता भविष्यति प्रकरणे देवताभावात् अतः कालार्थ एव संयोगः एवं प्राप्ते ब्रूमः मुख्या प्रकरणां
गत्वं सूक्तवाकस्य गम्यते तेन त

देवतायोगादेष होमो भविष्यतीत्युक्ते तीर्थाभ्युत्या सूक्तवाकस्य करणत्वं गम्यमानं न यथामुक्त
ष्टं । न चेत्थं श्रुतलक्षणोक्ततीयेयं कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् लिङ्गवाक्यस्य सर्वैर्हि संबंधः क्रियागर्भ
एव । तेन सूक्तवाकप्रहरणयोर्लक्षणक्रियागर्भोऽयं संबंधो न क्वेह लक्षणक्रिया । पात्रानामनुपात्तामपे
क्षास्यायं संबंधः प्रत्येतव्य इति विप्रकृष्यते । क्रियाकारकसंबंधस्तु नान्यापेक्ष इति बलीयस्त्वं ते
न करणमेव सूक्तवाकः । यद्यपि इष्टदेवताप्रकाशनेनार्थोऽस्ति नार्थः तथापि विनियुज्यते वचनात्
किं हि वचनं न कुर्यात् । न ह्येवं तु दैवतादिध्यायिनः प्रहरणांगता श्रुतिविनियुक्तमंत्रांगत्वात् बला
देव तदभिधेयाभिरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रहरणस्य कल्प्यते तेनायं प्रहरति इष्टदेवतासंस्का
रार्थो होमो भविष्यतीति तेनोपपत्त्या इष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वता सूक्तवाकस्य प्रहरणं गम्यम् ॥
ऽत्रोपदेशो दृष्टव्यः सर्वेषु वचनेषु ॥ प्रहरणांगं सूक्तवाक इति स्थितं । इदानीमिदं संदिह्यते
किं कृत्स्नः सूक्तवाकः पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रयोक्तव्यः उत यथादेवतानुरोधेन विभज्य
प्रयोग इति तत्र सूक्तवाकशब्दस्य समस्तानुवाकवचनत्वेनाम्नानात् प्रसिद्धेराग्नेयादि ना

वचनानां प्रसमप्रपन्नोत्वादि रूपेणामेवकथं नैयायिके प्रकरणावस्थादेकैकस्य कर्मणः सकल
सूक्तवाकांगं प्रयाजादिवत्सैव सकृदेककालवर्तिनां च यागानां तंत्रेण प्रयाजादिवदुपकारोऽस्तीति
न भेदेन प्रयोक्ष्यते। समुदायद्वये तु कालभेदात्सकलत्वे वा दृष्टसाधनविशिष्टदेवता
प्रकाशनार्थोऽयं मंत्रः प्रहरणमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं। तत्रामावास्यादेवताप
दानि पौर्णमास्यां न प्रयोगार्हाणि प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः पौर्णमास्यां विनियोगरूपवचनाद्विनेति नैव २
वचनादि सकलप्रयोगो गम्यते तत्राविद्यमानार्थस्यैव प्रहरणार्थप्रयोक्तव्यं तेन वचनादितिदु
२९ क्तं। विनत्यप्रयोगः प्रयोजनवत्त्वादित्युक्तो हेतुः। नहीन्द्राग्न्यादिशब्दानां पौर्णमास्यां प्रयो २९
जनं। नाग्नीषोमादिशब्दानां मितार्थस्य प्रयोजनम्। यत्तु वचनादित्युक्तं। तत्र सूक्तवाकशब्द
स्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशनमंत्रवचनत्वात्सूक्तं वक्तीति सूक्तवाकः तेन यस्मिन् प्र
प्रयोगे यावत्यो देवताः इष्टाः प्रकाशाय द्योतिता प्राप्नुयुस्तावदेव तत्र तावद्देवतापदप्रयो
गो देवसंपूर्णः सूक्तवाकः। नदति रिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगप्रत्युत सूक्तवाकत्वं हिंसाद्युक्त
वाक एव स्यात्। तस्मादिष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्षः॥ ॥ लिंगक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समा

पियहानिँ ७

म्नानम्॥ ॥ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्रैंद्राग्न्यादिलिंगादुपांशुः समाम्नाता
स्तेनैव लिंगक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याकांडमित्येवं समाख्यातमंत्रकांडे समाम्नातं इंद्राग्नी
रोचना दिव इत्यादि तदिह मंत्रकांडे संदेहः किं यच यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्र तत्र सर्वत्र विनियो
क्तव्याः मंत्राः क्रमसमाख्ये बाधित्वा उत तदृष्टेन काम्येष्टिष्वेति। तदर्थं वा किं लिंगमपि श्रुत्या
दिवन्निरपेक्षमेव विनियोजकं उत तु संबंधबोधकप्रमाणमन्यदप्यपेक्ष्य व्यापारविशेष
मात्रे लिंगस्य प्रामाण्यमिति। तत्रा लिंगस्याप्यनपेक्षस्य मंत्रस्य तेषु विनियोक्तृता मा। तद्बलीयः क्रमा
ख्याभ्यामिति सर्वार्थं तावदेतत्। स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य सर्वस्य तावन्मंत्रस्य प्रयोजनेन भवि
तव्यम्। तत्र मंत्रस्वरूपमेव दृष्टार्थस्य प्रकाशकोयं अतो विनियोक्तृत्वमित्युच्यते एवं लिंगः
प्रयोजनस्य प्रकाशनसमर्थं वदिति तद्द्वारेण तत्संबंधि कर्मापूर्वार्थं तदपि तत एव गम्यते किं
मंत्रप्रमाणांतरेण। तच्च क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलमिति। बाधेन लिंगात्सर्वार्थमिति। प्राप्ते ब्रू
मः। सत्यं प्रयोजनापेक्षा मंत्रस्यास्ति तथापि नेव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोस्य संभावेन
स्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणमंतरेण ज्ञातुं शक्यं न वा सामर्थ्यमात्रेण प्रयोजनं किंचित्

इतिबुद्धिरे ५

बोधक

प्र

समर्पकीभूतगव्यादिस्वरूपंमात्र प्रतिपादितं सामर्थ्यादवगम्यते। नत्र तावन्मात्र प्रकाशनैक
लमस्ति कर्म्मणः सर्वसाधनरूपत्वात् ज्ञानार्थतानुत्कर्मसंबंधप्रमाणमन्यदंतरेण साम
र्थ्यमात्रान्निश्चयति रूपाप्रदिष्टभाग इत्यतनुभागराष्ट्रस्य त्यागवचनवात केतुसंबंधसिद्धि
रिति वक्ष्यामः। नचाग्निसूर्यादीनांस्तुवादिवत्क्रतव्यभिचारोपेनानुपस्थापेत लोकोपि
मात्रज्ञावादिंद्रादीनामपि मंत्रार्थवादेतिहासादिभिः कर्मतोन्यत्रापि प्रतीतेः। तस्मात् केतुसंबं
धे प्रमाणमन्यदपेक्षितव्यं। नचमंत्रकांडस्य कर्मसमाख्या। यामन्यत्प्रमाणमस्ति तेन काम्ये
(तु)श्चेयेति तत्रैव विनियोगो न कर्मांतरेषु। नच कर्मांतरेषु समारकापेक्ष्येषां तत्र विनियोगः। ते
२२ षामुपायांतरेणापि स्मृतिसिद्धेरेकांततो मंत्रानप्रकरणत्व। यत्र ह्येकांततस्तत्रैव त्येव सामर्थ्य
मात्रादपि तादर्थ्यद्योतयथार्थमौस्यानुष्ठानांगत्वेन हि तद्विनाऽनुष्ठानं सिध्यति। यथा वास्म २२
ज्ञानस्य सांपरायिककर्मानुष्ठानोपयिकत्वं इहलौकिकोनावोच्ये कर्मांतरेषु विनियोगः। क्रम
समाख्याबलानुकाम्येष्टिष्वेव यथाक्रमं यथासमाख्यं च याज्यानुवाक्यत्वेन विनियोगः। सं
त्रांतो मसंज्ञकत्वामपितास्य प्रसामिधेन्यादौ क्रमसहितेन लिंगेन विनियोगः॥ ॥अधिकारेषु मं

ज्ञान

त्र विधिरैंदार्य्येषु शिष्टात् ॥ ॥ज्योतिष्टोमे काश्चिदाग्नेय्यो ऽग्न आयाहि वीतय इत्या
दयो विशेषरूपेणासंयुक्ताः पठितास्तोत्रादौ च वाक्यान्तरेण विनियुक्ताः प्रदेशान्तरे चाग्नेय्याग्नीध्र
मुपतिष्ठत इति श्रुतं तत्र विचारः किं प्रकृताभिरप्रकृताभिर्वाग्नेयीभिरिदमुपस्थानं कर्तव्यं उत प्र
कृताभिरेवेति। तत्राग्नेयीतिनाशेन सर्वासामभिधानतः। अविशेषेण काचिद्विप्रकृता ग्रह
णप्रमाणं प्रकरणाद्विशेषो वा गम्यत इति चेत्। न प्रकरणस्याविशेषकत्वात् यदि साग्नेयी संस्कारार्थमि
दमुपस्थानं स्यात्तदा तदर्थीसंबंधिनः संस्कारायोगात् तत्साधनत्वेनाः प्रकृताग्न्येवरेच्च उपादीयते
विहाग्नेयी तृतीयानिर्देशात् तत्रशाब्दी मात्रस्यैवांगत्वोपपत्तेः न प्रकरणनियमः सन्निधानादिति
चेत्। तदपि वाक्यप्रदेशान्तरे हि वेदान्तरादौ स्तोत्रादावाग्नेय्यो विहिताः नतूपस्थाने विधौ कस्या
श्चिदाग्नेय्याः सन्निधिरस्ति यत्तस्ता द्विषयोपमाग्नेयीशब्दस्यार्थस्तु वा सन्निधानं तथापि स्तोत्रादि
दिकार्यान्तरार्थत्वात् निराकांक्षत्वान्नात्र संबंधुमर्हति। न चान्यार्थेन सन्निहितेनान्येन्यो विशिष्यते य ८
था अश्वेन गच्छतीत्यश्वेनेन पटेन प्राहतेति पटसंबंधेन निराकांक्षेतासंनिहितेनापि श्वेतम
श्वेनान्यो न विशिष्यते तथेहापि न वाग्नेयीशब्दस्यास्ति विशेषापेक्षा यथाश्रुतस्याग्नेयीशब्द

स्याच्छत्रमात्रस्य यथाकथंचित् समवायोपपत्तेः। तेनोभयोर्निराकांक्षता सत्यपि सन्निधौ न मिथः संबं
धः। अपेक्षितः सन्निधिर्हि संबंधकारणं न सन्निधिमात्रं एवं सत्यपि यदि विशेष्येत श्रुतिजनितोऽवि
शेषप्रत्ययबाधात् श्रुतिरेव बाधिता स्यात्। ननु यौगिकेवाग्नेयीत्वाद्ः सन्निहितामेव व्यक्ति
मवलंबते नैवमवयवार्थसमन्वितत्वलिङ्गमात्रवचनायौगिकान सन्निहितवचनाः प्रमाणान्त
रेण तु विशेष्यमाणास्तत्रैव व्याप्रियन्ते यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति तद्धितः सन्निहिता तामामिक्षां प्रत्या
निधत्ते। न चात्र विशेषकमस्ति सतोऽपि सन्निधेरन्याय्येनाविशेषकत्वान्न चात्र सोमस्येवं द्रव्याय
२२ यस्यामनुवादेनाग्नेयीत्वं विधीयते येनानुवादस्य सन्निहितगामित्वात् संनिहितास्वेव प्रतीयेरन्नुग्रा
ग्नेयीनां तु सतीनामुपस्थानं प्रत्युपादानात्। तस्मात्सत्यपि सन्निधौ अविशेषः। न च सन्निधिर २२
प्यस्ति प्रदेशान्तरवर्तित्वादित्युक्तं। तस्मादाग्नेयीमात्रग्रहणमिति प्राप्ते विधीयते। प्रहिताएवं ग्रहेरस्ये
स्तु प्रसिद्धक्रतुसंगमाः तावत्साकार्यविशेषो हि स्तुखमन्त्रोपदिश्यते। आग्नीध्रोपस्थान
स्ये दिवे रूपे। आग्नीध्रोपस्थानता ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनोपयिकव्यापारता वैद्यमपि यज्ञा

तत्री

स्त्रेणैवावगंतव्यं भवता रेणान्यतरस्यासिद्धत्वात्। न हि ज्योतिष्टोमगतोपो व्यापारः सत्याग्नी
ध्रोपस्थानात्मकष्टवेति। नाप्याग्नीध्रविषयमुपस्थानं ज्योतिष्टोमगतव्यापारएवत्येषोपि नियमः सम्यसि
ज्योतिष्टोमानौपयिकस्यापि स्य शौदिवद्दक्षिणाधानस्याग्नीध्रविषयस्य संभवान्तेनैकेन शास्त्रसि
द्धेनान्यतरस्यार्थापत्त्यानुमानेन वासिद्धत्वाभावाद् अपि रूपे शास्त्र लोवगंतव्यं। तद्यथ प्रकृता
ग्निनुपस्थानं विधीयेत तत्स्योपस्थानरूपमेव ऋतुर्लभ्यते। ननु ज्योतिष्टोमव्यापारत्वं। ... श्रु
त्या च कर्मणोपायिके नोपस्थानमात्रेण फलं समस्ती त्यर्थकं स्यात्। फलं वा कल्प्यं तां ... व
धानादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात् क्रतुव्यापारता सिध्यति सत्यं सिध्यति न श्रुतिमकल्पयित्वा प्र
करणस्य स्वतः प्रामाण्याभावान्न वैकल्यनयोपपत्तौ कल्पना युक्ता तथा विधेरपि गौरवं स्याच्छ्रुति
सिद्धमुपस्थानरूपत्वं प्रकरणकल्पितं च क्रतूपकारव्यापारत्वं तु नयम पि ... नैव विधिना विधा
तव्यं। आग्नेयपाके तु प्रति आग्नीध्रोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति। न हि प्रकरणं विधायकं श्रुतिव
त्संबंधप्रमाणतावाक्यात्। ब्रीहीन्नवहंतीति श्रुतिसमर्पितं ब्रीहिवप्रातसंबंधं विधिरेवावहंती
ति विपरो। तदहि हापि प्रकरणकल्पितं क्रतुसंबंधं अपवेव विधिर्विदध्यात् श्रुतत्वोपस्थान

... नावघातसंबंधं च

रूपमिति गौरवं स्यात्तदिदमवघातादिषु गत्यभावादंगीकृतं इह तु प्रकृतग्रहणे तेन गतौ स्यात्सांन
गौरवाश्रयणमेव कल्प्यते। तथाहि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगतो व्यापारः कर्तव्यत्वेनावधारितस्त-
स्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रोपस्थानादेरेकविशेषरूपमेवात्र विधीयते। यथाग्नेय्याः क्रतौ व्या-
पारः कर्तव्यस्स आग्नीध्रोपस्थानरूप इति। तेन प्रागेव कल्पितं विहितं वा आग्नेय्याः क्रतुव्यापार-
मनूद्य विशेषमात्रं श्रुत्युपात्तमिह विधीयते। न त्विह क्रतुव्यापाररूपं कल्प्यते नापि विधीय-
ते इति लाघववादप्रकृतग्रहणमेव युक्तं। नन्वेवमग्निमुपनिधाय स्तुवीतेत्यत्रापि प्रसिद्धक्र-
तुसंबंधानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्यान्न लौकिकस्याग्नेर्नैष दोषः। देशविशेषनिबद्धा-
द्याहवनीयादयो नाहत्यवचनमंतरेणान्यत्र नेतव्याः। अन्यतो हि तेषामायतनाद्धि गमने
दोषः। प्रायश्चित्तं च विधीयते षडुंड्रियेणाविषयेणाव्यवधीयते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायतीत्या-
दिना तस्माल्लौकिकस्य ग्रहणं इह तु प्रकृतानामेव लाघववादित्युक्तं। ननु प्रकृतानां कार्यविशेषा-
पि स्तोत्रादि श्रीतद्वत्त्वं सामान्यरूपमविशिष्टं त्वपने तस्मात्प्रतावत्प्रकरणपाठश्रुतं।

तन्मात्रे त्वभिः प्रयोजनं विशेषरूपं तु वाक्यांतरविहितं विशेषांतरेणानपेक्षितत्वादना
दृत्य सामान्यरूपमपेक्षितं गृह्यते तस्मात्प्रकृताभिरूपस्थानं [illegible] लिंगस्य सामान्यसंबंधापे
क्षितत्वमुक्तं तत्प्रसंगात्प्रकृतेरपि सति संभवे सामान्यसंबंधमन्यतः सिद्धमपेक्ष्य विशेषमात्र
परत्वे संभवतीति श्रुतिपाद्यते इति लिंगाधिकारे श्रौते विनियोगश्चिंतितः॥ ॥लिंगसमाख्या
नाम्नां भक्ष्यार्थे तानुवाकस्य॥ ॥भक्षमंत्रः श्रूयते भक्षेहि मा विशेत्यादिस्तस्य कश्चिदंशो भक्ष
णं प्रतिपादयति ग्रहणादेरस्य संप्रयज्जरणप्रकाशकाश्चान्ये अंशाः। तत्र संशयः किं सर्वो मंत्र
भक्षणे विनियोक्तव्यः उत ग्रहणादिष्वपि यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोग इति। तदर्थं च किमय
प्रश्नेषु मंत्रस्य लिंगं विनियोजकं न वेति। तत्रास्य सर्वस्य भक्षणांगत्वं ग्रहणादेरयोदनात्। अकेल
र्थो न मंत्रस्य धारी भवितुमर्हति। भक्षानुवाकसंज्ञा च भक्षणमात्रबोधनी सामर्थ्यं चास्ति मंत्र
त्रस्य भक्षणोत्कर्षेपणात्॥ यद्यपि ग्रावस्तुत्यापमित्येवमादेवैरक्षणादौ मुख्यं सामर्थ्यं तथा
तं तद्विशेषितभक्षणप्रतिपादनेन तु लक्षणया तदेकवाक्यत्ववशेन कल्प्यमुदुर्बलं च वाक्यं

लिंगाद्वाधापि मुख्यस्य ग्रहणादेरर्थप्राप्तस्यात्रोदितैर्गेनाकृतस्येत्याद्यर्थे मंत्रस्य कोव
पूर्वानुपपत्तेरितरथानर्थक्यापत्तेरसंभवति लिंगविनियोगे सप्तित्रादिपदानामिवलक्षण
या वाक्यवशेन प्राप्तस्यैवालवर्तिग्रहणादिविशिष्टोदितलक्षणार्थतायुक्ता गृहीतावेकवाक्यता
रणाय लक्षणायामीत्येवं चानन्यविषयत्वात्तदनुवाके समाख्याप्युपपन्ना भवति। तस्मात्स
र्वोनुवाको लक्षणांगमेकं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। ग्रहणादौ विनियोगेन विनियोगोस्य लिंगतः॥
वाक्यसंज्ञे हि नेशाते कर्तुं लिंगस्य बाधनं। ग्रहणादिप्रज्ञापनेतासाक्षाद्यद्यप्यचोदितं तथा
२५ प्यचोदितार्थेन कर्त्तव्यत्वात्प्रकाश्यते। न ह्यसति ग्रहणादौ चोदिते लक्षणः शक्यते कर्तुमित्य २५
र्थात्तदपि कर्तव्यं लक्षणे चाचोदितेऽपि नैव चाचोदितमित्यपि शक्यं वक्तुं। तद्द्वारस्य तामेशक्यमनु
ष्ठातुमिति स्मारकापेक्षत्वात्तद्द्वारेणावकल्प्यमिति तावच्चाकोति स्मारकं मंत्रग्रहणं तु एवं संभ
वति लिंगे केवलस्य विनियोगे वाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यतापादनेन लक्षणार्थता सर्वस्य
न युज्यते। समाख्या चाभ्यक्तणासंबंधमात्रं प्रतिपादयंती संबंधस्य साक्षाद्वा ग्रहणादिद्वारेण

वो न यथाप्युपपत्तेर्नानुपपन्नास्याज्जरणापर्थे तंत्र न लक्षतां स्वर सतो लोकसिद्धं । तादृशा
मेवद्वद्व्यस्य नक्षणमिति सम्यगुच्चारणं तमेव सोमभवतिपत्यर्थे तया विधीयते । अतो जरत्त
मपिकर्तव्यं तन्नासनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र मंत्रविनियोगः । तस्माद्विनष्यावे
नियोगः ।। ।। युक्ताभिधानान्मंद्रादिरेकमंत्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ।। ।। मेंद्राभिनृतिरित्या
दिन्नष्यावित्यंतेन स्तोविनियोक्तव्यं उतावस्तु मरूणाद्येकवाक्यत्वात् प्रवृत्तिमिंद्रस्यामीत्येकंनृ
क्षणामेवनृत्तिविशिष्टं प्रकाशयत्विति । पूर्ववल्लिंगान्नृत्तिप्रकाशने शक्तेऽभिधीयते । नृत्तिज्ञै
क्षानुनिष्पन्नान्नव्यापरांतराधीनी तेन स्पष्टत्वनपेक्षत्वाच्च मंत्रोऽत्र प्रयुज्यते । नहि नृत्तिं प्रकाशी
किंचित्कर्तव्यं तत्राह दृष्टार्थत्वान्न प्रकाशनं स्यान्नृत्तिविशिष्टलक्षणप्रकाशनेनुऽस्माहजनानात
दृष्टार्थता तस्माल्लिंगासंभवाद्वाक्येन ग्रहणार्थत्वं ।। ।। लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वैं
द्राणाममंत्रत्वं ।। ।। न समंत्र एवोदाहरणं तत्र ऐंद्रपूर्वेन मंत्रः अथ सर्वेत्र यथाभ्यासमेव मंत्र इति
तदर्थं वा किमैंद्राणां अनैंद्राणां अत्र हतिविकारभावोस्ति न वेति न भेदमपरं विंत्यं । सिद्धपितृस्ये
तत्रइष्टं । तस्योतिभूपते । सीतवैज्ञात्पैनैंद्राणिव ज्योतिष्टोमप्रभृतिदानानि । तत्र संशयः । किं ऐंद्रुधवायैमंत्राऽनैंद्राणां अमंत्रकं मंत्रकाणं च

तित्पुरुषः सोमविशेषणत्वाद् इंद्रेणापीतस्य सप्तमइति। किं चैवं बहुव्रीहिः सवनविशेषे तांइंद्रेण यस्मि
न्पीतः सोमः तस्य प्रातःसवनस्येति। तत्र तत्पुरुषे स्यात् पूर्वलोपः स्यादुत्तरपदात् बहुव्रीहौ द्वयोरप्यु
परहात्पूर्वलोपश्च। एंद्रानैंद्रप्रदानामि शंसाएकस्य कर्मत्वं। प्रकृतिविकृतिश्रेणीरचनात्मे
वात्मनः प्रवित्रांतेन समासबलीयस्त्वेन तत्पुरुषाश्रयता यथाम्नातस्यानैंद्रप्रसामर्थ्यात् समा
९६ नत्वकर्मत्वात् प्रकृतिविकारासंबंधेनोहायोगादनैंद्राणामंत्रकं नह्यणमित्येकपक्षः। अप
रस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानांभिन्नत्वादविरुद्धः प्रकृतिविकारभावः मानग्रहणमंत्रा
श्चैंद्रपदार्थविषयः सोमः इंद्रेपेयवस्तु मत्ते सोमं गृह्णामीत्यादयो मंत्रानामैंद्रेषु प्रदानेषु समर्थाः।
२९ भवतिवांगवशेन प्रधानस्य विषयव्यवस्थापयाहवनीयादिवशेनाग्निहोत्रादेरग्नि
ग्निविषयत्वे। अतोयत्रमंत्रस्तत्रमंत्रग्रहणोपचरते तत्रसोमः पत्रसोमस्तत्राग्निपवाद २९
योनसस्तामंत्रस्य। प्रदानान्तराणि तथा कर्मैकात्वात्रोदकेनैताद्धर्मान्गृह्णंतितत्रदेव
ताविशिष्टमग्रहणकाले नेनोपहृतं वतोनेंद्रमंत्रस्य कार्यवशेन विकृतिमागतस्य यथादेवतं वि
कारोपि विज्ञायते। तस्मादनैंद्रेष्वप्यूहेन मंत्रवड्क्षणं। एवमूहोऽवस्थितमधिकरणमपरिसमाप्तंकेहाउत्तराग्रसं

गा॥ तह विषयस्येति॥ ॥ पुनरभ्युच्यते तेषु सर्वेषामुपलक्षणं तद्विशेषत्वात् सवनमुख्यी
येषु यमसपैंडेषु सर्वेषु कृतेषु येहोत्रकालां मैत्रावरुणादीनां यमसास्तेषु नक्षितेषु सशे
षे षेव पुनः सोमोऽभ्युच्यते यदेवतांतरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो दुत्वान्यस्य तेतस्मिन्नत्र समाप्ते
नवृतिसंज्ञायः किं पूर्वप्रकृतप्रदानदेवतोत्तराद्धोऽप्युपलक्षणीयः इंद्र मित्रावरुणौ पितस्ये
तिकिं वानेति तदर्थं वक्ति एं ह्योपिशेषो देवतांतरसंबंधी जातोऽन्येति। तत्रोन्नयनकाले दे
वतांतरसंकल्पो न क्रियते ता ताउन्नीयमानस्यैव देवतांतरसंबंधो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्व
देवतासंबंधो नापेयात्। उन्नयनमात्रं तु तदा क्रियते देवतानिर्देशस्तु प्रदानकाले तदा च पूर्वशेष
स्याभ्युच्यते तस्य शेषस्य यमसाम्ये स्वेन देवतांतरसंबंधात् पूर्वदेवताऽपेतसंबंधत्वान्नोपल
क्षणीयेति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्युन्नयनकाले न देवतासंकल्पः। तथाप्युन्नयनं तावच्चरिष्यमा
णयागार्थमित्यसंदिग्धं अतश्चाभ्युच्यते तस्य चरिष्यमाणयागार्थत्वात् अवगतानपूर्वशेष
स्य प्रमाणाभावात्। यश्च चरिष्यमाणयागार्थः तस्यैव तद्दीयदेवतासंबंधो नान्यस्य। तस्मात्पू

पदाक्रियातद्

शेषस्य देवतासंबंधानपायात् साप्युपलक्षणीया ॥ ॥ पात्नीवते तु रूढेवता द्विदेवत्या-
नामैंद्रवायवादीनां शेषाः आदित्यस्थालीमागत्य ततो नेष्टा यय स्थालीमागच्छंति। पात्नीवत-
स्याग्रयणपात्राद्ग्रहणं अतस्तस्मिन्नुपलक्षणे भवति संशयः। किमिंद्रवाय्वादयोप्युपलक्षणी-
या उत पत्नीवानेवेति। तदर्थं किं द्विदेवत्यशेषोपींद्रवाय्वादिभ्यो पत्नीयपत्नीवते गृहीतः किंवा
नेति। तत्राग्रयणमात्रस्य पात्नीवते हं नान्यस्य तत्रैव [illegible] स्यापि तस्माद्द्विदेवत्यशेषस्यापात्नी-
वतस्य पूर्वदेवतासंबंधानपायादिंद्रवाय्वादीनामप्युपलक्षणं नैतदेवं न ह्यत्रोपलक्षणं पात्नीव-
ते ऋक्यते पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्युपादानमात्रं माग्रयणं। अतो यत्तोपेतं तत्पात्नीव-
२७ तं आग्रयणं शवचोनाग्र [illegible] मपि तत्संस्पृष्टं द्विदेवत्यं ततोपेतमिति पात्नीवतमेव।
अतः पूर्वदेवतासंबंधोपेतः सन्नुतपूर्वत्वादुपलक्ष्येत। न त्वत्र तद्युक्तौ नूतपूर्वोपलक्षणं कृतमि- २७
त्यनुपलक्षणमिंद्रवाय्वादीनाम् ॥ ॥ त्वाष्ट्रं संरूपलक्षयेत्पूर्वानात् ॥ ॥ तस्मिन्नेव पात्नीवते पा
संबोधने आध्वर्यवो होममंत्रः अग्नाइपत्नीवा सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेति। तत्र संशयः। किं त्व-
ष्टापि देवता सोप्युपलक्षयितव्य उत देवता नोपलक्षयितव्य इति मं [illegible] वर्णनाग्नेः परत्नीवत

स्त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते न त्वत्र तदुपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत् त्वष्ट्रा देवतायाः पानं भवतीति
त्वष्ट्रापि देवतोपलक्षयितव्येति प्राप्ते विधीयते । शब्देन तावदग्नेरेव पानं गम्यते । त्वष्टुः सह भाव
मात्रं न त्वेव सहभावस्तत्र क्रियासंबंधाव्यभिचारी विनापि द्वयोर्नाना सहैव दर्शनात् पुत्रेण गौर्विवहति ग ने
र्दभीत्याय द्यपि च पानं स्यात्तथापि देवता च न प्रमाणं तत्कं न हि देवता पिबतीत्युद्देशमा
त्रलक्षणत्वात्तस्याः विस्पष्टं च चोदनायां तद्धितेन निरपेक्षस्यापत्नीवतो देवतात्वं गम्य
मानं न मात्र वर्णिक्या देवतया बाधा । विकल्पसमुच्चयान्न सह त्वष्ट्रा तेनोपलक्षणीयस्त्वष्टा
॥ ॥ ॥ त्रिंशदपरार्थत्वात् ॥ ॥ तस्मिन्नेव पात्नीवते याज्यामंत्रः । एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नाना
रथं वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति । तत्र संशयः
त्र किमयं त्रिंशदुपलक्षयितव्या उत नेति पूर्ववदग्नेरेव पानं त्वष्टुस्तु सह भावमात्रम् इत्यदेवतात्वं
युक्तं । इह तु विपरीतं अग्ने मादयितव्यादितरेषां पानं तीति गम्यते । अतस्तेषामेव तत्वं । चो देव
दनयापि पत्नीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं । न तद्विरोधस्तत्र यथाऽग्ने पात्नीवतमिति मंत्रेण तत्सा
मानाधिकरण्यादग्नेः पात्नीवते न देवतात्वं एवं त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवतानां । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्री

ष्यदेवानिति सामानाधिकरण्यात् । सति च प्रमाणान्तरे द्विवचनबहुवचनानां तानां हेतिर्नेष्यते
अस्ति चेह प्रमाणं मंत्रगतसामानाधिकरण्यं अतः पत्नीवंतो देवतास्येत्येवं चोदनायां न विष्य
ति । तस्मात्त्रयस्त्रिंशदुपलक्षणीया इति ज्ञापकं ब्रूमः ॥ ॥ यत एवाग्नेर्मीदयित्वं अत एव तस्यैव
देवतात्वं मंत्रवर्णात् प्रतीयते न त्वसौ यजमानस्येड्येणात्रयस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयात् न यदि यज
मानोऽग्नये दद्यात् तोऽग्नेरेव यजमानसंकल्पविषयत्वाद्देवतात्वं इतरेषां निदर्शनकामं माद्यंतु
२८ न तु यजमानस्तेभ्यो ददातीति देवतात्वं । एवं च यद्यपि पत्नीवंतस्ते त्रयस्त्रिंशद्देवा युक्ता अपि तेषां मंत्रवर्णाद्दे
वतात्वमनवगतमिति प्रमाणान्तराभावाच्च चोदनायां बहुवचनं तेन विम्रहृ इत्येकवचनान्तः पत्नी कर्तृ
वानिति देवतेति तस्यैवोपलक्षणम् ॥ ॥ वषट्कारश्च पूर्ववत् ॥ अनुवषट्कारदेवताया अग्नेरसं २८
दिग्धं देवतात्वमित्युपलक्षणं मन्यते । यद्यपि तौ च सो विद्यमानावपि नोपलक्षितौ प्रधानदेवतैव
त्विंद्रुपलक्षितः । किं तावपि तत्कार्यं वा प्रधानदेवतोपलक्षणीया नानुवषट्कारदेवता
॥ ॥ छंदः प्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ॥ एवमस्य विचार्याधुना स्थितादुत्तरमुच्यते नास्त्यूहः समा
नविधानत्वात् प्रदानमात्रं नैवं द्रव्यदानविषयः सोमः स हि सोमेन यजेतेति कर्मोत्पत्तौ श्रुतः का

के

र्मार्गौ न प्रदानविशेषस्य तदेव सर्वप्रदानोपयस्यत इति सर्वोत्ति समानविधानानि। मान
ग्रहणमंत्रोऽतु लिंगादैंद्रप्रदानविषयौ कामं भवेतां न तु सोमः सत्युत्पत्तावेव भ्रुत्याकर्मत्ता
संबद्धो नान्यासविषयः शक्यः कर्तुं अतः समानविधानत्वादनूहः न समंत्रकलिंगादैं
त्प द्रे एवैन्द्राग्नमंत्रमेव न लक्षणमिति। एवं प्रथमपक्ष एव स्थितमधिकरणं। एवं स्थिते पुनः
नेति कृत्वाचिंतायां त्वैंद्रा ये तु लिंगभावान्न्यायात्। यदानैंद्राग्नमंत्रकं न लक्षणं तदा यत्नान्यसहितैंद्रो
देवता यथैंद्राऽग्न्यादिषु तत्र मंत्रो भवति विचारः। तदर्थं किमत्र देवताव्यापारः पानमुपलक्ष्यतामु
त यजमानव्यापारो दानमिति। तत्र पीतस्येति पानश्रवणात् तदेवोपलक्षणमिति श्रोद्देत्रेनापिंद
न्तेः सोमोऽशतः प्रत्येकं द्वाभ्यां पीयते। तेन पानेऽन्योन्यनिरपेक्षत्वात् द्वाभ्यामपि पीत इंद्राग्नी
त इति शक्यं वक्तुं उच्छमात्वत्। तस्मान्मंत्रवदेवस्यादैंद्राग्नेषु न लक्षणं। स्यादेवं यदि पानं स्या
त्तच्च नास्तीति वक्ष्यते। तेन देवताधिकरणन्यायेन पानाभावात्तिब्बतिरत्र दानलक्षणार्थः।
दानं च मिश्रविषयं नान्यतरेणाव्यपदेष्टुं शक्यमिति त्र्यधिकरणवदैंद्राग्न्यादिषु मंत्राभावः॥ ॥
छंदश्च देवतावत्॥ ॥तत्रैव मंत्रे गायत्रछंदस इति श्रूयते तत्र विचारः। किं यत्रप्रदाने गाय

समासोपपत्तेः न वा न सापेक्षत्वमपि । सर्वमंत्राणामन्योन्यनिरपेक्षाणामेव कर्मसंबंधादत्र सत्यपि छंदोंतरे गायत्रछंद
सत्सोदनपेक्ष्यत्वात् ३

गायत्र

त्रमेव छंदः तत्रस्यात् उत्तरत्र छंदोंतरमपीति पूर्वपक्षे केवलं छंदो विषयत्वं मन्त्रा
स्योत्तरं केवलगायत्रछंदः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र बहुमंत्रसमवायेन छंदोंतराणामवश्यं
ज्ञावर्दतः सापेक्षत्वेप्यत्र नित्यसापेक्षत्वात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत् समासा । विद्यातात्रा नापूर्व
दस्केपि नवति मंत्रः ।। ।। सर्वेषां हैकमंत्र्यमिति ज्ञापनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि
।। ।। स्थितादुत्तरं पदितत्वस्तु षोयैस्याश्यादनैंद्रेय मंत्रकं भक्षत्वं लक्षणा दोषान्नायं तत्र रूढो
मतः तत्पुरुषत्वे हि संबुध्यं तेन सोमशब्देन गृह्यते इति प्रत्यक्षविषये ता पुष्प छंदेन ... समा
सोपपत्तेः न वात्र सापेक्षत्वमपि सर्वमंत्राणामन्योन्यनिरपेक्षाणामेव कर्मसंबंधात् सत्यपि
छंदोंतरे गायत्रछंदस्त्वादपेक्षितं इह स्यकुतशिष्टस्य पात्रस्थस्य सोमस्य भक्षणार्थमुद्भूत
स्येंद्रपीतत्वाबहुंद्रापदंचास्येत्यत्र विशेषणत्वस्याल नत्वासाविंद्रापदत्तः
रूर्वसंकल्पितो हि क्रतुः तत्समुदायः तस्मै दत्तः तदवयवस्य यमुपकारादेवाभिधीयते
नत्वासोपयुक्तः तस्मात् क्रतुद्वीहिरिंद्रेणयस्मिन्ने सवनेपीतः सोमः तस्य सवनस्य यः संबं
धी सोमः तस्य भक्षयामीति । सर्वेव सोमाएवं विधसवनसंबंधिनइति सर्वेषां यथा

तमंत्रकं लक्षणं ॥ ॥इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः॥ ॥अतीतौ(ता)धिकारस्याद्यौ।
पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिंगविनियोगौ चिंतितौ। इदानीं वाक्यविनियोगश्चिंत्यते प्रजाप
तिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत तस्मात्तेपानात् त्रयो देवा असृज्यंताग्निर्वायुरा
दित्यस्ते तपोऽतप्यंत तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यंताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदि
त्यात्सामवेद इत्युपक्रम्य श्रूयते ज्योतिष्टोमे तस्मादुच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः
साम्नेति तत्र संशयः। किमुच्चैस्त्वादय ऋगादिजातानां धर्माः मंत्राणामित्यर्थः। ऋच्यामंत्रेतो
च्चैरिति किं वा वेदधर्माः ऋग्वेदेनोच्चैरिति उपक्रमे वेदश्रवणादुपसंहारे चर्गादिश्रवणा
त् संदेहः। वेदशब्दो हि मंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनो ग्रंथविशेषस्य वक्ता नैकस्य मंत्रवाक्यस्य
ब्राह्मणवाक्यस्य वा वाचकः। प्रयोगाभावाच्च त्वेकं द्वे त्रीणि वा वाक्यान्यधीत्य वेदानधीत्य वेदौ
वा वेदं वापि यथाक्रममित्येतच्छास्त्रार्थं मनुस्मितं मन्यते तस्मात्समुदायो वेदो न तु वेदपती ति
व्युत्पत्त्यैकैकमेव वाक्यं वेद इति मूर्खप्रलापितमेतदनुसर्तव्यं। ऋगादिशब्दास्तु मंत्रवच
नोक्तापिताः। तेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेरेकवाक्यत्वाच्चयोरेकविषयत्वे वरुपं भाविनि कि

त
ह्रि
गा
नाई

पर्कैगादि२

म्रपसंहारस्य च विध्युद्देशावशादुपक्रमस्थार्थवादगतो वेदशब्दो वेदैकदेशमंत्रपरो नवदु
किं वोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्थमृगादिप्राय वेदपरं न वेति संदेहः॥ ॥ तत्र॥ ॥
पुराणादन्नुवादवादर्थवादस्य लक्षणा मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वतः। विध्युद्देशोज घन्यो
पिस्वार्थहानिं न गच्छति। मुख्यापि दीक्षणीया हि लक्षणे तेन स्वधर्मतो। जघन्यस्यापि सोमस्य प्रधान
त्वान्स्वधर्मतावस्यवेतु तद्दशापि विध्युद्देशस्य साम वेदाप्राप्तविषयत्वाद्विध्युद्देशे यथाश्रु
३० तार्थ अन्यथा त्वप्रमाणकमर्थवादस्य प्रामाण्यं तरशातानुवादवात्तद्देशे न लक्षण्यापि नीयमा
३० नो न दुष्यतीति जालाधिकाराद्वैष्ण्यादय इति प्राप्ते ब्रूमः। लक्षणामनः प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणादु
हेतु। विध्युद्देशस्य लक्षणात्मालक्षणान्न बाधते। पद्ध्यापञ्जनासोमेन यजतेति वचनात्तु सो ३०
मस्यापि कालो लक्षणायुक्तो ~~दीक्षणीयाकालं बाधते। विध्युद्देशस्तिहमंत्रविषयत्वेनालक्षणा~~
~~त्मा कमित्यर्थवादं बाधते। तथा हि वेदशब्दः प्रक्र~~ यद्दीक्षणीयाकालं बाधते। विध्युद्देशास्ति
हमंत्रविषयत्वेनालक्षणात्मा कथमिवार्थवादं बाधते। तथा हि वेदशब्दः प्रक्रमगतो ऽसंजातवि
तिपक्षत्वाद्यथाश्रुतार्थपरत्व एव तावदवधार्यते। तस्मिंश्चावधारिते सति उपसंहारगतमृगा
दिपदं मुपसंजातप्रतिपक्षत्वादि ... साकांक्षार्थं सन्देकवाक्यतामप्रतिपाद्यमानं वेदमनुगुण

प्रधान त्वारप

वलीयस्त्वेगुणाद्भवेत्॥ विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मा लब्धात्मानेन बाधते यद्यप्यंशुना सोमे
न यजेतेति वचनाद्धि सोमस्यापि कालो लब्धात्मा युक्तो यदाह्रणीया कालो बाधते। विध्युद्देशस्त्वे
ह मैत्रविषयत्वेनालब्धात्मा कथमिवार्थवादैर्बाधेत। तथा हि वेदशब्दस्तु उपक्रमे गतोसौ ज्ञातप्रतिप
द्दे त्वाद्यथाश्रुतार्थपर एव तावदवधार्यते। त~~था हि वेदशब्दस्तु उपक्रमे गतोसौ ज्ञातप्रति~~स्मिंश्चाव
धारिते सत्तु उपसंहारगते मृगादिपदमुपज्ञातप्रतिपद्द विज्ञानत्वाद्यथाश्रुतार्थं सत्तदेवकवा
क्यतामप्राप्तिपद्यमाने तदनुगुणो वेदपरतयैवात्माद्यथाश्रुतार्थे नैल न तेनान्यथा येन बाधकैस्त्य
क्त्वा उपक्रममेव वेदानीं किंचिद्विधास्यत इत्यनवगतेः किन्तु तद्विधेयमित्येतावदनवगतमपेक्षितेवा
श्रुतौ विध्युद्देशमात्रतो मृगादिशब्दोवगतविषयत्वात्ते अनुवाद इति लक्षणी सहते। तस्मादुदय
योः ऋग्वेदनयात् त्रियत विधीयते बद्धुचेरिति। तद्विहाय एक्रमेण संहारे कर्णाकालतया वेदधर्मत्व
मवधारितमिति वाक्यविनियोगः। एकद त्रिनौ त्वेकैकमेवाको वेदशब्दवाच्य निरुपगमात् उपसंहारक
ज्ञानमैत्रवाक्यपरोपि वेदशब्दो व्याख्यायमानः श्रुतार्थोन्नमवत इति सिद्धौ तोडुलेभः स्यात्। तेयदुक्त्या

विधेयतया न विधायकवेदकत्वमिति तद्युक्तम्। यद्यपि विनियोगापेक्षो मंत्रवाक्येन विधायक
वदनपेक्षो वेदकः तथापि तावद्वेदयति। तावद्वेदकत्वप्रवृत्तौ निमित्तमित्यविशेषः। यथा
शुक्लमानयेति यश्च मा वशुक्लमुद्दकैः यज्ञपाकापेक्षो पार्श्वे वैतत्रो नयत्रा प्यविशेषे
ण शुक्लशब्दः प्रवर्त्तते। तथा वेदशब्दोऽपि। न हि विधिवाक्यमपि निरपेक्षो वेदयति पदा
र्थमुत्पत्तिन्याय विचारादिसापेक्षत्वात्। तस्मात् साधारणो वेदशब्दः। कौस्तुभस्तोत्रिवदु
पसंहारवृत्त्यात् मंत्रपरः स्यादित्यधिकरणविरोधः स्यादित्याशंक्य तावत्। गुणमुख्यव्य
तिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। याजुर्वैदिकमाधानी। तस्य सामवेदे वारवंतीयं
गायतीत्यंगविधिः। तत्र वारवंतीयस्य किं सामवैदिकः स्वरस्तत्तयाजुर्वैदिक इति संदे
हे। प्रधानविधिनिर्बधस्य स्वरस्य प्रधानैकवाक्यत्वापेक्षित्वेन विलंबितत्वाद्यजुर्वे ३१
दनिर्बंधन एव स्वरो नपेक्षित तत्र याजुर्वेदप्रतीयमानोऽप्युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते। प्रधा ३२
नधर्मत्वादुपांशुत्वमेव बलीयः। सामगैराधाने विधिना विधीयते। अतस्तादृशस्यैव या ३३

जु वैदिकत्वादुपांशुत्वे धर्मः। नचैर्गेये क्रियमाणे तत्सांगस्य कृते भवति। तेनोच्चैस्त्वो
पांशुत्वे प्रधानार्थो धर्म इति विज्ञेयं बलवत्प्रतीतिः सर्वबलीयान्। इतरथा ह्यप्रधानस्यैव वैगु
ण्यापत्तेः। अतो गेयधर्मे मुख्ये सत्येवाधित्वा प्रधानधर्म उपांशुत्वे स्यादिति सिद्धमिति नी भाष्यकारेण
एवं त्वैगगुणविरोधे वर्ताद्रव्यादिति अनेन गतप्रायेस्याह। नचोदाहरणमेपि
तैवारसंतीये गायतीत्युच्चैस्त्वं विधेरपि याजुर्वैदिकत्वादित्युच्चैः वार्ष्यावाते। यस्य मं
त्रस्य वेदोतरे समाम्नानमुत्पत्तिः वेदांतरे च विनियोगविधिः तस्योत्पत्तिवेदनि
बंधनः स्वरः अथवा विनियोगवेदनिबंधन इति संशयः तत्रोत्पत्तेः पूर्वभावित्वा
त्तन्निबंधन एव हि स्वरः प्रथमभावित्वाद्युक्तो नान्यो विनिबंधितः। नैतदेवं न खल्वाम्ना
नमात्रेणामंत्रस्य स्यात्प्रयोजनता। तेन क्रियत इत्येव मतो वक्तुं न शक्यते। तेन तु क्रिय
ते मैत्रो यत्र वेदे विधीयते। विधायते ते सन्तुष्टाने तत्र चापेक्षितः स्वरः। प्रयोजनतयाव
धारितस्य मंत्रस्य स्वरापेक्षा भवति न स्वरूपावगतिमात्रेण। तस्मात् द्वारवत्तीयादेः साम

वेदेनाक्रियमाणत्वात्॥ अनपेक्षितत्वाच्च न तन्ति बोधनमुच्चैस्त्वे। यजुर्वेदेन तु क्रियमा
णत्वात्स्वरापेक्षणाच्च तदीयमुपांशुत्वमेव स्यात्॥ ॥ भयस्वेनो भयं श्रुति॥ ॥ यजुर्वे
दसामवेदयोर्ज्योतिष्टोमः समाम्नातः तस्य कतरवेदस्वरः स्यादिति विचारः। यत्र विधीय
ते तदीयः स्वरो न यत्र गुणार्थं श्रवणं। अतः क्रतोः स्य विधौ इति। अनियमे प्राप्ते त्रि धीय
ते। यजुर्वेदे द्रव्यदेवतमस्य श्रूयते तेन चावच्छिन्नौ कर्मस्वरूपं गम्यमानं स्फुरं तेन वि
धीयते। वेदान्तरे मन्त्रेनामयुक्ते क्रियामात्रं श्रूयत इति न विधेयगतिः समाप्यते अतो य
जुर्वेदेनास्यो क्रियत इत्युपांशुधर्मता॥ असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थत्वात्॥
श्रुतिलिङ्गवाक्ये स्तत्रो विनियोगः। अधुना त्रिकरणत्रयेण प्रकरणस्यान समारख्या
त्तिर्विनियोगो त्रिधीयते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्या
दितद्दर्शपूर्णमासयोर्नवेति विचारः। यद्यपि प्रकरणं नामप्रमाणं नवेत्तत्तनोगंहूतरस्थानी
गामिति॥ तत्र प्रकरणगताज्ञानसंदेहविपर्ययाणी अन्यतमेनस्वपदेः। यावद्बुद्धि अन्यपन्न ३४

कथ्यते तावद्ज्ञानं भवति। सत्यपि वावसर्गत्वावात् नोत्तैस्यादिति संदेहः। अथवानैवा
हरश्रवणसामर्थ्यानुसरणपदांतरसमभिव्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिंगवाक्येभ्यो न्य
ग्राह्यप्रमाणप्रकारोस्ति तस्मान्नप्रकरणं प्रमाणमिति विपर्ययः। तथाहि। स्वर्गकामस्य
दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति निरपेक्षे समाख्यावाक्ये। तथास्मिन् धीयेयजतीत्याद्यपि न विवि
दफलाभावाच्चाकांक्षे। सत्यां साकांक्षे सा वाकांक्षास्य स्वर्गस्यादिति वा फलमात्रेयो
निर्देशादिति वा दर्शपूर्णमासफलानुषंगेण वा निवर्तते क्रत्वंगत्वे। क्रतोरनाकांक्षा
त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। क्रतोरप्यस्ति कथमितीतिकर्तव्यताकांक्षा। तथा प्रयाजादेः प्रयोज
नाकांक्षेत्युभयोः साकांक्षयोः सन्निहितयोः रप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वं। फलांतरकल्पना
लघीयः तथाभयोर्निराकांक्षत्वं। फलांतरकल्पने त्वितिकर्तव्यताकांक्षा क्रतोरनिवृ
त्तैव स्यात्। अस्ति वा सा वाकांक्षा यदि यागे कुर्यादित्यर्थः स्यात् यागः क्रियाया यानि
न्तेति प्रकारत्वात् स्यान्निराकांक्षत्वं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तु वाक्यार्थः तत्रानज्ञायते केन

न पीयस्त्वमेवोपपाद्यते तथैति तथा ह सतीत्यर्थः ३

प्रयाज विधिरिति नष्टुकं आनन्तु २

प्रकारेणयागेन स्वर्गः कर्त्तव्य इति तेनास्ति प्रकाराकांक्षा ननु यागानुष्ठानमेव प्रकारः। अनुष्ठितो
ह्यसौ फलं साधयति किमत्र न ज्ञायते। यदिमत्तेन यागः फलं साधयत्यनुगृहीतः सर्वसाधनाना
मनुग्रहापेक्षत्वदर्शनात्। वाह्वादीनामालोकानुग्रहवत्। अतः किमस्यानुग्रहीमित्यपेक्षायां
प्रगृहीतस्यापि केवलस्य कर्मणः संयोगविभागादर्शनात्। याज विधिरिति तदयुक्तं। अन
नुकश्चायमनुग्रहो नाम सामर्थ्याद्बोध इति चेत्। कोयमुद्बोधो नाम कार्योदयस्तात्तिमुखत्वमि
ति चेत्। मेवं समर्थमेव कर्म प्रागनुष्ठानादलक्ष्यात्मकत्वात्कार्योदया न तिमुखमनु
ष्ठानात्तु लक्ष्यात्मकत्वात् द्रुवत्येव कार्यात्तिमुखं किमत्रान्यापेक्षायां सहायापेक्षणमनु
ग्रहापेक्षणमिति चेत्। न। असहायेनापि कर्मणः संयोगविभागोत्पत्तिदर्शनात्। अपि वा अ
ग्न्यादीनि परस्परसहाया भवेत्। किमन्यदपेक्षते। तस्मादित्तव्यमेतत्केयमिति कर्त्तव्यता
कांक्षा नामेति तदभिधीयते प्रकाराकांक्षेत्यादि इति शब्दः प्रकारवचनः कर्त्तव्यताप्रकारः क्रियाप्रका
र इति यावत्। सामान्यस्य च भेदको विशेषः प्रकार इति तद्विदः। किं पुनरिह सामान्यात्मनावग ३५

तेविशेषरूपमपेक्षते क्रियां भावनेति यावत्। यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ह्यस्यायमर्थः।
प्रयायाव्यापृतेयागात् स्वर्गो भवति तथा यागे प्रति व्याप्रियेतेति। तत्र न ज्ञायते कोसौ व्यापा
र विशेषो येन यागात् स्वर्गो भवतीति। सेयं जिज्ञासेति कर्त्तव्यता कोहेतुरुच्यते। ननु यागानु
ष्ठानमेवासौ व्यापारः किमत्र न ज्ञायते यथा क्रियानुष्ठानमेव सा योगविभागसंपादन
तन्न। नहि मृत्पिंडसंपादनमेव घटसंपादनम्। अतो नायमेकीतः यत्स्वरूपसंपादनमेव
कार्यसंपादनमिति। नन्वत्र यागानुष्ठानमेव शाब्देनोच्यते॥ नैवं नह्येवं शाब्दोस्ति यागा
नुष्ठानमेव व्यापार इति। ननु यजेतेति यागविषयेव कृतिः शाब्देनोच्यते किमिदं विषयत्वं।
साध्यत्वमिति चेत्र। न स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया संबध्यते न यागः। नह्येवं संभवति स्वर्गं कु
र्याद्यागमिति। अपि यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति स्यादेवं यदि कृत्या कुर्यादिति प्रत्य
येन कृतिद्वयमुपात्तं स्यात्। कुर्यादित्येतावत्तु प्रत्ययार्थः कृत्या साधयेदिति कृत्येतरारोपेणा व्या
ख्यातृणामर्थकथनमात्रं कुर्यादित्यस्मिंश्च स्वर्गस्य साध्यत्वात् न यागस्य साध्यत्वं। अथा

नाहासेप

विशेषणत्वं विषयत्वं। सत्यं विशेषणमेव यागः केन तु संबंधेनेति निरूपयामः। न तावन्नी
लोत्पलादिवत्तादात्म्येन यागभावनयोर्भेदात्॥ अतः कारकत्वेन सोमादिवद्यागस्य क्रियाविशे
षणत्वं। तत्र च साध्यत्वाद्भावनासाधनत्वमेव संबंधः। तेन यागकरणिका स्वर्गकृतिरिति वाक्या
र्थः। ननु यागानुष्ठाने। एवं च नाम्नां सामानाधिकरण्यं संभवति नान्यथा। अतः किंरूपेयं
कृतिरित्यपेक्षा। तत्र तदाकांक्षानुवृत्तौ समिधो यजतीति वचनात् एवं ज्ञायते अयमसौ
व्यापारः येन यागात्स्वर्गो भवतीति संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वा
रा। अवघातादीनां तु दृष्टद्वारा। अननुष्ठितस्य यागस्य सत्वान्न फलं साधयितुं क्षमः इत्यर्था
द् यागानुष्ठानं गम्यते न शाब्दात्। तेनायं वाक्यार्थः यागेन फलं कुर्यात्। कथं केन व्याप
रेण यागात्स्वर्गो भवतीति चाह। समिधो यजति व्रीहीनवहंतीत्यादि। तदयमर्थो भवति स
मिदादिभिरदृष्टद्वारमवघातादिभ्यश्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण द्रव्यदेवतेन च स्वरूपसंपादनेन
यागं व्याप्रियेत एवं कृतो सौ व्यापारः येन यागात्स्वर्गो भवतीति। यागः फलार्थः सन्नि मुख्यो

नि३

नर्दु... प्रधानमात्रे... गप्रधानसाधारण्यादिति शंकते ॥

भवति कार्यार्थं भाति मुख्यकरणमेवोपकार इति समिदादेः कृत्स्नोपकारः फली। नन्वेवं समिदा
दिष्विष्टिरप्येकं कुर्यादित्यत्रापि क्रियाविशेषापरिज्ञानादाकांक्षा स्यात्। कृत्स्नवैतदनिष्टौ
अत एवात्राकांक्षारूपकरणनिष्पत्तौ। नन्वेवं सौमिकधर्मातिदेशः स्यात्। भवन्मते वा पिण्डपि
तृयज्ञस्यासाधिकारस्य किमिति सौमिकधर्मातिदेशो न भवति। वाचनिककालबाधप्र
संगादिति चेत्। इहापि समानं। अपि च सत्याकांक्षा वाचनिकेन अग्नौ वा जोहवा ज्यादि
द्रव्येण तत्संस्कारैः मंत्रवर्णिकया च देवतया च वेदिबर्हिरग्नीध्रादिभिः तत्संस्कारैश्चांगप्रधान
समानेऽग्नौ
साधारणैरग्निकाम्ये जुहोति समानत्र होतव्यमित्यादिभिश्च वाचनिकैरंगैर्निवर्तितेति न
सौमिकधर्माद्याशंकनीयौ। सर्वेष्वग्न्यन्वाधानादयः सन्निपातिनोऽगप्रधानसाधारणाः
तेनोपांशुयाजवत्प्रयाजादयोऽपि कृत्स्नविधाना न हि कृत्स्नविधाने [illegible] तिदेशोऽस्ति। सन्नि
पत्त्योपकारसामग्रीवत्कृत्स्नविधानतेत्यपुष्टमेव स्यात्। अत एव पितृयज्ञस्यापूर्वत्वे अन्यथासा
विकारत्वात्तदुर्वारः सोमधर्मातिदेशः स्यात्। तस्मादस्तीतिकर्तव्यताकांक्षा। न स्कन्दवृत्तिश्च प्रकरणी

पिंड२

सन्निपातिप्रायस्याप्य... दर्शयति॥

न प्यायकस्याप्रसिद्धस्यायेन नाकांक्षाया... अक्षेणैव... साधारण्यात्

अतः प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकांक्षितत्वज्ञानात् फलाकांक्षे प्रयाजादिस्तवगात्वेङ्ग इतो ॥
क्रमस्य देश सामान्यात् । दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजक्रमे दब्धिर्नामासीति मैत्रः प्रठ्यते । स
किमुपांशुयाजाङ्गेनेति संदेहे श्रुतिवाक्ययोरभावा लिङ्गप्रकरणयोश्चाङ्गत्वाद्यविशेषात् अ
नुपांशुयागस्य विधेषत्वाभावात् । क्रमस्य चाप्रमाणत्वादनेगमिति प्राप्ते । क्रमात् उपांशुयाज
स्यत्युच्यते । स्थानसामान्यात् । कर्मणी मैत्राणी च क्रमेण समाम्नातानि । यस्य कर्मणः क्रमे
ण यो मैत्रः समाम्नातः तस्मिन्नवगते स्थानसामान्यात् तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलब्धावति
मैत्रः । तयोरर्थवर्तमानस्थानीम्नानीत[illegible]न्तरनैसर्वं धार्थमित्येवमाकांक्षां परिकल्प्यते ने
कवाक्यताकल्प्यते । एवंकाम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च । क्रम इति चदेशसामान्यमुच्य
ते । स च द्विविधः पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च पाठसादेश्यमपि द्विविधम् । यथासंख्याम्ना
नेसन्निधाम्नानं च यथासंख्यपदर्शितमुदाहरणम् । सन्निधिसमाम्नातस्यापि सान्ना
य्यपात्रशुन्धनक्रमात् शुन्धध्वमिति मैत्रस्य तद्देवत्वम् । अनुष्ठानसादेश्यं पशुधर्माणां च
तथा षोमीयाङ्गत्वेन दृश्यते ॥ अखावेवैतदर्थत्वात् । दर्शपूर्णमासादिष्वाग्नेयवहोत्रोद्गात्रादि

समाख्याताः पदार्थाः किमृध्वर्य्वादिभिरेव कर्त्तव्याः उतानियमेनेति। श्रुत्यादिभिर्नियमान्ना
वात्। समाख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेनाप्रामाण्यादनियम इति प्राप्ते उ
च्यते। अनादिस्तावदपौरुषेयी समाख्याते नाध्वर्य्वादिशब्दाः पदार्थानां वाचका इति तावदव्य
माणां संबंधनिमित्ताच समाख्याना सति संबंधे चैव कल्प्यत इति। अस्ति नूनं केनचिदेषां पदार्थानां
वकुल्पैः संबंध इति निश्चिते कर्तृणां कार्यापेक्षत्वात् पदार्थानां च कर्त्रपेक्षत्वात् समाख्ययाव
मिथः पर्युपस्थापितानां यौगपतया क्रियाकर्तृसंबंधमेव प्रयोगविधिर्विधत्त इति सिद्धः स
माख्यया नियमः॥ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ
विप्रकर्षात्॥ इदानीं श्रुत्यादीनामेव विषयसमवायेन विरोधे सति बलाबलं विचार्यते। प्र
थमं तावच्छ्रुतिलिंगयोश्चिंत्यते॥ एवं श्रूयते ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। तत्र संशयः किं
मिंद्रस्यैवोपस्थानं कर्त्तव्यमुतोऽस्यवा। गार्हपत्यस्यवा। अथ समुच्चयः अथवा गार्हपत्यस्यैवे
ति। यदि लिंगं बलीयः तत ऐंद्रोपस्थानं। अथ तुल्यबलत्वे ततो विकल्पः। अथ तुल्यबलत्वे पाक्षि

[illegible]

३ स्य

रोधः ततः समुच्चयः। श्रुतिबलीयस्त्वेन तु गार्हपत्यस्यैवेति। यः शब्दस्य श्रवणादेव विनियोगः
प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते। श्रवणी श्रुतिं गार्हपत्यमिति च ब्राह्मणगतद्वितीयीतच्छब्दश्रवणादे
व गार्हपत्यप्राधान्यमुपस्थाने प्रतिगम्यते। एवं शाश्च तृतीयीतायाः करणत्वमिति श्रौतो यैति
नियोगः मैत्रगताल्लिंगपदादिस्वरूपमात्रं श्रुत्यावगम्यते। ननु मैत्रे प्रतीतस्य प्राधान्यं मैत्र
स्य करणत्वे वाक्येन विरुद्ध्यते किंतु मैत्रस्येदं त्विधानसामर्थ्यमालोच्यन्त्रमनेन
मैत्रेणेन्द्रमुपस्थेयादिति कल्प्यते। तल्लैंगिकोयं विनियोगः। गृहस्थमेतदि इत्यर्चा लिंगादिति
ननु गार्हपत्यार्थत्वं मैत्रस्य श्रौतं कथं। शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैंद्री गार्हपत्ययोः तत्क्रमनो
न्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः। गार्हपत्यमिति हि शेषित्वमात्रं अनिर्धारितशेषविशेषं
श्रुत्या तो। एवं शाविषयी तदिति वाक्यादवगतव्यतत्वं शेषत्वमवगतशेषिविशेषियो षत्वं श्रुते
वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति। यद्यश्रुत्युपात्तं सामान्यरूपेण तल्लिंगेन विरुध्यते। स भवति हि
गार्हपत्यस्य कौ विदाग्नेयां प्रतिप्राधान्यं। एवं शाश्चेंद्रप्रतिशेषत्वं अन्योन्यान्वयस्तु वाक्यावगतो

ज्ञा२

लिंगेन विरुध्यते। तेन लिंगवाक्ययोरेव विरोधो न श्रुतिलिंगयोः। अत्राभिधीयते। सत्यं वा
क्यविरोधोस्ति श्रुतिस्थापि विरुध्यते। संहिते हि विरुध्येते न तु लिंगेन केवले। यथैव हि श्रु
तिमात्रमविरुद्धं। एवं वाक्यमपि श्रुतिमनादृत्यालोच्यमानमविरुद्धमेव। यदि गार्हपत्याशे
षः इंद्रैलक्षयेत् द्वितीयावासुप्रमप्यर्थं ततो लिंगाविरोधेन गार्हपत्यपदमैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यने
न केवाक्यतामगच्छतीत्यस्तु द्वितीयेन गार्हपत्यपरा दृष्टश्रवणात्तु एवार्थः प्रतीयते गार्हपत्यप्राधा
न्यस लिंगेन विरुध्यते श्रुतेन केवले वाक्ये न केवला श्रुतिर्लिंगेन विरुध्यते। वाक्यसहिता
तु श्रुतिर्विरुध्यते। कथं पुनरेवमुन्नयविरोधः सन्नयं श्रुतिविरोध एव व्यवह्रियते न वाक्यवि
रोधः। श्रुतेः प्राधान्याद्धि नियोगो हि प्रमेयः सर्वसाध्यसाधनरूपः श्रुत्यैवोक्तः। वाक्यं तु
प्रतियोगि विशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुगृह्णद् गुणभूतं प्रधाने न च विरोधो लक्ष्यते न गु
णेन। अयं वा परो विशेषः येन श्रुतेरेवात्र लिंगेन बलीयसि बाधः तल्लिंगेन विरुध्यते न ह्यत्र लिं
गं बलीयसि वाक्ये चाक्रान्ते बाधितुं तद्धि दृष्टं कृतं गार्हपत्यैन्द्रीपदेन की विदर्थं प्रतिपादयत। ।

लिंगेनविरोधोनवाक्यस्यपरस्यहि २

तथा वैदेहात्मा मात्र प्रसंग । ... श्रुतिबाधः ... सामर्थ्यरूपलिंगबाधः ... प्रबले ... ए पुनः

पदमात्रस्यापि सिद्धार्थत्वात्तेनाविरुद्धे प्रामाण्यात् । तत्र श्रुतेरप्यतीव वाधो वाक्यस्य च यत्र दृष्टः ॥
तस्यार्थप्रतिपादकत्वेन विहन्यते यथा स्योनादि श्रुतत्रैव वाक्य वाधो नैवं ज्ञातायवेदु । त
त्र श्यास्ते नवति वाक्यस्य बाधे श्रुतिर्बाध्यतेति श्रुतिलिंगयोर्वैषविरोध इति पूर्वो विचारः किंब
लीय इति । तदर्थं चविं श्रुतिवल्लिंगाद्यपि स्वतः प्रमाणं न श्रुतिकल्पनेनेति । तत्र स्वतःप्रमाणत्वे
लिंगादेः श्रुतिवन्मते । सामर्थ्यलोचनादेवतादर्थ्यं हि प्रतीयते । गार्हपत्यार्थतां श्रुतेस्तु तयोस्तुल्यका
लता । तेन द्वयोरुपस्थाने विकल्पेन न विप्रपति । समुच्चयेन वा मंत्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि । प्रतिप्रधान
मावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते । यद्यपि स्याद्बलीयस्त्वं श्रुतेर्लिंगात्तथापि तु । अविरोधादं बाध
स्यात्केन व्रीहि समुच्चयः । यद्वा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिंगं स्यात्प्रबलं श्रुतेः । वस्त्वकरात्वानुसारी हि
त्राद्दृः सर्वः प्रवर्तते । श्रुत्वात्ति यायत्ते सत्यं यद्यत्वैतमशक्यता । गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणी मेत्र
स्य विद्यते । गुणाद्वाप्यत्ति धानी स्यादित्य चेतद्विसाधिती । तन्नतावद्बलीयस्त्वे लिंगस्यन

39

(left margin:) श्रुत्युपेयाः

(left margin:) श्रुत्यर्थप्रयोगार्थेभ्यो ... स्य ... ९

शक्तिरूपलिंगाद्विषयश्रुतिर्बहुवाचा ... लिंगस्य ... स्या ... ः २

३९

तुल्यता। विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिंगस्यारादसौ स्थितः। यावद्धि मैत्रायां मंत्रेण प्रति
पाद्यते। तावद्दैवश्रुतिर्मैत्रे गार्हपत्यार्थतां नयेत्॥ मैत्रार्थं मंत्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छ्रुतिं निरु
ध्यच। मैत्राकां होयव [illegible] ज्ञो नेंद्रग्रोषत्वश्रुतिकल्पना। श्रुत्याप्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यां गते
निराकांक्षीकृते मंत्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना। तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिंगस्य बाधनं
प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलं। शीघ्रमेवपरवृत्तित्वात्तथेह श्रुतिलिंगयोः।
श्रुतिविरोधाद्बंधो यो वर्त्तितः स न युज्यते। लिंगस्य हि प्रमाणत्वे मैत्राकांक्षा निबंधने।
तां च श्रुतिर्निकृंतती नाविरोधे न गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिंगे बलीयस्त्वेन बाधते॥ ॥
लिंगवाक्यविरोधे ॥ ॥ स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मि
न्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति तत्र संशयः। किं सकलो यं [illegible]
दनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः। उत सकलो वाविनत्प।

पुरवस्तंर

वा। अथ वा विनज्यैव। स्योनादिकल्पया मौतः सदनकरणे। तस्मिन्सीदेति प्रतिष्ठापनमिति॥
यदि वा क्लीबत्वाय ततः सकलमेको नयस्तातुल्यबलत्वे सकलैवा विनज्यवा। लिंगवलौ
यस्त्वेतु विनज्यैवेति त्रयावेति हि प्रद्युज्यते पक्षानि सति सेत्तवे। तेषां स्याद्वैकवाक्यत्वे वा
क्यान्तदा नयुज्यते तस्मिन्सीदेति पूर्वोक्तसापेक्षत्वाच्च गम्यते। वाक्यैकत्वमतः सर्वमु
नयत्र प्रयुज्यते। यद्वा तुल्यबलत्वे स्या[illegible]नयो लिंगवाक्ययोः श्रुत्याप्रत्यक्षयालिंगं क
ल्प्यश्रुतिनिराकृतौ कल्प्यश्रुतित्वमिहतु समानमुक्तयोरपि। ननु तुल्यबलत्वे स्यादि
इतिप्राप्ते निधीयते। सत्यैकल्प्या श्रुतिः किंतु लिंगाद्दूरायकल्पते। सन्निकृष्टस्तु लिंगस्या
तिनैतत्प्रबलं ततः। स्योनं ते सदनं करोमीत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमन्तानपेक्षं स्व
रूपत एव प्रत्यक्षमवगम्यते। ततश्च तत्र श्रुतिमन्त्रमात्रस्य विनियुज्यते। पुरोडाशप्रति
ष्ठापनेत्वस्यानस्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते। तस्मिन्सीदेत्यनेन प्रतिष्ठापनमुच्यते। तदेक
वाक्यतापेक्षया तु सर्वाङ्गस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लाक्षणिकं

वाक्ये नप्रथमं लिंगं कल्प्यते ततः श्रुतिः। कल्पनीये यतो वाक्याच्छ्रुत्यर्थं विप्रकृष्यते। ५

कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विप्रकर्षान्न ।।।। विनियुज्यते। एवं तास्मिन्नसीदेत्य
स्यापि स्वार्थे लिङ्गस्य सामर्थ्यमिति तत्रैव विनियोगो न सदनकरणे कल्पसामर्थ्यात्
एवमर्थं त्वेदं न नाना वाक्यं त्वावगमान्तेकवाक्यतासंभवः। तस्माल्लिङ्गाद्विनियोग ।।४
वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे विंत्यते।। ।।दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिगदः। तत्र अग्नीषो
माविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्र ।।इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधे
तां महो ज्यायोऽक्रातामित्यादिश्रुतौ। तत्राग्नीषोम। दिदेवतापदे लिङ्गात् पर्वद्वये विनि
योगे प्रयोक्तव्यमिति स्थिते।। तदेकवाक्यतापन्नतानामिदं हविरजुषेतामित्यादीनि यानि तानि
नितत्तो विच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणविरोधात् प्रयुज्येरन् उत देवतापदेनैकवाक्य
तयान्तद्देवताव्यवस्थितानीति। तन्न्यायादुपकारकाणामेव प्रकरणे विनियोजकेन सं
निपातितानां प्रत्येकं तु प्रकरणादिस्तुत्वे सन्निपातिनश्च सर्वश्रुत्यादीनामन्यतमेन संयुक्ता
नतीत्तीसन्निपातायस्सूक्तवाक। श्रुत्याप्रहरणसाधनत्वात् लिङ्गेन च देवतास्मरणार्थत्वा

तृतदंतर्गताश्चे देहविरञ्जुषेतांदूत्यादयः संयुक्तत्वान्न प्रकरणं तेषां विनियोजकं सं न
वतिव विनियोजकत्वे विरोधो नामति तस्मान्नात्र वाक्यप्रकरणयो विरोध इत्युदाहर
णत्वं। स्यादेतदेवं यदि सन्निपातिनी प्रकरणेन विनियोजके स्यात् रनतु तपा श्चव घाता
दीनामपि प्रकरणादेव क्रतुभावनेतिकर्तव्यता तानां क्रत्वर्थत्वं। असंयुक्तमिति तु न प्र
करण ग्राह्यस्य विशेषणं किंतु उपर्यपर्यवादा श्रुत्यादीनामेव विनियोजकत्वे तदसंयुक्तस्य
नास्ति विनियोग इति मन्यते। तेप्रस्तुवाते श्रुत्याद्यसंयुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति
यद्वा प्रकरणे विरोधप्यर्थो संयोगानि प्रायमसंयुक्तग्रहणं। तदप्येतदविकरण सिद्धव
लावलीगीकारेणोक्तो। अतो युक्तमुक्तमुदाहरणं। यत्वाराडुपकारके घेव प्रकरणस्य व्या
पारः सन्निपातिनी तु ग्राहकस्य हणस्येव न प्रमाणेन तानीय श्रुत्या घतिरिक्तेनाकूर्वोप
त्वोदूरदमर्थं श्रुत्यादित्ति सोपादानिके क्रत्वर्थत्वं। प्रकरणस्य तु नक्वा श्वि ड्या पा रडू ति
मन्येते तेषामेवाग्रं स्तकेवाकपदानी श्रुत्या प्रस्तार प्रहरणयुक्तानी प्रकरणाविषयत्वात्तने ४१

मन्दथन मात्रेण रूपं नरत्व सिद्धिभाव इत्य तदेकस्मान्नं यात्तत रत्व सिद्धयेत्ता हयकेनाऽ

द्वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणमुक्तमित्युपालंभो नास्माकं। तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रकरणयो
प्रमाणत्वाच्छ्रुतिकल्पनाधीनत्वे साम्यादन्यस्य च विप्रकर्षकारणस्याभावादकल्पितत्वात्कि
तुल्यबलतां मन्यते। यद्वा प्रधानाकांक्षा प्रकरणं। प्रधानार्थं च सर्वमिति तन्निर्वचन
एव विनियोगो बलीयानिति प्राप्ते त्विधीयते। येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं मन्यते मनाक्।
सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या विनियोगपरस्त्वनु दर्शपोरेकवाक्यत्वे कल्प्यस्यात् प्रक्रिया च वाक्य।
ततो लिंगी श्रुतिः पश्चाद्धि विनियोगस्ततः परं। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामित्यग्नीषो
मपरस्य इदं हविरित्यादेश्चैकवाक्यत्वे कृते। एकवाक्यतयाग्नीषोमप्रकाशन सामर्थ्यं इ
दं हविरित्यादेः कल्प्यते ततश्च श्रुतिः तया विनियोग इति सन्निकर्षः। इंद्राग्नी पदेन
त्वत्र तस्य इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वेन प्रत्यासत्तौ गम्यते किंतु प्रकरणात् तावद्दर्शपूर्णमास
योः मिदं हविरित्यादेरेकवाक्यता कल्प्यते अनेन दर्शपूर्णमासयो रूपकुर्यादिति ततः
कोऽस्यापकार इति तदीयदेवतापदैकवाक्यतया तत्प्रकाशन सामर्थ्यं चिरेण कल्पयित्वा ततः

श्रुतिकल्पनेन विनियोग इति विप्रकर्षान्न दुर्बलो वाक्यात् प्रकरणं॥ ॥ अथ स्थानप्रकरणयो विरो
ध्यतो राजसूये वहवः पश्विष्टिसोमयागाः सर्वे फलवंतः समप्रधानाः तत्राभिषेचनीयो नाम सो
मयागः तस्मिन्नि धौ विदेवनादयः समाम्नाताः ते किं सर्वस्य राजसूयस्याङ्गं उताभिषेचनीयस्यैवे
ति। यदि सन्निधिर्बलीयान् अभिषेचनीयाङ्गम्। अथ प्रकरणं ततो राजसूयस्यैवेति। तत्र सन्निधि
विशेषात् अभिषेचनीयांगत्वे प्राप्ते उच्यते। प्रकरणविशेषात् सर्वार्थता। ननु अभिषेचनीय
स्याप्यस्त्येव फलवत्वात् प्रकरणं। यद्यप्यस्ति तथाप्यन्येषामप्यस्तीति तादर्थ्यमविशिष्टं।
यदि परं विशेषतः सर्वेषामाकांक्षायामपि पाठसन्निधिविशेषात् अभिषेचनीयस्य वि
शेषतः आकांक्षां कल्पयित्वा तादर्थ्यं स्यात् ततस्तस्य विप्रकर्षः सर्वार्थता क्लृप्ताकांक्षातः स्व
रवे गाम्पते अभिषेचनीयांगत्वे तु आकांक्षाकल्पनये ति एतेनाग्नेयादीनां धर्मसाधा
रणं व्याख्यातं। अपि वा नास्य अभिषेचनीयस्य प्रकरणं प्राकृतेनेत्थंभावेन कथमाकांक्षाप्र
रणात्। ननु अन्येषामपि इष्टिपशुसोमानां विकृतित्वान्नास्त्येव प्रकरणं सत्ये प्राप्ति स्विकेन प्र
पणात्। इत्यादि कृत्वा विहितोगसीदं शास्त्रदर्शनं हि निवृत्ताकांक्षा
पपा नास्ति। राजसूयात्मना त्वस्त्येवा कृत्ये

त्वा पुनरुत्पत्स्यते॥ पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृति यावदंशा विधिषु प्रायेण राजसूयाख्ये हेतावु
नाति राजसूये नेजानः सर्वमायुरेतीति राजसूयपरामर्शात्ता वेते देवा मन्त्र कृत्वा राज
सूयकर्थ्याः नावं:श क्तौ लिलत्स्यापल्ति तानि विदेवनादीनि ग्रहीतुं अतः प्रकरणात् राजसू
यार्थानि विदेवनादयः क्रमसमाख्ययोर्विरोधे उदाहरणं पौरोडाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकी
ते सान्नाय्यपात्र शुन्धनक्रमे समाम्नातः शुन्धध्वमिति मंत्र उदाहरणं। स किं पुरोडाशपात्रे
ष्वेतत् सान्नाय्यपात्रेषु वा विनियोगमिति विचारः यदि समाख्या बलीयसी पुरोडाशपात्र
गेष्वप्रयुक्तत्वबलत्वेनुक्त्या पर्वता। क्रमबलीयस्त्वे तु सान्नाय्यपात्रे पर्वता। तत्र विशेषाग्रहणान्नु
ल्यबलत्वमुनयोर्नवेत्यसंबन्धबाधिनीत्वेन समाख्या बलीयसी। नेतदेवं समाख्या हि
न संबंधा...विधायिनी। यद्यपि लिंगवाक्यान्यपि प्रमाणानि तु तत्र सानि हियोगिकैः शब्दैः
संबंधो विधीयते। दंडीति हि प्रकृत्या दंडस्वरूपमुक्तं प्रत्ययेनापि पुरुषः। दंडपुरुषयोः
न कश्चित् सम्बन्धः। तयोः समभिव्याहाराद्वपरस्परयोगो वाक्यादिव पदार्थानीतस्य मानोन

न्निधानं प्रयोजयति। तथा पावकादिष्वपि। आहवनीयादौ पाकेनुपपत्तेर्दाह प्रकारे प्रत्ययो पाकः। पाक
मुक्तः पुनः कर्त्तावा योने कस्य कस्य विदिति। एवं पौरोडाशिक ब्राह्मणेपि प्रकृते प्रत्ययार्थो मुख्ये
उद्गातृ स्वरूपे कोड स्वरूपो वा तेन। तयोश्च संबंधोन निर्दिष्ट एव कल्पयितव्यः क्रमेतु देशात्सा
मान्यलक्षणः संबंधः प्रत्यय इति बलीयस्त्वं द्रव्यापि समाख्या संबंधमत्तिदध्यात् तत्पाणि
नसा। अत्र मा। तौ। पदस्य पदार्थे प्रामाण्य भावात्। अतः संबंधनिमित्तो समाख्या मुख्यै
तौ कुपल स्यन्नूनम स्य नयोः कश्चित्संबंध इति संबंधसामान्यं कल्पितं ततोपेक्षा। तत एव
वाक्यत्वं ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिः ततोपि नियोगः। क्रमस्तु संबंधमात्रस्य प्रत्ययप्रभृति
वाले। ततश्चास्य श्रुत्यर्थं गच्छन्नेव पदमः। तो समाख्यो जयति। तदेवं श्रुत्यादीनां सर्वे
र्वेवो तयोर्न श्रुत्यर्थं यावद्गतमलं प्रामाण्यावस्थमेव मूलच्छेदात् निराक्रियते।
स्त मप्रात्त बाधः यत्तु शास्त्रपदेशोपि तत्र न तत्रोच्यते इदमनेन बाध्यते। [illegible]
प्राकृत वैकृतेन सा। मान्यं विप्रोक्षेणादि तत्र किं बाध विषयं प्राप्तो वा [illegible] ध्यते

नुत्ताप्राप्तमिति। न तावत्तत्र श्रुतलिङ्गादिवत् प्राप्तबाधसंभवः। तथा हि। तद्धि देवप्रापकस्य मन्त्रा
स्त्रस्य तावेवानुपनीतव्यः ततश्चैतस्यैकत्वात् कुतो द्विवचनीतरेषु पि वाद कोन स्याहाप
दहोमवस्तु होमीतरेषु प्याहवनीयो न स्यात् तस्य प्रथप्राप्ती। तन्त्रा श्रुत्यादिविषयप्रसंगात् ॥
[illegible] करूपेणा हि बाधेन [illegible] मुक्तं न विकुं न विचित्रेण न वशाकीशा स्वप्राप्तबाधितुं हेतुशक्यते। प्रा
[illegible] स्यैवतेषु बोधः नावरूपमेकरूपेणैव तेन भ[illegible] वितव्यं। वैचित्र्यमेव प्रमाणबलेन प्र
[illegible] तीत्स्याहा प्राप्तमपि शाकामेव बाधितुमिति दशमाध्ये समर्पितं। अथ यत्र तत्र त्वादि
[illegible] भोग स्य स्थ्रूत्वादि विषयत्वे। स्थितेवाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तबाधोपि नोत्तरमित्यनेन न वाति
कृ न दूषितं। न वास्य दूषणस्य सीमा नपतः प्राप्तिमन्यानामविरोधे अपदर्शितं स्मृतिप्र
मा[illegible] न मित्तं प्राप्तिज्ञाते व्यपदिश्यते। विशेषावगमाद्द्वेषी निवर्तत इत्यनेन [illegible]
दिहारलेशानां न हि विप्रद्युष्ट प्रमाणीस्तन्ति हृष्टप्रमाणात् प्राक्प्राप्त व्यवहारमप्यनि
र्देयतियतस्तानि वर्तिकतासन्निहृष्टेनाप्ताः। [illegible] नेदमुपदेशबाधविहाम [illegible] विधानां अत्र

तद्धि द्वाभ्यां चतुर्दशानामीदृशमस्तिध्यानमित्युपरम्यते। अस्त्वादीनामतः प्रसमेकापाये पठिता तेनी
सर्वे सर्वबलीयः स्यात् दुर्बलं वोत्तरोत्तरं। अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः॥ एवं विरोधे श्रुत्यादेर्बला
बलमुदीरितं। अतः परं विरोधः क्व क्व नास्तीति विचार्यते। प्रथमे तावत् प्रकरणस्य श्रुत्या
दिभिः सह चिंता। ज्योतिष्टोमप्रकरणे ति स्व एव सा हस्यो पसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुतं तत्र
साह्न शाह्नेन सहाहासमाप्यमानत्वात् ज्योतिष्टोमो तिष्ठायत इति उपसत्त्वं तावद् द्वादशा
हाग्नौपसत्त्वमपि किं तस्यैवांगं उत द्वादशाहरहर्गणस्येति संशयः तदर्थं च किमहीनश्रुत्या
प्रकरणं विरुध्यते नेति। तत्र प्रकरणात् ज्योतिष्टोमांगत्वं प्रतीयते। तत्रैवाहीनशब्दोपि नह
नह्यतिवर्तते। स्वप्रत्ययेनोह्यहर्गणवचनः स्यात्। नत्र समाप्त स्वयं प्रकरणाविरोधादंगी
क्रियते नहीयत इत्यहीनः। न ह्यसौ केन चित् क्रतुना हीयते सर्वे हि क्रतवस्तं प्रकृतित्वेना
पेक्षमाणा न जहति। तेन श्रुत्यविरोधात् ज्योतिष्टोमांगत्वे प्राप्ते ब्रूमः। साह्नादर्थांतरं तावद
हीनमिति गम्यते। रूढिश्च योगाद्बलीयसी॥ तत्रापि [illegible] यौगिकत्वे

४८

न्न सत्रे ष प्रयोगतः। मध्योदात्तं पदं वेदेत ततः स्वप्रत्ययोत ना। साहू ऋाह्नेन ज्योतिष्टोममति
धाय पुनरहीनद्दस्तु यामाने संज्ञात्वे दादेवता वदर्थीतरंगम्यते रूढ्या नद्धि यात्रादिवव
नत्वान्नयोगे ज्योतिष्टोमे वर्त्तितुमर्हति। नत्तु पद्धि रात्रादावप्यहीसम्रहइह्वे वयोगे ने
ववृत्तिः नसत्रे षप्रयोगप्रहा। किं वनत्रूसमासत्वे ऽव्ययपरु र्वषदे प्रकृतिस्वरत्वे नाद्यु
दात्वं स्यात्। मध्योदात्तं लिदं पदं। अतः स्वप्रत्ययोतत्वे। तथासति त्यायनादिषूपदेकौ
वद्धवने स्वरसिध्यर्थमित्येवमीनादेशस्यैवोपदेशित्वात्प्रत्यया द्युदात्तत्वेनेकार
सिद्धो भवति। तस्मादहीनेश्रूते रहर्गणा वचनत्वात्तद्धिषयमेव द्वादशोपसत्वे षष्ठी
श्रुत्या गम्यते तन्तु षष्ठ्यकृविधीयते। वाक्यांतरप्राप्तीवा च्युपसत्वे स्तुत्यर्थमनूद्यते। सर्वथा
तावद्वादशाहीनस्यत्यत्र दहर्गणाविषयमितिसिद्धं॥ ॥ द्वित्वबहुत्वयुक्तेवावादनातस्यां
ज्योतिष्टोमेश्रूयते। युवं हि स्थः स्वर्पतीइति द्वयोर्जजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्। एते असृग्रं
मिंदव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। तत्र बोध्याय॥ किमेते प्रतिपदौ ज्योतिष्टोमस्योत

द्विबहुयजमानकेषु कुलायाहीनादिषु क्रतुष्वेवेति तदर्थं च किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बह
वश्च यजमानाः समृध्नुयुस्तत्रेति। तत्र हीनोगस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन व्यपेतत्। तन्नै
कत्वे विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुंजते यद्यपि नित्यवाक्येपि वसंतज्योतिषा यजेतेत्याख्या
तोपात्तगुणकृतोपादेयकर्तृगतमेकत्वं विवक्षितं तथापि नित्येऽद्राग्निहोत्रादौ इतीराव्य
गाभ्युपगमात्तद्यदेकोनत्वाकुलायाहीनादौ तदंगोतरवदेकत्वे विहाय द्वौ बहवो वा यजेरन् तत्
द्वाश्रयणेन प्रतिपद्विधानप्रकृतावेवोपपन्नमिति नोत्कर्षः। नैतदेवं मत्वा कौमारुपादे
ये हि लुप्यते। अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवत्। सोमेन यजेत वसंते वसंते ज्योति
षा यजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयोः श्रुतमेकत्वमपरित्यज्यौगीतरस्यैव त्यागो युक्तः। कि
वयतत्वलूपादेयमंगं यजमानस्य कर्तृवातया चोद्यते तद्विषय एव यपात्रानुपबंधः।
यद्वानुपादेयं कालवत्तेनात्रैव त्रुपबंधः। तदपेक्षस्तु विधिस्तादृशमधिकृत्य प्रवर्तते।
अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेकत्वं। अत एकोपप्याकुलायादिषूपबंधादंगंत

अथ पुत्रपाणिद्वितीयस्तेन विधानेन मन्त्रविशेषविधिरित्याद्यर्थविशिष्टो दर्शपूर्णमासयोः स्पष्टस्तथा पितृयज्ञप्रासंगिकस्त्वनिर्वापात्पिण्डदानं मन्त्रसंभवे नहि विशेषः
उत्सर्गसंभवेन प्रतिपत्ति ध्रुवत्वभावात् तेन · स्योति होमेन पत्नी ... निर्णीति कल्प्यतं

रं दक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव प्रवर्त्तते इति पक्षे तौ द्वित्वबहुत्वयोरन्यावा त्वस्य
श्रुत्वात्तस्यैयुक्तयोः प्रतिपदोक्तादस्तु कुलायादिषूत्कर्षः। नवपत्न्यत्तिप्रायं द्वित्वबहुत्वं पु
रुषे। यजमानशब्दे न वेदे सर्वदा पुंस्त्वापत्तिधानात् पत्न्यास्तु पत्नीशब्दे नैवात्ति धानात्
बहुत्वमिति विरूपैकत्वोपस्य प्रमाणमीतरेणानुरूपेयत्वात्। अपिच यजमानयोद्वित्वे
यजमानशब्दस्यैकवचनत्वात् कर्त्तृद्वित्वं प्रतीयते। न च पत्न्यत्तिप्रायेण कर्तृद्वित्वं न च
ति। दम्पत्योर्हि व्यासक्तं कर्तृत्वं अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे। अतस्तत्रैकवचनमेव स्यात्
यथा फलवाक्ये स्वर्गकामो यजेतेति। अधिष्ठानात्तिप्रायत्वे लक्षणा स्यात् तस्मादुत्क
र्षः॥ ॥ जाघन्यैकदेशत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजान्प्रकृत्य श्रूयते। जाघन्या प
त्नीः संयाजयेतीति तत्र विकल्पानि मिदं विधानं पशावुत्कृष्यते तेनेति। यदि जाघनीकृत
र्थान्तु द्रव्यपत्नीसंयाजाः संस्कारा विधीयेते ततो वाक्यवशेनोत्कर्षः अथ पत्नीसंयाजा नो जा
घनीद्रव्यं विधीयते ततोऽनुत्कर्षः तत्र नादुपकारकासामवायिकस्य गरीयस्त्वाज्जाघनीशब्दस्य

तथा परस्परं लि... [illegible] ... परस्परलाग ... [illegible]
[illegible]

चोत्तरार्द्धादिशब्दवदेकदेशवचनत्वात् एकदेशाद्व्यापीव विद्यमानैकदेशोऽसौ योगात्तय
त्र परस्परयुक्तरूपश्चर्मनिषण्णा जाघनी विधीयते तत्र तस्याः संस्कारत्वेन पत्नीसंयाजविधान
मिति प्राप्ते विधीयते। जाघनी हि गुणत्वेन श्रूयते इति तावद्गम्यते। पत्नीसंयाजयागाश्च द्रव्यापे
क्षा व्यवस्थिताः। तेन तेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र विधीयते। न च सापेक्षवृत्तित्वमुत्तरार्द्धा
दिशब्दवत्। उत्तरार्द्धादिशब्दा हि परापेक्षयैव स्वार्थमेव बोधयन्ति। युक्तं यत्र परस्परयुक्त
मेकदेशिनमपेक्षन्ते। जाघनीशब्दः स्वावयवविशेषवचनो न किंचिदपेक्षते। अतो नि
त्यं स्यादुत्कर्षकल्पनेति दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः॥ संतर्दने प्रकृतौ क्रयणवदन
लोपः स्यात्। ज्योतिष्टोमे श्रूयते। तिष्ठवत् फलके प्रहृत्य न संतृणत्त्यसंतृते हि हन्येते इति अ
संतर्दनं विधाय पुनः श्रूयते अथो खलु दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्या इति। तत्र संशयः। कि
मिदं संतर्दनं प्रकृतावेवाथोत्कृष्यत इति यदि दीर्घसोमशब्दः प्रकृतावपि वर्तते त
तो नोत्कर्षोऽथ न वर्तते ततो वा क्वाप्युत्कर्षः यदा पुनरुत्कर्षः तदापि किं द्विरात्रादिषु वोत्कर्षः उ

कौर

[illegible]

[illegible]

45

[illegible] इति भावः
[illegible] प्राधान्यप्रतिपादनात् [illegible]
संतर्दनं परस्परादिश्लेषणाय [illegible]

थवा सस्यांतरे शुद्धिरात्रादिश्रुता विशेषणं विशिष्टो मासिकमात्र इति तत्र प्रकृतेरपि विधिप्रवृ
त्तिर्याग्रपेक्षयादीर्घसोमत्वोपपत्तेः तत्रैव निवेशः न न्यसीतेदिने तत्र विहितेः कस्यविद्विकल्पो
न विधाविना ननु वर्तत्र समुच्चय एव। सत्यं विधान विकल्पात्ति प्रायमिदं न प्रयोगात्ति प्राय
मित्यदोषः। मैतच्छुत्तौ न हि विधेर्विकल्पः। वस्तुनि विकल्पासंभवात्। तेन पशुप्रयोगं दृष्ट्वा कार्य
र्या णी सैन्निपातिनां वेदान् तावदेक मेव क्रयकर्म। तच्चैकेनैव विधीयते अन्यगुणाभि
धायः तत्र विशेषो न गम्यते सर्वत्र गुणश्रवणात् तथा पद्मानमेवत्राकीवर्कै न वि
कल्पानिधानो अणिवा अरुणा वाको अनेक गुणश्रवणात्। तत्रैव क्रयविधि
तेर गुण विधय इति विशेषग्रहणं न विकल्पः अपवादि ना न्यवक्रयक मोति गु
णा रुग्मे तो। न ह्येकेन विहितेन्ये गुणा विधयः सिन्नवेति। उत्पत्तिशिष्टगुणाबरोधा
माप। बलाबल सन्निपाति नामप्येककार्यापीनेदश्वापतन्त्र देउ नपरान्तु घृतात धाव
णाकर्मणा मवघातादीनी एककार्यार्थं द्वितीयेनेदमुक्तं। तथा प्राकाभाव श्चार्यविदशात

तिहानांतरमेव प्राकृतकार्यविधीयत इति वक्ष्यते। तथा च शाते ब्राह्मणाः सोमान्नंक्रयंतीत्य
त्र जनहीतरविधायपि प्राकृतकार्यार्पतानि विधानकारेणोवोक्तौ। तस्मात्क्रयवद्धिकल्प इहा
प्यर्थपक्षेणा दृष्टीत इति व्याख्येयी। अतः प्रकृतावेव निवेशः।। नैवं दीर्घशब्दो हि सोमस्य विक्रे
यत्री। न वेष्यां धूपेहयात दीर्घत्वं सोमस्य विक्रेयणो नवति। अत्र्यति वा गत्वं अतः सोमं तरा
पहमेव दीर्घत्वं। न व प्रकृते तत्वस्तोत्युत्कर्षः। अन्यः पक्षः दीर्घसोम इति षष्ठी समासो यो दीर्घस्य
यजमानस्य सोमः स च प्रकृतावपि संनवतीत्यनुत्कर्षः। नैवं। समानाधिकरणसमासस्यैव
लीग स्यात्त्वं धृत्वा दृत्पर्थ्वे चाद्यनुपपत्तेश्च न हि यजमानदैर्घ्यं द्वारणैकस्मिन्द्विशेषो नवति। त
स्मात्कर्मपि हमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः। स च द्विरात्रादिष्वेव न सोमयागेषु। तत्रापि चोदकप्राप्त
स्य दृश्यानुष्ठः तावत एवा तिपवात द्घत्या इति वाक्योपानुपपत्तेः। न च तत्रापि प्रधान विवृध्या
यो च दैयविवृध्या तविरोधानां चोदकप्राप्तत्वात्सोमपरिमाणस्य। प्रदेय विवृद्धिस्कृतो याहिना
सेरादनीया तस्माद्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः इति प्राप्ते ब्रूमः।। गृह्णीमर्ग्त उत्कर्ष इति। ननु द्विरात्रादिष्वेव

त्री

किंतु अग्निष्टोमाधिक मात्रे दीर्घत्वात् उपपत्तेः विशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु उत्कर्षः। संस्थासु
वा सम्पत्तिप्रदेयविवृद्धिः। न च वादेकप्राप्तपरिमाणविरोधः दीर्घपर्वसोमग्रहणेन दशासु द्वि
त्रिपर्वपरिमाणयोरविरोधात् अपि च वदन्यासु द्वित्रिपर्वपरिमित एव प्रकृतो सोमः अग्निष्टोमान
न्तानामुपसमूहवचनात् तत्रपरिमाणता वा श्रूयते हि यद्धुतावानेव सोमसंस्था तस्याः इति निमित्त
पुत्रमानस्यैव स्यात् न तापि सदस्यानो प्रजा न्यक्तत्वव विशिष्टानं अन्तुपसमूह इति सदस्या
वान्यान् तजनातीति तस्मात् दक्षिणाप्रदेपवृद्धिः अथाऽस्य संस्थासु। सत्या यत सत्पी धृत्या इति वाक्यशेषो
पपत्तिरतो विशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु उत्कर्षः। न च संस्थास्वेवेति प्रमितत्वो अविशे
षेवानुवर्षप्रकरणाद्धि दोषः संस्थानां प्रकरणं तावत्। अतो वाक्येनैव संबंधः। तथा च विशि
ति सर्वगामिता॥ संस्थासु क्रतोः प्रकरणं स्यात्॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रि प्रवर्ग्यः पुरस्तादुपसदां प्र
वर्ग्यं प्रवृणक्तीति प्रकृत्य श्रूयते न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति। तत्र संशयः। किं ज्योतिष्टोमोऽगम
यं प्रतिषेधः उप प्रथम प्रयोगा गमिति। यदि प्रथमयज्ञत्वाद्वो ज्योतिष्टोम त तो वाक्यप्रकरणाभ्यां ज्यो
नामा

प्रवर्ग्योत्कर्षे

प्रकरणादिनिर्णयः ८

तिष्टोमीगं। अथ प्रयोगवचनः। ततो वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा प्रयोगीगतेति। तत्र एतद्वाक्यस्य यागवच
नत्वात् प्रथमशब्दस्य तद्विशेषणत्वात् यागनामता। तत्रापि प्रकरणात् ज्योतिष्टोमनामत्वे विसर्ष्ट
वाक्यीतरसामानाधिकरण्ये एषवा व प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति। प्रवृत्तिनिमित्त
स्य च विद्यमानत्वात् स हि प्रथमं प्रयुज्यते। य एतेनानिष्ट्वेति वचनात्। तस्माद्वाक्यात् प्रकरणा
द्वा यं क्रतोरेगी। तदुच्यते वाक्यादेव प्रयोगी प्रयोगः प्रथमो यतः। प्रथमशब्देन हि यदप्रवृत्तस
र्वस्य कर्तुर्याची प्रवर्तते तदुच्यते नक्रतुः कश्चित् तत्प्रयोगविषयत्वात् लक्षणया योगम्यते। न
न्वितरत्रापि यज्ञशब्देन लक्षणया प्रयोगवर्तितव्यीस्या। नायं दोषः। जघन्यो हि यज्ञशब्दो ल
क्षणया पिनीयमानो न तु प्रथम इति। मुख्यस्तु प्रथमशब्दः, अतिवृत्तो ग्रहीतव्यः। एषा वा प्रथम
इत्यपि य एतेनानिष्ट्वा स्यार्थवादार्थत्वात् शक्तिकल्पनया नामधेयत्वमवगम
यितुमर्ह। तस्मात् प्रयोगांगं प्रथमयज्ञप्रयोगे नप्रवृत्त्या दिति। यत्व ज्योतिष्टोमेन प्रवृत्तान्ना तिवा
क्यीतरी तदनन्यार्थत्वात् प्रतिषिद्ध प्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं तेनानिष्ट्वे ४८

पौर्णमासे च स्मृतिनिर्वपेदिति वसाविहितः पोष्टं श्रद्धा मयाज्ञमेतान्यक्राम इति पञ्चविधिः पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति पुरोडाशविधिः तत्र पदेवरूपः पशु [illegible] वसप पशु पुरोडाश
प्रकरणे पूषाभावाद्यत्र पूषा तत्र वा करोड [illegible] व्यत इति प्राप्तिसूत्रमेतत्॥ ॥तत्सर्वार्थमविशेषात्॥ ॥तत्र पेषणं ४
प्रयोगे = ३
म प्रयोगे विकल्पः। सव्यवस्थितः वचनीत रव शात् तत्र तथा हि श्रूयते। कामं तु यो न वा नः स्यात् तस्य
प्रवृत्त्या इति। तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे न वा नस्य नित्यप्रयोगः। अन्येषां नित्यमप्रयोगः। अति
रात्रप्रथमाहरेण तु सर्वेषामेवाप्रयोगः प्रतिप्रसवाभावात्॥ ॥ पौष्णे पेषणं विकृतौ प्रतीयेत अचो
दनात्कृतौ॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः पूषा प्रपिष्टभागः इति पेषणं श्रूयते पशौ पुरोडाशं विधी
यते अपवराय वेतिसंशयः। अविशेषेण सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते॥ पुरोडाशो न पत्नीसिद्धौ
वाक्यति नात्रानी पेषणं तेन न तयोर्विघातको रेपुनः। अविघातकमप्राप्तमिति तत्र विधी
यो पुरोडाशे हि वाक्यादवसितं पेषणं न विघातको नन्वन्यदिदं पेषणं श्रपणोत्तरकालोक्त
मवलादृविघ्यतीति। न। श्रपणात्पूर्वं हि पाकोत्तरकालमिदमन्यत्र पेषणमिति वचनमप्रि
पेषणमात्रं तत्र प्राप्तं न विघातको नु विधिबलाद्वा न्यत्स्यात्तेनात स्याप्राप्तपेषणे च नापूर्व
त्वात् [illegible] कल्पनाया मसमर्पत्वात् गौरवं त्वा तीताप्राप्तपेषणीतरविधौ स्यादेवं चावतिमान
विकारे नीता प्राप्तिः हृदयस्याग्रे वद्यतीति हितहृदयाद्यार्थतिविनाशने च वरोल्वविधौ नकै पिधु
वराव [illegible] वै [illegible] नरुशब्द प्रयोगात्। चोदकप्राप्ति तत प्रयोजना भावात् नित्यमाने प्रति

[illegible] कथमिति पेषणं विकृतौ [illegible] पुरोडाशे पेषणं शेषाधिकरणोक्तवचनस्य [illegible]

प्रस्तूयत इति लाघवात्तत्रैव तत्पेषणं॥ ॥एकस्मिन्नेकसंयोगात्॥ ॥ चरावेव पेषणमिति स्थितेऽत
त्र संशयः किं यत्रान्यसहितः पूषा देवता तत्रापि तत्पेषणं उत यत्रैकेवल इति। तदर्थं च किं देवताप्र
युक्तमिदं पेषणं उत तद्देवत्ययागापूर्वप्रयुक्तमिति। तत्र यज्ञप्रकरणे नावात् वाक्ये वा श्रवणादि दे
वता देवताधर्मो नाम्ब्वंस्यान्यधर्मवत् अन्ये हि धर्मो श्रुत्यादिभिः प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्वयोगि
त्वात् सामान्यायुक्ते यत्र स्यैव फलवतोंगी भवति। न निष्फलाया देवतायाः पेषणं विदं नयज्ञांगी प्र
करणाभावाद्वाक्ये शेषमात्रश्रवणात् अत स्तत्स्वरूपप्रयुक्तं। अत एव द्विदेवत्ये पि विधीयत इति तत्रा
पि पेषणं स्यादिति प्राप्ते निधीयते। देवतानि ष्फला नैव पेषणस्य प्रयोजिका तु पादाने च या
गस्य नागत्वाद्देन विद्यते। मुख्यार्थः से नवा याग लिङ्गयि षयात्र हि श्रूयते नागत्वाद्धेनान्
पादानमस्य तत्। स च यागो द्विदेवत्यो द्रव्यस्य समत्वात् नैकेन स्वच्छात्रा व्यपदेष्टुं शक्यः
विवग्रहयुक्तत्वो आग्नेयैन्द्र पीतत्राष्ट्रा त्यांयद्यपि वार्त्रतद्धितसमासान्तर्गतत्वात् पूष्णानन्द्र
त्यसामर्थ्यं तथापि नागत्वाद्धार्थस्यैव द्विदेवत्ये पूषविनिविष्टस्याभावात् न तत्र पेषणमेकदेवते

उतदितिसिद्धं ॥ ॥ इति तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधा-
नत्वात् ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्य-
यते इति । निवीतं मनुष्याणामिति किमयं विधिरुतार्थवादोऽयं उपवीतविधेरिति अर्थवादत्वे मोऽद्दु-
बराधिकरणेन सिद्धेः । यदा विधिस्तदा विचार्यते । कृत्वाचिंतेयं । तत्र पश्च्छ्रुत्या शुद्धमनुष्यधर्म-
द्वत्वकः एवं परतः क्रतुप्रकरणयोरविरोधात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो लोहितोष्णीषादिवदिति पर-
प्रकरणाच्छुद्धक्रतुधर्मः प्रयाजादिवत् मनुष्यग्रहणं तु कर्तृसंबंधानुवादः इत्यन्यः अनुवादा-
नर्थक्यात् प्राचीनावीतोपवीतवैषम्यात् प्रकरणविरोधाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तद्धा-
र्थं दानादि तस्यायं धर्म इत्यपरः ४ प्राचीनावीतोपवीतयोः स्वतंत्र पितृदेवतप्रधानकर्मवि-
षयत्वात् तद्वैषम्यात् निवीतमपि स्वतंत्रे यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादिकर्म तद्धर्म इत्य-
परः ॥ सर्वेषामेतेषामयोग्यत्वात् पुरुषार्थत्वे तु फलकल्पनाविधेकवाक्यत्वात् प्रकरण-
विरोधाच्चार्थवादत्वमेव पूर्वोक्तं न्यायाद् इति कृत्वाचिंतेति द्रष्टव्यम् ॥ ॥ उपवीतं लिंगदर्शनात्सर्व-

[illegible]

धर्मः स्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं श्रुतं तु पव्यसात इति तत्र संशयः। किमिदं सर्वदेवकर्मार्थमु
त दर्शपूर्णमासांगमिति। तत्र मन्त्राग्निहोत्रे प्राचीनावीती होहये यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो होहय
नीति सिद्धवद्दर्शाग्निहोत्रे यज्ञोपवीतानुवादेन लिंगेन प्रकरणं बाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्यते।
न स्वदर्शपूर्णमासस्यस्यैवानुवादः विप्रकृष्टत्वाद्दैवे ऽप्य इति बहुवचनानुपपत्ते वैकल्पिकेद्र
महेद्रैकदेवत्वात् सान्नाय्यस्य अग्निहोत्रे त्वग्निसूर्यप्रजापत्य इति प्रायमुपपन्नो बहुवच
50 नमिति तद्दृष्टत्वे वायमनुवादः। सर्वदर्शपूर्णमासप्रकरणे लिंगेनेन सर्वार्थत्वे घटत इति
अतः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासौ गैः अग्निहोत्रगते तु लिंगे यथाप्राप्तिव र्णयितव्यमिति सनि
कृत्यानादाद्धि प्रकृष्टमपेक्ष्य प्रवर्तते। बहुवचनेन प्रकृतिविकृतिदेवतानि प्राप्तमित्यपि
रुद्धः। सोऽयं लिंगप्रकरणविरोधाविरोधविचारः। विधिर्वोत्पादकत्वात्। उपव्यसानद्र ५
तादुदाहरणं। किमसौ विधिरुतानुवाद इति। नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ति स्मृतिप्राप्तत्वादनु
नुवाद इति प्राप्ते विधिरपूर्वत्वादित्याह। पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिः अयं तु क्रत्वर्थत

तिर

यावि च्छिरश्चाप्राप्तत्वात्। अथ वेवमधिकरणमुपव्ययत इति स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृतिश्च
विशेषेणास्थिते सर्वकर्मार्थतयाप्राप्तमनूद्यत इति पूर्वः पक्षः संयोगभेदाद्विधिः अतश्च
प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमिति सिद्धान्तः॥ एवं वा मृताग्निहोत्रे श्रूयते यज्ञोपवीता हि देवेभ्यो
दोहयतीति किमयं देवाग्निहोत्राङ्गतया यज्ञोपवीतस्य विधिरुत दर्शपूर्णमासाङ्गस्य प्रा
प्तस्य प्राचीनावीतस्य स्तुत्यर्थोनुवाद इति। तत्र प्राचीनावीताद्दो हयतीत्यग्निहोत्रस्य
मृतावस्थायी वचनाद्यज्ञोपवीता हि देवेभ्यो दोहयतीति तस्यैव जीवदवस्थायामुपप
द्यते गम्यते। तच्च प्राप्तमित्यनुवादस्तत्स्वरूपस्यापि हि प्राकृतत्यागेन विधित्वं गम्यते। स्थितेवा
व दर्पयवस्थितं॥ ॥उदक्त्वाद्यपूर्वत्वात्॥ तत्रैव श्रूयते यत्पुरो दं वो दत्तीं स्तान्दक्षिणाग्नी
रुत्पाद्येति यत्पुरोदत्त इति किं विधिरुतानुवाद इति। प्राप्तान्तावाद्यपक्षे प्रपवद्वस्या
त्तिमव्यवहितकल्पनया वा प्राप्ते देनव विधित्वं गम्यते। यत्पुरा जीवदवस्थायोरहस्ताः तनु
क्वार्या दूलोके वाक्यं। तान्दक्षिणाग्नीनिति मृतावस्थायी वाक्यीतरमिति प्राप्ते ब्रूमः यज्ञ

पूरु षार्थेतया स्मृते भावविकत्वर्थेतयाशास्यमावाद्रसंयोग भेद

दृष्टा पूर्वैश्चाद्विध्यन्तावाद्विधीतरैकवाक्यत्वाच्चानुवादः॥ अस्ति विषयाप्तिः॥ अथ यदुक्तं दर्शपूर्णमा
मासौ निवसन्तो न चेदमेव स्मृतेर्मूलं अस्याग्निहोत्रविषयत्वात् स्मृतेश्चाविशेषेणाग्नेर्विष
यत्वात् अवश्यं मूलान्तरं कल्पनीयं तस्मिंश्च कल्पिते तत एवाग्निहोत्रेऽपि प्राप्तेरयमनुवा
द इति तन्न तावदुक्तरीत्या ज्ञापकत्वं नास्ति हि देवेभ्यो हारयतीति हि वाक्यस्य रूपपबोधकत्वाभावान्नादौ न विधि
त्वात्वादनुवादत्वे न तावदस्मन्मते तद्यदि कथंचिदपि प्राप्तिर्न स्यात् ततो न का रूपं विधित्वम
वसीयते। अस्ति च दर्शपूर्णमासादि प्राप्तिरिति तद्रूपत्वात् अनुवादोपपत्तौ नास्त्य
पत्तिः पुनः तस्मादनुवादः विधित्वस्य धारणीयत्वात्॥ ॥ मन्त्राग्निहोत्र एव श्रूयते अथ सा
मिधेनी धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति तत्रोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति कि
मयं जीवदग्निहोत्रे विधिकृतानुवाद इति सर्वेण न्यायेनानुवादः कृतः प्राप्तिः आचारात्स
र्वे मन्त्राहि हि दर्वीप्रक्षेपवदेनीतरनेतव्यमित्याचारात्प्राप्तिः। अतो अग्निहोत्रद्रव्यमपि गा
र्हपत्यादाहवनीयमानीयमानमाक्षादयितव्यं न तत्केनेति सन्निधारण विधानेन नियमः ५१

51

दृष्टार्थं नवति समिधा प्रच्छादयेदिति। सा चोपरि धार्यमाणा प्रच्छादन हेमानान्यथेति
प्राप्तमुपरिधारणमनर्थकमिति प्राप्ते ब्रूमः॥ विधिरपूर्वत्वात् न ह्यावरणादुपरिशान्तिः॥ अ
च्छादनासमर्थत्वात्स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्णीतेति वचनाच्च एवं प्रदेशे धारयितव्येति कु
तो न याह विधिः प्रच्छादनी। अतो प्राप्तत्वाद्विधावृत्तिः त्यागेन विधिः॥ अनुवादानुपपत्ते
विधिकल्पने॥ ॥ दिविताराश्वतद्दल॥ प्राचीनावीतं करोतीति विधायश्रूयते। प्राचीनावीतं न
उत दक्षिणी पितरः प्रतावीम... नुष्या उदावीं रुद्रा इति। तत्र प्रतीवीमनुष्या इत्यत्र नि
वीताधिकरणं वसर्दपन्न्यारचयितव्या कापुन विशेषांसो यते। निवीतमनुष्याणामि
त्र न सम्भूतिरप्योजनस्ये नगम्यत इति दूरापास्तो विधिर्वीइहत्वमज्ञेनेति पुराकल्पे ... स्वं पु
रुषार्थवतित्वे न प्रत्वांस्यागमयतेतथावस्तुकल्पो विधिरित्यतो विधित्वे पुरुकमितामामा
नीको निवर्तयितुमिदमधिकरणं॥ ॥ परुषि दितं पूर्णं घृतं विदग्धवदिति ... यत्पुरुषि दितं
तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणामिति। तथा यत्समन्तं नो ... नुष्याणामिति तिन याद्भुतं देवानां

सत्त्वार्थं वर्ते नेप्ये

...वर्णे ... मनुष्ये ...

... मनुष्याणामिति ...

मस्त्वपितृणां निषेकं मन्त्रप्राप्तानि तत्र मन्त्रप्राप्ती युक्तानुदाहरणं। तथा यो विदग्धः स नै
र्ऋतो यो ऽशृतः स रौद्र इति। अत्रापि विध्यर्थवादादिपक्षे निर्वीतवदेव सर्वयोरपि विशेषाद्
कालत्वेषां विधित्वेपि न फलकल्पनेति लौकिकानामेव क्लृप्तफलानां लवनमानानां जन
क्रियाणामेतराघ्राणं निष्क्रमिति विशेषनियममात्रविधानान्नियमादृष्टमात्रे न निर्वीतव
दृष्टताप्राप्तविधाने नादृष्टक्रियाफलकल्पनेति। यो विदग्ध इत्यपि प्रसिद्धयोरेव नैर्ऋतरौ
द्रयोर्विदग्धत्वाशृतत्वगुणमात्रविधानाल्लाघवमतो विधिरित्येतावमात्रेको निर्वचोऽस्तु
ति तिदेशः। अकर्मकतुसंयुक्तौ संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्॥ ५ क्रतौ पुरुषे वार्पितः प्रसक्ते
पदार्थे प्रतिषेधे तत्क्रतुप्रकरणपठिताः प्रतिषेधा इहोदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्नानृतं वदे
दिति श्रूयते। तत्र संशयः किमयं पुरुषधर्मो विधिरुत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुवादः
किं वा शुद्धक्रतुधर्मोऽनुवादः। अथवा शुद्धक्रतुधर्मो विधिरिति तदर्थं चपतिषिध्यमानान्
या विचारयितव्या किमयं संप्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्थो किं वा पुरुषार्थ इति। ततोऽपि पुनर्विचार ५२

यितव्यो। ति आख्याते कर्त्तारमभिधत्ते नवेति। तत्प्रतीतेः स्मरणात् । कर्तृविशेषोपरक्तपक्षस्तु तेन
कर्तृत्वा विलमाख्यातप्रत्ययस्यावसीयते। वदेदित्याख्याताद्धि कर्त्तावगम्यते। यश्चपुतो ऽग
कर्तृत्वा विलम्ब स्मृतेः। तथा कर्त्तृ लिङ्क देवदत्तादिपदैः कर्मणो वेतिवकारेण कर्तृवाविलम्ब स्मृते।
म्यते स तस्यार्थः। तथा कर्त्तृ विशेषवचने देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यात् कर्तृवा वि
पवत्तिदेवदत्त इतिवकर्तृ विशेषवचने प्रतिप्रधान एव इति वदनेनाव पुरुषार्थे।
ता। सवपत्यर्थत्वात्प्रकृत्यर्थं वदनेप्रति प्रधानपूर्व इति वदनेनाव पुरुषार्थो।
पदर्थं च वदनेतदर्थः। प्रतिषेधोपि न्याय्यः। कुत एतत्। प्रतिषेधस्यानिष्टबोधनत्वा
दिष्टविपरीतेयानिष्टे यद्यदाप्यस्येष्टतद्विपरीतेतस्यानिष्टं भवतीतयदिप्रतिषेधः भवती
वदनक्रियां अनुवदन् वदेदिति शब्दः पुरुषार्थतया पुरुषेष्टसाधनतयातामुपस्था
पयेत् ततः प्रतिषेधोपीष्टविपरीतसाधनतां बोधयन्ननुवादावस्थाप्रतिपन्नस्येव
स्यविपर्ययं फलत्वेनावलम्बते। नेष्टीतरस्य अप्रतिपन्नत्वात्तदयमर्थः। पुरुषापका
रितयाप्रसक्तं वदनं न तत्तथा किन्तु अपकारमेव पुरुषस्य साधयतीति न अस्याप्रकारी

वाचयित्वा पुरुषार्थप्रतिषेधः यस्तु स्मार्तः प्रतिषेधः तस्याप्येतदेव मूलं न विषयतीत्येकः प
क्षः। क्रतुप्रकरणयोर्विरोधात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं जञ्जभ्यमानमेव वचनं वदेदाक
र्मे कुर्वीत स्यान्तर्ते वर्जयितव्यमिति। सोऽयं स्मृतिप्राप्तानुवादः। स्मर्यते एव हि पुरुषस्यो
पनयनप्रभृत्यामरणान्निषिद्धमनृतं तन्मध्यावर्त्तिनोऽप्यदर्शपूर्णमासयोस्तत्प
ववर्जनं प्राप्तमित्यनुवादः। न वास्मिन्पक्षे मूलमूलित्वं श्रुतेः क्रतुविषयत्वात् स्मृतेर
53 विशेषावस्थानादिति द्वितीयः पक्षः। प्रयाजादिवत् क्रत्वर्थ एवायमुपकारकः प्रतिषेधः
सोऽपि त्वनुवाद एव पुरुषो हि स्वार्थमेवानृतं वर्जयतीति प्राप्तमेव क्रतावपि वर्जनं
हि पुरुषं विहाय क्रतावनृतं संभवति। पुरुषेऽवनिषिद्धमिति कुतः क्रतौ प्राप्तिः तस्मा
दनुवाद इति तृतीयः पक्षः। अत्राभिधीयते। क्रत्वर्थत्वेऽपि यत्तावदनुवादत्वमीरितं।
तन्नाशीयोगतो देनविधेरेव हि गम्यते। पुरुषार्थेन स्मार्तेन प्रतिषेधेनैतदवगते ५२
ऽप्यनृतवदतः पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति वर्जनाच्च न भवतीति न क्रतोः किंचित्तदुपावो

पुरुषस्य

तयोर्वैगुण्यं वा। तेनयः प्रत्यवायमभ्युपेत्य क्रतुमविगुणीचिकीर्षति तस्य नानृतवर्जना
र्थीं स्यात् क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधेन क्रतुगत एव प्रत्यवायो न्नृतवदनादिति बोध्यत इत्यर्थः ते
दान्नानुवादः। तथातिक्रमेपि पुरुषार्थातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं क्रत्वर्थत्वे क्रतुदो
षप्रायश्चित्तमिति विशेषः। एवमेव क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारपक्षेपि क्रत्वर्थं तु लत्वात् सो
गीतरैव्याख्येयौ तन्नतावदनुवादः। इदानीं क्रतुयुक्तस्य वाचमनृतश्रुद्ध क्रतुयमेद
त्ववाबहित्र्यन्ते तत्राचार्ता आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया अभिधायकाः। तत एव प्र
तीतस्य न कर्तुरभिधेयता नस्मृतिः कर्तृवाचिलसंख्यावाचिलयोर्वरा। सामाना
धिकरण्यं च लक्षणातो गवादिवत्। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थो भवति। कर्त्ताचाख्याता
भिहितभावनाविनाभावात् केवलं गम्यमानो नाभिधेयो भवितुमर्हतीति। स्मृतिरपि
नास्याभिधेयतामाह किं तु तत्संख्यावाचितां। लः कर्त्तरीति विभक्तिर्यास्त्र स्याद्वोकयो
र्द्विवचनैकवचनं इत्यत्र संख्यायां स्त्रस्यैकवाक्यत्वात्। अत्र द्व्येकयोरिति द्विवचनं नि

रत्वाद्

दृष्टा ह्य असत्यपि भावप्रत्यये भावप्रधानो निर्देशो द्वित्वेः कर्तृत्वयोरिति। द्रव्यपरत्वेऽपि
द्वयोरेकस्यैव सन्निपातेव कर्तृत्वोपजननाद् द्वित्वं स्याद्धोकृत्वेति। तदयमर्थः कर्तुरेकत्वे
लकारे कर्तृवचनमिति। अनन्तेषु यो पि कर्ता धात्वर्थभावनाख्यामेव प्रतिपन्न इति नानु
पपन्नो तद्विशिष्टसंख्याभिधानं सामानाधिकरण्येन गौः शुक्ल इतिवल्लाक्षणिककर्त्रीति
प्रायमुपपन्नमिति। नास्ति चेयः कर्त्ता तेन श्रुतिविरोधाभावात् क्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः।
सवर्त्स्येयोगान्त्रान्नानुवादः॥ ५ अहीनवत्पुरुषधर्मस्यात्दर्थत्वात्॥ ५ दर्शपूर्णमासयोः श्रू
यते जैजन्यमानो ब्रू यान्ममयिदद्र क्रतु इति तत्र संशयः। किमेतन्मन्त्रवचनं श्रुत्या पु
रुषधर्मः उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारः क्रत्वोर्वीगमिति तत्र जैजन्यमानचर्मो वा
क्याद् प्रकरणेन तु। क्रत्वर्थे गौ दुर्बलेतरत्वेनास्य पुरुषार्थता। नन्वेवं फलं कल्पनीयं॥
नैष दोषः। वाक्यावगतजैजन्यमानपुरुषार्थत्वबलेन तत्कल्पनस्य न्याय्यत्वात्॥
सत्रीवत्फलाकांक्षायां प्राणपानावेवात्मनयत इति वा समन्वयो पौवरात्रिसत्रवत् फललाभात्।

यथाहादशाहीन
स्य तु पुरुषादश
... नाहीन
धर्म

५४

सत्यं यदि विरोधस्याद्वाक्यप्रक्रिययोरिह। ततः फलप्रकल्पनं त्वत्रास्ति विरोधिता। जीज-
म्यमानपुरुषः कृतावपि हि विद्यते तत्संस्कारमुखेनैव क्रत्वर्थत्वे न विघातिता॥२॥ ध्रुवत्वं
हि फले कल्प्यं तत्राध्याहारतो वरे। प्रकृतेनैव संबंध्य इति क्रत्वर्थता स्थिता॥३॥ एकदेशि-
नोऽनु नात्र क्रत्वर्थता सिध्येदिति। निमित्तं हि नैमित्तिकानिमित्ते वाधिकारिविशेषणे। अतो नै-
मित्तिकानिमित्तयुक्तस्य पुरुषस्याधिकारिणोऽत्र वाक्ये श्रुतस्य लाभात्। कार्यस्य फला-
नपेक्षत्वात्। अनपेक्षे हि संबंधे योग्यावाक्येन प्रकृतसंबंधमुपेयात् स्वतंत्र एव पुरुषार्थः
स्यादित्याशंक्य तावदयं नीयो सर्वपरीक्षणात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यो ब्राह्मणायाव-
गुरेत्तं शतेन यातयात् तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत इति। किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थ उ-
त पुरुषार्थ इति संशयः। तत्र फलाश्रुतावात् क्रतोश्चापि प्रकृतत्वात्तदर्थतां क्र-
मत्वान्नु फलस्यायं पुरुषार्थो न तु क्रतोः। यातयादिति हि साध्यतया यातनामयते न द्र-
व्यादिकरणकं प्राणापानधारणं वर्तमानतया साध्यत्वाभिधानोपायाः साध्यत्वेन स्वर्गादि वे
देवपातनात्

त्काम्यापबैधापेक्षो॥ न हि प्रत्यवायः केनचित्काम्यते तस्मात्फलवत्त्वात्पुरुषार्थमवगुरणं न
त्वर्थं एकदेशिनी त्ववगुरणस्य यातनाफलत्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थपर्यवसायित्वात्प्रतिषेधविधे
र्नञर्थे विषयो हि क्रियार्थात्मा विध्यर्थो वा क्रत्वर्थः क्रत्वर्थं च न फलमपेक्षते अपेक्षमाणमपि न या
तनयासैव ध्यते। कर्त्तुरस्य यातनाफलत्वायोगात्। न चात्र साध्यतया यातना गम्यते। किंतु
अवगूरणसाध्यतया तस्मान्न नियोगफलत्वं यातनायाः। अत एव नियोज्यविशेषणतया स्व
र्गादिवत्सेमन्वयः। नियोगफले हि साध्यतया नियोज्यविशेषणे भवति नान्यत्। अत एव न
विषयीकृतनञर्थफले विधेयस्य यातनाफलत्वायोगात्। नावगूरणफलं तदनुष्ठानस्य
लौकिकत्वेन विधिशेषस्य शास्त्रावाह्यत्वाद्धि लौकिके वानुष्ठाने यदि लौकिकात्प्रमाणात्प्रत्य
प्रत्यवायो नावगम्यते कुतोऽन्यतः शास्त्रादवगन्तुमिति। अतो न नञर्थविधिपरेण वाक्येन यातना
याः फलत्वं शक्यमवबोधयितुं अनुपपन्नत्वात्। वाक्येनैव तत्प्रतिपादने वाक्यभेदः स्यात्। किं
अवगूरणं नावेनाह वै कुर्यात् अवगूरणीयप्रत्यवायफलमिति। तस्मान्न फलत्वेनानुगम्य
ते। अवगूरणसाध्यतायातनायाः सत्यं गम्यते किं फललालित्यमवगतिरिति प्रमाणमस्ति। ह्या ५५

यमारण्यानलभामहे। प्रत्यक्षादीनां दविषयत्वात्। शब्दस्य वान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात्
निर्मूलावगतिरूपत्वान्नापि प्रतिभावनं समीचीनं भवति। अथापि वाक्यस्य दर्शितरूपत्वं शब्द
स्याप्रामाण्यमुच्यते तथापि अयुक्तं कार्यपरत्वेन हि शब्दव्युत्पत्तिरवगम्यते यात नापूर्वं साध्य
नमिति सिद्धरूपो वि नियोगः कथमिव शब्देन प्रतिपाद्येत व्युत्पत्तिविरहात्। कथं वावगम्य
रणीह्यपि कैकालीतरत्वाविनी यातनो साध्यापूर्वं पूर्व द्वारेणेति चेद् न्यद्वारेणान्यस्य सा
धनायोगात् योग वा यागादेरपि तथोपपत्तेरपूर्वोत्तिधानमुसीदेत्॥ तदिहापि यागादिवि
षयमिवावगम्यमापविषयं कार्यात्मकमपूर्वमभिधेयमापद्येत न चैवमिष्टं तस्मात् अपूर्ववा
दमात्रमिदं ननु फलीत्यादित्यास्तीतावत्॥ ॥ प्रागपरोधान्मलवद्वाससः॥ ॥ दर्शपूर्णमास
योः श्रूयते। मलवद्वाससा न संवदेदिति किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थ उत पुरुषार्थ इति प्रक
रणात्क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते तिधीयते॥ तामपरुध्य यजेतेति वचनात् सर्वस्मादेव क्रतुव्यापारान्निवृ
त्तारजस्वलातेन नानया सह संवादस्य क्रतौ प्रसक्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः। पुरु

घ्रस्य हि स्वातंत्र्येण प्रवर्तमानस्य रजस्वलयापि प्रसज्यते संवादः । ते न यत्र प्रसक्तिं तत्र प्रतिषेध
इति पुरुषार्थता ॥ ॥ अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विद्यो धाम ॥ ॥ अनारभ्य श्रूयते । तस्मात्सुवर्णं हि
रण्यं भार्यमिति । तत्र संशयः । किं हिरण्यधारणमिदं क्रत्वंगतया विधीयते उत क्रत्वनुगतहि
रण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते । अप्यवा हिरण्यं हस्ते भवतीति विहितधारणानु
वादेन सुवर्णता शोभनत्वरूपत्वा विधीयते । यद्वा हिरण्यं भार्यं तत्सुवर्णमिति । आहो स्वित्
हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयत इति । तत्र पुरुषार्थत्वपक्षे हि फलं कल्प्यमतः क्र
तो । भोगे स्याद् दैहिकत्वेन क्रियात्वेन न च सामान्यतः । यद्यपि तावद्धिरण्यविशिष्टधारणविहि
तोऽपि तस्य फलापेक्षायां वैदिकक्रियात्वसामान्यात् वैदिकमेव कर्मोपतिष्ठत इति
दर्प्पमेवारादुपक्रियारूपेण वियुक्तेन त्वेतानुपस्थितफलकल्पना । अपि च धारण
स्यस्व तावत्तद्वधार्यमात्रसंस्कारत्वात् क्रत्वनुगतहिरण्यस्य प्राधान्यावगमात् नि
निप्रकरणे जनस्य च लौकिकस्य संस्कारायोगात् क्रत्वनुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारवि

।ग्ग प्य न्यग्रसुवर्णता विधिः त्रेधापि तावत् क्रत्वर्थमिति शङ्का निराक्रियते
न क्रतुस्थहिरण्यवाधारणीया।
धानी। अपि वा लाघवाद्धारणीयात्र गम्यते तस्मान्न क्रतुशेषत्वं विधेस्तु पुरुषार्थता। स्वर्गा
द्युत्पत्तेर्दृष्टक्रियात्वादन्य एव वैदिकत्वात्तु नयमपेनुत्वी पर्युपस्थापकमिति नैकोत्ततः अ
तो रूपस्थानीये न विशिष्ट विधिपक्षेपि क्रत्वर्थता स्यात्। न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिर्येन
तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात् लोकेपि हिरण्यसद्भावात् न हि क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं येन बहि
क्रतुद्रव्यमेव न स्यात् पुरुषार्थं हि तदिति वक्ष्यामः। ननु क्रतुगतहिरण्यतालिङ्गः सं
स्कार्यत्वादिति चेत्। नेतरेतराश्रयत्वात्। क्रतुगतहिरण्यानुवादनिश्चयेन संस्कार्यत्व
निश्चये च निःप्रयोजनस्य तद्योगात् क्रतुस्थहिरण्यप्रतीतिरितीतरेतराश्रयी। न हि स्वभ
ावात् संस्कार्यत्वं। प्रयोजनस्वार्थत्वेपि धारणविशेषात् कृतप्रत्ययश्च कर्मत्वे साध्यतामात्र
माह न शेषित्वं। अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः क्रतुगतधारणप्रतीतेरन्यत्रा
पि धारणासंभवात्। अतो न क्रत्वर्थविधिवशाच्चावस्ते न वितर्वी फले न तत्रार्थवादान्ता
स स्वर्गः स्यादिति तत्सद्भावेतु तद्गतमेव फलं यथेह प्राद्य व्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभन

रूपा तस्मात्पुरुषार्थत्वं ॥ ॥ शेषोपकरणे विशेषात्सार्वकर्मणी ॥ ॥ क्रत्वर्थपुरुषार्थविचार
प्रसंगात् पूर्वाधिकरणे नारभ्यवादः प्रस्तुतः तत्प्रस्तावादेवानारभ्याधीतानी जयादीनी वा कृ
नैवकर्मांगत्वे सिद्धे तद्विशेषश्चिंत्यते ॥ येन कर्मणेर्त्से तत्र जयान् जुहुयादिति किं सर्वेषां लौ मद्विशेष
किकवैदिककर्मणामंगं जयादयउत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोस्तीति विचारः । तत्र
विशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते । तस्मात्कृष्यादिनापीर्त्सन् तत्राग्नौ जुहुयाज्जयान् । यद्यपि
कृष्यादीनां आहवनीयो नास्ति जयादयस्त्वाहवनीये प्रणीयते जुहुयमानानर्त्सयन्ति । तस्मात्
57 त्रापि वैगुण्याकृष्यादयः स्युर्जयादयः । नैवं प्रधानवैदर्थ्याद्वैगुण्यं जायते एतःय द्यप्याहवनी
याभावकृते नास्ति वैगुण्यं तथापि प्रधानदेशाख्यमंगानामवगतं तदलाभात्कृष्यादिषु
क्रियमाणा विगुणा भवेयुः । जैत्रेवक्षिप्रावहनीयेव होमद्रतिवैदेशः । वैदिके पुनरा
हवनीयादिमद्वस्तुप्रधानस्यादेशो लभ्यतइत्यवैगुण्यात् तत्रैव जयादयः ॥ दोषात्त्विष्टि
लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ ॥ अत्राप्यनारभ्यवादस्यैव क्रत्वर्थपुरुषार्थ 49
होतव्याः तथापितत्प्रयमवहोमत्वाराहवनीयप्रयोजकाइतितदर्थमेवाहवनीयंद्

विचारः। तैत्तिरीयकादिकाम्येष्टिकांडे। यावतोश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुःकपाला
न्निर्वपेदिति। समामनंति सेयं दातुरिष्टिर्न प्रतिग्रहीतुरिति वदंति। सा विवादिति किं लौ
किके श्वदाने मित्रदायादेष्यः स्नेहादिना विधिमनपेक्ष्य क्रियमाणे निमित्ते पुरुषा
र्था विधीयते उत वैदिककर्मांगभूते ज्योतिष्टोमपौंडरीकादिविषये क्रत्वर्थतया
नुतोष्यत्रेति। तदर्थं च किं दाननिर्णातार्थं येवतनेति। तत्राविशेषादुभयत्रेति प्राप्तेऽभि
धीयते। दोषनिर्घातकार्ययेष्टिर्यत्रासौ तत्र गम्यते। लौकिके सव दोषोस्ति वैदिकेन विधानत॥
यद्यपि निमित्तामस्त्यायो दोषवान्याश्च प्रतिग्रह इति श्रुत्वा की विशेषं विशिष्टानुवादे वा
क्यान्ते दात्तपापिकर्मेषाः फलापद्यपी स एवैनं वरुणपाशान्मुंचतीति वाक्यशेषाद्द
दोषनिर्घात एव फलमवगम्यते। न च दोषस्तत्रेष्टिः। लौकिके चाश्वदानेन केसरिणा
ददातीति तन्निषेधात्सदोषोस्ति। वैदिके तु कर्मांगदाने विशेषविधानात्तत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नो

58

स्तिदोषः। तस्मात्कार्यवत्त्वादिविधित्वं लौकिके स्यात् तदुच्यते। दोषनिर्घातकार्यत्वे स्यादेवै नन्तु
तन्नथा। वरुणगृहनिर्मोकः फलमत्रावगम्यते। लौकिकेनाश्वदानेन नासावस्तीति गम्यते।
वरुणपाशान्मुंचतीति वरुणगृहाज्जलोदरपर्यायान्निर्मोकः नतु लौकिकमश्वदाने जलो
दरनिदानमिति प्रत्यक्षादिना वेदसहितानाप्तिर्वा गम्यते। नापि प्रतिषेधेन। न केसरिणो ददा
तीति पापमात्रकल्पनात्। नयाने नैवतत्प्रतिपादनं॥ अस्य प्रसिद्धदोषानुवादनतन्त्रे मी
कार्थप्रायश्चित्तविधिपरत्वात्तत्परत्वे वाक्यभेदात्॥ अतो यात्र दोषनिर्घातत्वेन गम्यते न
सौ लौकिकेष्वस्तीति। न तद्धानं लौकिकविषयत्वे॥ अथ ददातीति श्रुत्यस्या वरुणशब्दः पा
पमेव वदेत् तत्तः प्रसिद्धं परित्यज्य पापकल्पने विद्धा रक्षाराममाने वैदिकेऽपि त्यागात् तदुः खदर्शना
त्तदेव वरुणाख्यं तेन शाकामन्ति धातुं। दुःखाउर्द्धरवि नोदनदुःखशमनात् स एवैनं वरुण
पाशान्मुंचतीति चोपपन्नं। तस्माज्जलौकिकविषयता नाश्वस्तयात्रं कृतः। प्रसिद्धं ह्यश्वदा
नीतिनिमित्तत्वेनोपदिश्यन्ने मित्तिकं कर्मविधीयते। तस्यपूर्वप्रसिद्धावालोच्यमानाशीनेमित्ति ५८

कस्य वैदिकत्वात् तस्माद् रूपाद् वैदिकमेव दाने शीघ्रमुपतिष्ठते। तेन तस्यै वैधिकल्पस्थानात्
तादर्थ्यं गम्यते। ततश्च नैराकांक्ष्यान्नलौकिकस्य ग्रहः फलकल्पनावायुज्यते। किंचालौकिकै
पुरुषार्थत्वे वैदिके क्रतूपकारकता। न चैकस्यानयार्थत्वे वैरूप्यादुपपद्यते। क्रत्वर्थत्वे प्रधान
वि॰ विपरत्वादप्रयोजकता। पुरुषार्थत्वे तु स्वातंत्र्यात् प्रयोजकमिति वैरूप्यं। न च तदेकस्य वि
द्येर्युक्तं तस्माद्वैदिकैव स्यात्॥ ॥ अर्थवादितेव कर्मनेदात्॥ इयमेव विरुद्धाहरणं। किंनियोगः प्र
तिग्रहस्य स्वतंत्रकर्तुः उत हेतुकर्तुर्दातुरिति। तदर्थं च क्रमस्यार्थवादस्योपसंहारस्य विधा
दृष्टस्य च विरोधे कस्य बलीयस्त्वमिति चिन्त्यते। विध्युद्देशाद् बलीयस्त्वे प्रतिग्रहीतुर्याव
तोश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान्निर्वपेदिति वचनात्॥ अर्थवादबलीयस्त्वे दातुः।
प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति प्रजापतिर्दाता सोऽश्वान्नितो वरुणः प्रतिग्रहीता। स स्वा
दैवतामार्छदिति सङ्गतिसमानविभक्तिनिर्दिष्टः प्रजापतिः स्वीदेवतोऽर्थवाक्ये सम्प्रदाननिर्दे
शाद्द्रूपान्ते न प्रजापतिरश्वं दत्वा वरुणग्रहे प्राराद् त्यर्थः। स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा

त्व मपन्यपत्न्निर् वपत्ततो वै सूत्ररूपणापाशादमुच्यतेति सर्वत्र प्रभुतापतिरेव दातानुपश्यते तेनप्र
रकृतिसरूपेर्थवादे दातुरिष्टिर्वर्तितेत्यन्यो पिदत्वैवं कुर्यादितिदातुरिष्टिर्गम्यते। तदेवं विरोधे वि
बलीयइति। तत्र विध्युद्देशस्य प्राधान्यात् तदनुरोधेनार्थवादो व्याख्येयः। दातुरपितावद्दोषः
स्यात् किंपुनः प्रतिग्रहीतुरितितस्मात्प्रतिग्रहीतुरितिपाठोऽत्र विधीयते। अर्थजातविरोधित्वाद
र्थवादोयथाश्रुतः व्याख्येयस्तद्धि रुद्धत्वात् विध्युद्देशस्य लक्षणा प्रतिग्रहीतायादिति हेतु
कर्तोच्यते। अस्ति हितस्यापि कर्तृत्वे तत्प्रयोजको हेतुश्चेति वक्तारः तस्मादुपक्रमबलाद्दा
59 तुरिष्टिः। अपि वितेवे तद्दुलीयस्त्वे श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादित्यत्र किमर्थं तर्हीदमधिकरण।
मुच्यते। ऋगादि ब्राह्मणे वेदे पि बहुलीहश्चप्रयोगाः। वह्वति स्कन्दादौ व्यापारेन क्वचिद्दृष्टः। तेननना
सौत त्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यत इति विरोधाशंकानिवृत्यर्थमधिकरणी। अथवा नाष्यकारी
तरेः साक्षिगादात्विजेस्यादितिसूत्रात् मामाप्रतिग्रहीतुरिष्टिरास्थिता। तन्निवृत्यर्थमने ५९
नेव सूत्रेणदातुरिष्टिं प्रतिपादयितुं भाष्यकारोधिकरणीतरेव कारा सूत्रद्वयं तु पूर्वाधिकरणएव

ख्यास्व्यये। यज्ञेष्वनोदितमिदंकर्मनेदमतिनिन्दीयाम्नालः। अतन्नयत्रस्यादितिवोध्यं। तस्यात्र
रे। सालिंगाद्वैदिकत्वसामान्यादार्त्विज्ये रुत्विकुसेवे चिनिवैदिकेदानेस्यादित्यर्थः॥ पानव्या
पद्यतइत्र। अनारभ्यश्रूयते। सोमेंद्रचरुंनिर्वपेद्यः सोमं वमतीति। तत्रापितथैवसंशयः। किं
लौकिकसोमरसायनाद्यर्थपीतेवांतेपुरुषार्थतयेयमिष्टिः। उतवैदिकेक्रत्वर्थतयापपानेवमनयत्रे
ति। तत्राविशेषाद्उभयोर्दोषाद्वालौकिकेभवेत्॥ दोषोयत्रास्तिवमनात्। बुद्धिरिंद्रियवीर्ययोः। भव
तिहिवमनादिंद्रियवीर्यवृद्धिः। भववरुणग्रहवदत्यंतावियमानता॥ तेनतत्संयोगात्लौकिकेस्या
त्। वैदिकेतुपानमात्रस्यक्रत्वर्थत्वात्वमनेपिनकश्चिदोषइति। नात्रप्रायश्चित्तेर्थवान्। एवंप्रा विधि
प्तेब्रूमः। लोकेहिवमनायैवपानाद्दोषोनविद्यते। सम्यग्जरणपर्यंतंवेदेपानंविपद्यते॥ नतावल्लौके
दोषोस्तिवमनार्थमेवपानात्। अतोनतद्योगेनलौकिकएवेतिशंक्यंवक्तुं। वेदेतुसम्यग्जरणस्यापे
क्षितत्वात्सम्यग्जरणपर्यंतमेव। पानेक्रत्वर्थः। तद्यवमनाद्विपद्यतइत्यस्तिदोषः। तेनदोषवत्त्वा
द्वैदिकेस्यात्। यद्यपिदोषश्रवणमर्थवादःतथापिलोकेदोषाभावात्प्रतीकारापेक्षानास्ति। सन

पद्दिते प्रायश्चित्तं। वैदेतु क्रतुवैगुण्या-त्समाधि-त्सो पजायते। अपेक्षितार्थतात्तत्रप्रायश्चित्तविधेर्न
वैल्यं। अपेक्षितविधि न्यायात् अनपेक्षितचोदनात्। तेन क्रत्वंगमेवेष्टिः फलं चैवेन कल्प्यते। अश्व
दानेतु वैदिके च्यां यमुपस्थितेद्गुत्पत्स्यामपि प्रतीकारापेक्षायी तत्रैव वारुणीष्टिः। लौकिके तु
प्रतिषिद्धत्वात् प्रतीकारापेक्षे सद् प्यनुपस्थितत्वात् नेष्टिं गृह्णातीति विशेषः। तत्सर्वत्राविशे
षात्। येषां वैदिकसोमवमने क्रत्वंगमिष्टिरवधारिता॥ सा किं यजमानवमन एव उत लौकिकवमने
पीति विचारः। तत्राविशेषः। सर्ववमने स्यात् तदुच्यते। सोमेष्टसवकं कुर्यात्। यः सोमेन वमतीति
हि॥ यस्तु लौकिके वमने गम्यते तुल्यकर्तृका [illegible] क्रतुशेषत्वात्॥ स्वाम्येव विनियुज्यते
कर्तृत्वेनेति वमनमपि तत्कर्तृकेतव्यतः। निमित्तमृत्विग्वमने न निमित्तमिति स्थितं॥ ॥ सर्वप्र
दाने हविषस्तदर्थत्वात्॥ वमनस्य हविःशेषत्वात् तस्य सर्वेणैव विःशेषो हृदयमागतः इति॥
अतः प्रभृत्यास्वमपादपरिसमाप्तेर्हविःशेषविषयाकर्षणप्रवर्तिष्यते। प्रथमं तावच्छेष म
द्भुवरवषाम् निष्पाद्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति तस्योपस्तरणस्य

विमद

त्रिधापाययति द्विर्हविषोवद्यति इति चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र संशयः किं सकलस्य पुरोडाशस्याह
वनीये प्रदानं उत अवदानमात्रं प्रदायान्यच्छेषयितव्यमिति। होमेन विना नोपपद्यते ततः
सकलस्य। अथ अवदानमात्रेणापि तदुपपत्तिः ततस्तावन्मात्रस्य होमः। तत्राष्टाकपालशब्दस्य
अवयवपरत्वे लक्षणाप्रसंगात् श्रुत्या पुरोडाशावयवोपादानेन देवतासंबंधो क्लृप्तः। न चाव
दानमंतरेण देवतासंबंधोपपत्तिरिति सकलस्य प्रदानं। यद्यपि अवदानस्य प्रत्यक्षश्रुतिहो
मसाधनत्वमष्टाकपालस्य त्वनुमेयं। तथापि निवार्यमनुमानं। अन्यथा अष्टाकपाल
शब्दस्य श्रुतस्यानुपपत्तेः। उत्पत्तिशिष्टत्वाच्च पुरोडाशस्य अवदानादुत्पन्नशिष्टाद्बली
यस्त्वं अतो बलादवदानवाक्यमुपायपरीमाख्येयं। यत्सकलं जुहोतीति तद्द्विरवदायेति। न
वान्यासमंतरेण सकलपुरोडाशसाधनको यागः। शक्यते अवदानेन कर्तुमित्यर्थादन्यसा
ते सोमयागवत्। कथमिदानीं शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि विद्यमानसन्निहितशेषाभा
वात्। इह विस्तरमाहोस्वीति यद्वान्नवत्तु यच्छेषकार्यवशात् अवदानमात्रं हुत्वान्यच्छेष्यते तद

नावेतु सकलहोमोत्पाद्यपूर्वत्वे तावान्वा अपूर्वपक्षः कः पुनरयं पक्षद्वयस्यान्तस्थाने विशेषः पू
र्वपक्षे त्रोषकाणामपि प्रयोजकत्वात् तदर्थावदाननाशेपि प्रधानवद्धविरन्तरोत्पादः सिद्धां
ते त्वप्रयोजकत्वान्नोपद्रुतिप्रयोजनोत्तरमप्युपतिष्ठाद्धव्यामः। अत्रापि धीयते यागप्रधानसे
कैनावदानेन साधितः द्रव्यमस्तीति कृत्वा सोनावृत्तिंप्रतिपद्यते। आग्नेयत्वेन कृतसप्त
वत्त्वे वोपपद्यते अग्नये द्यावदाने यत्तत्तु इत्युदाहृते। प्रधान फलो हि यागो न युक्ते यं द्रव्यस्व द्वे ना
वर्तते न च सोमयागवदन्यासमंतरेणानुपपत्तिः। उत्पत्तिशिष्टे हि पुरोडाशस्याग्नेयत्वे एताव
ता वोपपन्ने यत्ततोऽवहार्ता द्व्यवदानमग्नये दीयते अग्नि द्रव्यस्य यागसाधनता ह्यागते यता।
साधनत्वेनापदेशप्रकृतितया प्युपपन्ने। व्रीहीणामिव पुरोडाशद्वारि सोमस्येव रसद्वारे पत्नी
रिवहृदयादिद्वारे। अतोऽवदानद्वारे पुरोडाशस्य साधनत्वमिति न सर्वप्रदानमिति ता
त्पात्तिप्रायः वार्त्तिककारस्तु समन्यते। सत्यं पुरोडाशाप्युपपन्नमाग्नेयत्वं यदि प्रमाणं किंचि
त्प्रमाणमनन्विष्यतः अस तिप्रमाणे साक्षाद्दवदाने युक्तं। न चात्र प्रमाणमस्ति येन व्रीहिपुरु

सोमवत्प्रणडीमाश्रयामः। चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यं प्रमापामिति चेन्न तवैतत्प्रमाणं यदि
होमानुवादेन चतुरवत्तं साध्यत्वेन विधीयते न त्वेवमुत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात् त्यागमात्रे
ण होमात्वेपि पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजेदितिवद्द्रव्यतासंबंधोपपत्तेः। अतो नैवं वचनव्य
क्तिः। यज्जुहोतीति तच्चतुरवत्तमिति। उपस्तरणादिवाक्यप्राप्ते चतुरवत्ते द्वितीयया संस्कार्यत्वे
नोद्दिष्टे तत्संस्कारो होमो विधीयते। होमश्च त्यागपूर्वः प्रक्षेपः। तत्र त्यागस्योत्पत्तिवाक्य
प्राप्तत्वादप्राप्तः प्रक्षेपो गुणः संस्कारो विधीयते। अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः
साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तद्विकृतित्वं स्यात्। कर्मान्तरमिदमवघातादिवत्संस्का
ररूपं विधीयते। यागस्य तु साधनांतरं तावत् पुरोडाश एव साक्षात्साधनमिति सर्वदानी॥
न त्वाग्नेयादेव होमः प्राप्तः। नात्राचारस्य स्वतः प्रामाण्यं तावत् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रु
तिसद्भावेनुपपत्तेः। यदि चाचारप्रमाणको होमस्यानन्तरं तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारण
त्वाद्विकृतिष्वपि यदैकैक एव होम इति प्रवाकद्वारत्वादाहवनीयादयः पवमानेष्टौ॥

62

हि सूपदेशादेवप्राप्येरन्। अन्तर्यस्य कालत्वात् इति न्यायात्। तत्र तासां मध्ये प्रकृतितः प्राप्ता
अवदितिस्त्रकारव्याहारो नोपपद्येत। तस्मात् चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः यागस्य सकलस्य
शेषतां साधयतीति समीजन्सी। अधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं। प्रायेण हविषां होमदर्शनात् ह
मुखा वै देवा इति वार्थवादात् सकलस्य होमैमनपते। चतुरवत्तं नीतिवचनात् तावत एव होमः
सकलस्य तु देवतासंबंधस्य आगमात्रादिपपन्नः। एवं च शेषात् स्विष्टकृतं इत्यादि समीचीन
नवति। नन्वस्यादि त्यो दत्तैकथमिव पुनः स्विष्टकृते दीयते। त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे ति प्र
कार विरोधस्यात्। प्रत्यक्षश्रुत्या आचारं बाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्वीकार्यतद्रूपदोषः
अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियते घस्यगुणकत्वात्॥ सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्ट
कृदादीनि किमेकस्माद्धविषः कार्याण्युत सर्वेभ्य इति विचारः। तत्र एकस्मादेव स्विष्ट
कृदादीन् शेषात् स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य कृतत्वादेकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति
प्राप्ते ब्रूते। यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माणि तानि ततः स्यादेवं शेषस्तु प्रयोजकस्मा ६२
स्य

पद्धितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोयं विधीयते सयस्यैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमः कोऽप
हि गुणः स्यात्। तस्मात्सर्वस्य प्रतिपत्तित्वे शेषीभवतु पैव द्दयते। उत्पन्नोयेन संयुक्ते तदर्थं श्रु
ति हेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति। तेनैव वागनार्थत्वादनेन दृ
ष्टिकरणान्तरं। प्रयोजनमस्त्यापि त्वतानिपूर्वाद्विकरणस्य। यदा शेषकार्यं वचन सर्वपु
रोऽपि सर्वप्रदानं किंचिन्नांगाः प्रयोजनं तत्राह। सर्वपक्षे हि सर्वप्रदाने प्राशस्विष्टकृदादिवत्
नशेषः स्यात्। प्रधानकर्मनुतदा स्विष्टकृदादिर्न भवति। तत्रैकस्मादेव सिध्यतीत्येक
स्मादेव कर्तव्यं। सिद्धीते त्वपक्षेऽपि प्रतिपत्तेः स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वस्य स्या
दिति प्रयोजनं। एकस्माद्यथाकाम्यमविशेषात्॥ १३॥ कृत्वापि वितेयं। यदा शेषकार्यमेकस्मा
देव शेषं स्यात् पयित्वेकस्मात्कार्यमिति तदा किमनियमो यतः कुतश्चिदुत मुख्यादिति वि
शेषाभावादनियम इति प्राप्ते क्रमः॥ मुख्यस्य प्राशनिमित्तत्वाच्छेषः स्यात्। तस्मिंश्च स्था
पितेन तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेः निमित्तविघातान्नेतरेभ्यः शेषस्थापनं तस्मान्मुख्या

रा रुचिङ्गाय ये श्वविनियोगार्थे परिक्रमाय कृतद्रव्य प्रतिपत्त्यर्थे न हो ... र्थेनितन ... स्यान्नवर

न्दु व कार्यालि॥ ॥ तद्धा श्रवणाद्दान नाहुः परिक्रये॥ ॥ आ ... स्तये व ... द्धा कृत्वेदं ब्रह्मणाइना

दि आदेशो ऽ त्विग्भ्यः समर्प्यते। तत्र संशयः। किमिदं समर्पणं तावत्तादर्थ्येनावगम्यते। क्रियत्व

आनति स्नाव द्रव्य नीति तदर्थता। न ह्यश्रुते न हेतादर्थ्यम ध्यव सातुं शक्यौ। कर्मकरस्य दक्षिणा

ने। दीयमानस्य किंयता मपिता वदानलिकरोतीति। सोमवमसवक्रयार्पता। नैवं स्यात्। हि

ऽ यद्दानेन परिक्रीणीतेन त्विह स्वामित्वेकस्य विद्दत देवतायेह विर्यतः। सकलस्य हविषो दे

6 वतायै प्रत्तत्वादन्नीयानीयजमानस्य कृत्यः स ऋत्विग्भिः कथं परिक्रीणीत। तस्मान्न परिक्र

यः। शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् योग्यतया वपुरोडाशस्य तत्त्वणामेव प्रतिपत्तिरवगतेति। क

ऽ विशेषमात्रापेक्षायां ब्रह्मादयो नियम्यते। तन्नियमस्यापि दृष्टमेव प्रयोजनं तेषां करिष

माणकर्मप्रयोगकौशलेन तत्त्वणाद्धि सामर्थ्यं भवतीति तत्त्वणार्थता॥ इति तृतीयस्याध्या

यस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ अ ज्यायस्य सर्वस्य शेषमाह॥ शेषकार्यात्ति किमाद्याद प्युपी स्तुयाजद्र

व्याल्कर्त्तव्यान्युतने ति संशयः। तत्राविशेषात् कर्त्तव्यानीति प्राप्ते उच्यते। कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपे 53

ह्नस्य स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थो निःशेषकार्यत्वं । नवाऽयमेवंविधमस्ति । यत्रावद्भुवा
यामण्णुपोस्तु याजनार्थं गृह्णीतं विशिष्टमाज्यं तच्च स्थाल्यामुपस्तरणाभिघारणाद्युपयोगीत्व
कृतार्थं नप्रतिपत्त्यर्हं सर्वान्ते वर्तनं निःशेषेण समिष्टयजुर्होमः क्रियतइति नेतरः शेषका
र्याणि । यत्तु जुह्वामवतुर्गृहीतं तदत्र शेषे कृतमिति शेषान्तावान्नाज्याच्छेषकार्याणि ॥ ॥ साकंप्रस्था
यीये स्विष्टकृदादिर्दृष्टवत्तद्वत् ॥ ॥ साकंप्रस्थायीयेऽप्यन्ते सहकुम्भीनीतिः क्रामेदिति । तत्र किं शे
षकार्याणि कर्तव्यान्युत नेति । तदर्थं च किं कुंभीषु शेषो विधीयते उत नेति । तत्रातिक्रमण
त्रैकुंभीनीतिः नहोमः सत्त्वातिक्रम्याण्णाहवनीयमवदाये वज्जुह्वां यथा प्रकृति कर्तव्यादृति
शेषसद्भावात् स्वकर्तव्यो स्विष्टकृदादीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नेदमप्राकृतकार्यमपूर्वममित्रमणीकुं
भीनीतिर्विधीयते किंतु पदृष्टप्राकृतहोमार्थं जुह्वातिक्रमणीतत्रैव जुहूमपहाय कुंभी
नि वे द्रुपमानाहोमार्था विज्ञायते । नह्यन्यथा होमार्था तिक्रमणसंबंधो युज्यते । तद
नेनप्रकारेण कुंभीनीतिर्होम एव विधीयते । तद्द्विधोवातिक्रमणे प्राशमेवान्तं वदति । तस्मादत्रा

पिशेषाभावान्न शेषकार्यमिति ॥ ॥ सौत्रामण्यां ग्रहेषु ॥ ॥ सौत्रामण्यां पयोग्रहाः सुराग्रहा
श्च । तत्र श्रूयते यथा गृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते उत्तरे ऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणे
ऽग्नौ सुराग्रहानिति । तत्रापि सर्ववदेवसंशयः सर्वोत्तरपक्षः सोमग्रहकल्पश्रुतित्वात् तत्र व
शेषभक्षा वा इहापि स्यादित्येतावती मात्रा कोऽध्याय तैत्तिरीयमतिदेशः ॥ ॥ द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्
प्रतिकर्म क्रियेरन् । सर्वपृष्ठायां षड्कर्माणि इन्द्राय राथंतराय निर्वपतीन्द्राय बार्हतायेत्येवमा
64 दीनि । तेषां षड्वीषि क्रमेणायष्टदेवतानि रूप्य प्रकृतिवत्सहावघातपेषणे कृत्वा विभाग
प्रागेतमकृत्वा वचनात् सर्वैरेकीकृत्य राडाशं कृत्वा ततः समेतेषां प्रविदाय प्रधानानि क्रियेते
तत्र किं प्रतिकर्म नैरेन स्विष्टकृदिडमवदेयं उत सकृदिति संशयः । तत्र कर्मबहुत्वेन प्रति
कर्माभ्यासापत्तेः वादैकः शेषकर्मापि प्रतिकर्म प्रवृत्तिः । तस्मात् प्रतिकर्मावदेयः । तथा वप्र
धानत्वे एकस्मिन्नपि शेषे शेषकार्ये कृते सिद्धवद्दैउदर्शयति । द्विर्षैर्डवदाय वस्यान्त हु
यति । द्विर्हविषः स्व वषट्करोतीति तद्धिहा पीति प्राप्ते ब्रूमः सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्स ५४

कृदवद्यते । नावैतेव हि सर्वेषां कृत्ते स्यादविशेषतः । ननु न्यक्तस्य पुनस्त्यागायोगान्न सकृत्त्वः पुरो
डाशः सर्वार्थः । किन्त्वेकैकावयवस्यैकस्य यागस्य साधनं । तथैतावयवेनैव यागः क्रियते तदुत्तरा
र्द्धं [illegible] चादीयमाने तस्य ऋत्वा प्राद्वते नवतीति नेदमेव न्याय्यः । नैतदेवमवयवानामेव विशेषा
ग्रहणान्न हि ते तत्र ज्ञायते यमवयवोस्याय मस्येति विशेषप्रमाणाभावात् होमदेश एव वक्तव्यना
धृत्वस्थितानयागादेशास्तेन यागावस्थायामेवं संकल्पयितव्यौ । यास्मिन् पुरोडाशेति वदिष्य
यो इन्द्रायरथंतरायदाहुप्रक्षीतोंशः तेन स्वीदहामीति । एवं सर्वेषु हविःषु तेष्वंशस्य साधारणत्वा
द्गृह्यमाणविशेषशेषकार्यं तत्रैणा सकृत्कर्त्तव्यौ । ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म तद्धोनप्र
धानत्वेदाह हेतुनिर्देशात्स्वर्थे वार मात्रे ॥ ॥ ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म तत्स्यात् । ऐन्द्रवाय
वे तु किं सकृद्द्रेणमुत द्विरिति सर्वेव सकृदिति प्राप्ते वचनाद्द्विरिति सिद्धान्तः । सति वचने दू
षणाभासीन वात् पूर्वोक्तिकरणाएवोपवर्णनापरिहारार्थं स्त्रं नाधिकरणीतरी । सोमे वचनादृष्टा
न विद्यते । सोमे बहवो ग्रहाश्च ममसाश्च बहवश्च पुरुषास्तत्र संशयः । किं केवि नमस्या वि हि नहणं तु

नं १

त सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण न हः। उत यस्य यत्र प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र न हणं। अथ वा समा
ख्या वषट्कार होमानि षवप्रत्यक्षवचने न हइति॥ वार्त्तिके तु सर्वत्र सर्वेषां न हइति पक्ष
मतिमंदत्वानुपन्यस्य त्रयः पक्षा इस्युक्तं तदिदं मतः प्रभृतिहोमानि षवाभ्यां वेत्येतदंतमेकमधि
करणं तत्र न हणं नास्ति सोमस्य निःशेषहूयते यतः शेषमत्यपि नैवात्र न हणं विधातावतः॥
सोमैर्ग्रहान्स्थापयति चमसे जुहोतीति वचना सोत्रामण्यां प्रस्थायीयवच्छेषएवन
स्ति कुतो न हणं अल्पं जुहोतीति वचने अल्पत्वात् सोमपात्राणां मनुवादमात्रमिति मन्यते। यू सर्
ग्रबिंदुनिपातमात्रेण शास्त्रार्थमाकृतत्वान्ता शेषहोममूत्याह। नस्य सौत्रामण्यादावपि तच्छे
षस्यापि तु पोमयाजेन जौहवस्य शेषस्याल। अथ शेषकार्यव शाच्छेष्यततत्तत्र मामपि प्रयोजक
त्वौ क्षेपण ता दोषपरिहारार्थं स्विष्टकृदादावपि ह विरंतरागमः स्यात् तस्माद शेषत्वादन्न हणं।
यद्यपि वाल्ली जुहोतीति वचनस्यान्यार्थत्वाच्छेषः स्यात् तथापि नन्नहोवचनाभावात्। पु
रस्तादैंद्रवायवे न हयति वषट्कर्त्तुः प्रथमन्न हः हविर्द्धाने ग्रावस्विरस्ति सुन्पाहवनीये हुत्वा

नाशाशेषापहारादावपि र

प्रतीकः परस्तपसदसि न हान्नूक्तस्येतीत्यादौ सर्वत्रगुणं तत्र श्रवणात्। तत्परो हि विधिर्न तद्धि वि
धत्ते। अथैतस्याहोयोजनस्य सर्वत्रैव लिङ्गं तदिति लिङ्गमात्रे कृते नन्वत्र तः। तस्मान्नास्ति न
त्वाद् इति प्रथमः पक्षः। शेषस्तावदस्य होमविधानात्। अस्तोपवतस्यवासति न होविशेषविधानेषु
रस्ता दैद्वायवेन हुयतीत्यनुपपद्यमानं तद्धि गमयति। तत्र लिङ्गस्याली पुलाकवद् वि
शेषणं तद्धि गमयतीति सर्वत्र सर्वेषां न त्वद्विति द्वितीयः पक्षः। स्यादेतद्यदि विशेषविधि
रयमसत्यां तुन तु हुणप्राप्तौ विशेषविधिर्न घटत इति। अयमेव विशिष्टत दृष्टिः। त
स्मादृग्रेर्नुवाय वादोयस्याध्वर्यवादेर्नक्षोपदेशः तत्र तस्य तद्धोनातिप्रसज्य इति तृ
तीयः सिद्धान्तस्तस्मात्यमेतद्यवोपदेशी न तद्धु इति पुरस्तादैद्वायवस्येत्यादि तिस्य तद्धो
पदेशाक्षेप्तव न दृयतद्रूतिन म्हष्या महे कारणं तरादेवन्न हुशाक्षः। पुरस्तादित्यादेस्तु
विशेषमात्रपरत्वात्। तत्रकारणं तरमन्यत्राप्यस्ति। किंपुनः कारणं तत्। समाख्यावषट्
कारहोमात्ति षवाग्याग्यापश्चीप्रापकाः। हारियोजनेतु वषट्कारनीतत्र चमसे स्तुता वक्रमा ख्या।

त्वमसिन्नां नत्रः होतृचमसादिसमाख्या वेदे श्रेतुहोतुश्चमस इति मंत्रे पठिता। सोमचमस इति लौकि
की समाख्या। चमस इत्येषा दर्नार्थस्य चमरोणादिको धिकरणसाधनप्रत्ययः। तस्मादत्र होत्रादिन्नि
श्चमिनवौ। इति सिद्धश्चमसेषु चमसिनी नत्रः।। उद्गातृचमसमेकस्य भक्ति संयोगात्।। संप्रतिवषट्
कारादिनिमित्तं नत्रमनुष्टाधिकरणम समाप्य वाचीतरसमाख्यान्न त्रप्रसंगमेवानुसरति। त
त्रैव मंत्रे प्रोद्गातॄणां चमस इति श्रूयते। तत्रोद्गातृचमसमुद्गातृगणको न त्रयेत्।। प्रातिपदिकार्थवि
रोधिनो बहुत्वस्य पात्रावदृन्या अकल्पनादिति प्रथमः पक्षः। युक्तैपात्रो बहुत्वस्य प्रकरणे स्येता संन
वादिहेतुलक्षणयान्यपरत्वे संभवति न वचनस्यात्येता वाचने युक्ता। तस्मादुद्गातृचमसः पुरुषांत
रैलक्षयतीति तत्र वाचि विशेषान्प्रकरणगतसर्वलुरुपलक्षणार्थ सर्वेषां नत्र इति द्वितीयः। अकृत्य
र्थे संभवति न कस्यविल्लक्षणा युक्ता। गानकादिभुत्विग्वयोगेन वर्त्तमाने प्रातिपदिकैवचनं
वद्वयमपि स्वार्थे संभवति। तस्मादपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणां गानकारिणां संगानां नत्र इति तृतीयः
पक्षः। नावयववत्पत्त्यापि त्रिप्रभृतद्वृत्तिः संभवति। नहि गानमात्रमुद्गाने द्वितीया हि साम्ना नक्रिरुस्य ५३

वैश्यगायत्रेरत्निघ्ने याती ओदुत्तातैको गायत्रीतिवद्बहुवचनानुपपत्तिः। अतस्मात्स्तुत्ये वस्मा
न्मा। स्मान न सर्वेषां किं ब्रौद्धात्र प्रवचनसंबंधो वीतरसामान्यानां तु ब्रह्मणपानामपि स
तुर्णां हे होणानी अनश्च त्वारो न त्यायेछुः नैवं सर्वं लहणसान्नु यथा वांतरसामान्यान्नु
र्णामेव न सर्वं ब्रौत्रवेणकस्तोत्रसेवेषु सदसि च सन्निधाने तत्र्यवलायी न व्यादितिरिक्ते
तान्यवीतरसामान्यानि स्तोत्रकारिणां सीतालितेषामेव त्रयाणां लहणन्याय्याः किं च
प्रोतृहोतृश्च मसद्वितीयत्र तत्ह्यितारः स्थितास्तत्रनयनं न हार्थं प्रेषते सदसि च नयन्नो
त्रतो ये सदसि स्थितास्तान्सर्वान्प्रतिनीयतइति गम्यते। न च स्तु ब्रह्मणपस्थितं, न च
बहुवचनवलात्तस्य सदसि। स्थितिराहेहुं याकाते स्थिते श्चैव स्तोत्रकारिषु तदुप
पत्तेः। अतोयत्केन विदपनयाडुक्तमपस्तु ब्रह्मणवादिनां प न्यायवादिन इति तद
वृकान्याख्यमपनीतं चेतिकृत्वा प्राड्कैरुन्मत्तभाषितवदुपेहितव्यं॥ ॥आवस्तु तो न
होनविद्यते नाम्ना नात्मेदं मपरेन तस्य कारणं यथावमसमन्यींश्च मसौश्चमसि

हरियोजनस्य सर्वस्य एव लिप्सं तद्दर्शनिधानाङ्गरूपमेव लिप्सति नाग निधीयते तेनैतद्भवनं

नो न लक्षयतीत्युक्त्वा चैतस्यां हारियोजने न लक्षस्य कारणमिति स्थिते विंत्यते॥ किं च मसि
सिनामेवात्र न लक्षणं उत सर्वेषामृत्विजामिति। यद्यप्यावमसि नान्तर्द्दौ ग्रावस्तुतः। कार
णान्तराभावात्। अत्र नक्षणी सर्व विषयत्वेऽनुतस्यापि न इत्यादि तत्र सन्निधेः। सर्वेष्टा
ष्टृत्वं च मसि श्चैव वर्त्तते। तेन तेषामयं न ह्रौ ग्रावस्तुन्नैव भक्षयेत्। न चास्ते सर्वेशा
ष्टृयं लक्षणार्थं वचनोयत्। तेन सर्वेषु वर्त्तते न स्तौको वा स्यायुज्यते। सर्वेशा ष्टृ यो गी
समस्तावचनोऽपि परमसर्वेणाप्यवहाराय योगात्। कुतः विदवच्छेदं सहते सर्ववरूपे प्रक्षत यो गा
तत्त्वेनावच्छित्तत्वम्। चमसिनामपि प्रकृतिगामिनामेव ग्रहणं तेन वच्छिन्नो षितः तत्क्रमाचादेव सि
द्धं न भक्षयश्चमसिनां प्र नयथावमसमसेवे धक्ष्रुता येन श्रुतः। सीको वा युज्यते। तस्माद्ग्रावस्तुतोऽपि
भक्षः॥ वषट्काराच्च भक्षयेत्॥ इदमपरीक्षाणेव षट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति वृवता सामाख्या प्राप्त
भक्षानुवादे नप्राथम्यमात्रे विधीयते न भक्षणमिति वेत्। न वषट्कर्तृ विशिष्टभक्षानुवादे
न प्राथम्यविधौ विशिष्टानुवाददोषात् प्रथमभक्ष इति समस्तमिदमेवं परं तस्य चेक प्रसरत्वा

67

न्तेकीशेन नैमित्तिकत्वापादरेणाप्राप्यमपि विधीयत इति वचनव्यक्तिद्वयं संभवति। तस्माद्वषट्कर्तु
र्भक्षणं प्राप्यमपि विशिष्टं विधीयत इति वषट्कारोपि निमित्तं॥ ॥ होमाभिषवाभ्यां च॥ ॥ अ
प्रमपि [illegible] न्न हर्यैतीति। अत्र हि हविर्धाने [illegible] कारणे होमाभिषवौ। एवं प्राप्ते ब्रूमः। हवि
र्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्तीति॥ अत्र हि ह
विर्धाने अभिषवः सदसि ग्रावभिरभिषवो होमश्चाहवनीये ततश्च प्रत्यगामनमिति स
र्वेभिद्यते वचनीतरादर्थाच्चप्राशने विद्येयाभिषवहोमसमानकर्तृकत्वं विधीयत इति तयो
रपि कारणत्वं॥ ॥ प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे। इदानीं सर्वाधिकरणे कानी कारण
नी समवायेऽपि बाधो पसमुच्चय इति। चमसेषु हि चमसिनां समाख्यया तद्भक्षणं वषट्कर्तु
र्वषट्कारेण होमाभिषवाभ्यां च प्राप्यते। तत्र समाख्यायाश्चमसैकविषयत्वाद्वष
ट्कारादेर्गृहेष्वपि सावकाशत्वात्प्रतिपत्तेश्च एकेनैव भक्षणेन सिद्धेश्चमसिनामेव चमसे
षु भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। वाचनिकयोर्वषट्कारहोमाभिषवनिमित्तयोः समाख्यया बाधो

सा

धर्युः सर्वं भक्षयेदुत वषट्कर्तेति । तत्रा३

गात्तस्य श्रुतिनिरवकाशत्वेन तामपि बाधासंभवात् अवयवन्यायस्तर्वे नेदं वैः प्रतिप्रस्तिसंभ
वे न्यायतस्तस्यापि बाधो न युक्त इति समुच्चय एवेति सिद्धांतः । एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वं तत
यजमानस्येत्युक्ते केषांचन ह्लाणां क्रमश्चिंत्यते किमध्वर्युहोतृपात्रस्यावस्थानात्तावदन्यायेन तो
वषट्कर्तारं वमानित्यस्य । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षपरीन प्राथम्यमपि किं वचने वाक्य
भेदादध्वर्योः प्राथम्यं स्यान्नायुक्तं स्यात्वात् न तद्वाचनेयुक्तो वषट्कर्तुर्वमस्ति नोवा
न वगतः क्रमश्चाकांक्षित इति तत्र्द्वैपम्यमिदं वचनं ॥ वषट्कर्तुश्चमसिनः प्रथमभक्ष
इति नाध्वर्यो पेक्षया । तस्मादध्वर्योः प्रथमभक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वचनस्याविशेषेणाप्र
वृत्ते न्याय्यमात्रे तासीको वाक्योपात्तविशिष्टविधानात्वक्यभेदाभावाद्वैतवचनः प्रथमे
पाहेति भेत्त्रवर्णात्कारणं भूतस्य वषट्कारस्य प्राथम्यान्नित्यमिति भक्षणे प्रथमे
कर्तव्यो येतु क्रमनानाविपि कारणं प्राथम्यादेव वषट्कर्तुः प्रथमभक्षणे भवतीति प्रति
पादयितुमिदमधिकरणं वचनोपन्यासस्तु कृत्वा चितो द्घाटनार्थमित्याहुः तेषां स्ववा

वहारविरोधः तार्तीयं क्रमो त्तिधेयो विधेयश्चेति विभ्रमं च व्यवहरतीति अत एव वासौ व्यक्ता
त्रिति तदुत्पाकुः। अत्रैवाधिकरणे क्रमचिंता वषट्काराद्युत्त होये दिखेत्र वषट्कारो त्वि
मत्तं निमित्तमितु तत्। न क्रमः स त्विहैव विंत्यते। सव वहुवचनमनादृत्य न्यायादेव विंत्यते। सो
प्यनन्तिधेयः पौर्वमिकवद् विधेयस्थाप्यादि ति सिद्धांत हानिः। पैवमेवासो विस्तरः स्यात्। प्रसंगा
दिह विंत्यते युष्माकमिवेति चेन्न हि तत्पौर्व क्षरहि विधेयत्वाद् सौन्तृतीये विंत्यत इति पौर्वमिका द्वि
षान्तिधाने प्रलापः। किं च। यद्दिवचनादिति सूत्रे कृत्वाचितो द्धाटनार्थ तर्हि तदधिकरणे समाप्य
कर्तव्यो। द्रुदेनु कारणानु श्यादि ति सूत्रावगवकृतमिति। न ह्येत्वाविंतो द्घाटने युज्यते। यद्वि
न्यायादेव प्राप्तमोल स्यतेत तोवचनमनुवदे। न्यायानुवादमात्रत्वात्। तत्रवचनादिति सूत्रानु
पपत्तिर्नेवहासमिद्दे न्यायात्वहुं यदा वषट्कारः कृतं तदा। न होमे कर्तव्ये कृतस्य न होम
सौ न वाक्तहोमे तु कृतेत त्निमित्तमपि न होममुपस्थितमेवेति न विशेषः। प्रस्तुत वषट्कार
नि मित्तमुपस्थाने न्वष्टे होम निमित्ते त्व भ्रष्टमिति। तदेवप्रपघमैकृत्वा पश्चाद नपत्न्कर्तव्यो

नवासोतदाकता: अ३

दद्यादिति हि सह्वाल्ले ते सवनीयमुपाकृत्य पश्चादग्नीषोमीयोपाकरणमिति तस्माद्धननादेव प्राथम्यं
वषट्कर्तुः अन्तुप्रसूय मात्रेनु कारणानुपूर्वी। वचनादनुज्ञातनस्य णी नानुपहूतेन सोमः पातव्य
इत्यत्रोपहूतमात्रेनानुज्ञानमुच्यत इति दर्शितं उत्तरविंतार्थं वेत सूत्रं॥ तदुपहूत उपहू
यस्वेत्यनेनानुज्ञापयल्लिंगात्॥ अनुज्ञाप्य तद्धापितव्यं वचनादिति स्मृतौ। तत्लौकिकेन त्र
हूनमेत्रेण वेति। उपहूत उपहूयस्वेति। लिंगवन्मंत्राम्नानात्। तेनैव कर्तव्यमिती दमपि प्राप्ति 69
मत्त्वमेतत्॥ ॥तत्रार्थात्रतिवदनी॥ उपहूत उपहूयस्वेति मंत्रः स किं समस्त एवानुज्ञानानुज्ञा
पनयोरन्यतरत्र प्रयोक्तव्य इतरत्र लौकिकं वाक्यमुतोभयत्रापि समस्त विविभज्य यथा यथ
मिति तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वादनुज्ञायामंत्रो न्यायाः स्यात तद्विपरीतत्वान्न विभज्य विनियोगः तस्मा
त्समस्तोयमन्यतरत्रोत एवं त्वेति प्राप्ते ब्रूमः। लिंगेन वाक्यं वाधित्वा विभागः एवं मंत्रयोः समत्रा
पिपाठक्रमः तथ क्रमेण वाधित्वा स्यात्पठितो प्युपहूयस्वेति पूर्वं तावि न्यनुज्ञापने प्रयोज्यः ३९
पूर्वं पठितोप्युपहूत इति पश्चात्तन्यामनुज्ञायां। तदेव पात्राणी समवायात्॥ तदुपहूतानि किं सर्वं तुरु

बाणी तु नैकपात्राणामेवेत्यविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते ब्रूमः। दृष्टार्थमनुज्ञापनं व्यलीकं मा
गादिकीं चमर्षयिति। तच्चैकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनी॥ ॥ याज्यापनयेनापनीतो न
ष्टः प्रवरवत्॥ ॥ होत्रप्रवचनाम्नाता याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्तास्तत्र काचिद्धोतुरप
नीय यजमानस्य विधीयते तस्यामपनीयमानायां किं वषट्कारं होता वपनीयेत। उत नोहि
तर्येवावतिष्ठेते याज्यामात्रत्वप्रयनातदुक्ति संशयः। तत्र यजमानस्य याज्येति याज्यापनयचो
दना। वषट्कारस्य याज्यातोऽविभिन्नत्वान्नापनीयते। याज्याया अपि वषट्करोतीति याज्यान्त
वषट्कारस्य विभिन्नत्वान्न तदपनयेनापनयः। यदपि स्वयमेवानिषद्ध्य यजतीति यष्टृत्वं यज
मानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नं अतस्तेन प्रयुक्तायां याज्यायामपि होता
वषट्कुर्यादित स्तुतिमितु च न होतस्येवेति प्राप्ते ब्रूमः। यष्टृत्वं यजमानस्य प्रत्यक्ष
वचनात्। परिसमाप्तौ च यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते याज्यामात्रप्रयोगे तु न प्रतीतञ्च न युज्यते॥
अनेवानेवयष्टृत्वं याज्यामात्रं ब्रुवन्नसौ। अप्रवान्यायजमानो तो वषट्कुर्यात्मनेतनां। तद्धि

ह्यासप्रक्षालनरहितेन

यजमानस्य वषट्कारनिमित्तकः। फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिमेयो मात्रा।।
यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य द
धन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति राजन्यवैश्ययोर्निमित्तेन सोमविकारः फलचम
सः श्रुतः। स किं भक्षमात्रे सोमं विकुर्यात् उत ततोऽन्यायामिति संशयः। तत्र बिभक्षयिषेदिति रूपक्रमा
त्। भक्षं प्रयच्छेदिति वाक्यशेषाच्च भक्षविकारेऽन्यायामश्रवणादेव प्राप्ते ब्रूमः। यागा
र्थद्रव्यस्य संस्काररूपभक्षणं संगतः। स्तिभिनीचमसो यागद्रव्यमित्यवधार्यते। यदि सोमं बि
भक्षयिषेदिति सोमभक्षमनूद्य सैकान्त्येन तत्र फलचमसो निर्दिश्यते। प्रकरणाच्चमसो भक्ष
णोऽनन्तर्भूत इति। स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन प्रतिज्ञातः। तत्संबंधित्वेन च श्रूयमाणः फलच
मसोऽन्यथा तत्संबंधाद्योगाद्यजमानं चमसयागस्यासस्साधनत्वे प्रतिपद्यते। तदेवं न
हि संबंधकल्पनव्याजेन तद्द्वारकगतयागसंबंधित्वेन विधीयते। तद्विधौ न हि संबंधः प्र
माणवान्नश्यते। तस्माद्द्रव्यविकारत्वम्। एतेनाभिषवयुक्तप्रतीकानां यागसाधनत्वं व्याख्यातं।। ७०

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात्॥ ॥ राजसूये दशपेयः सोमविकारः तत्र राज्ञोऽधिकारः ज्योतिष्टोमा-
दौ तत्र दश चमसाः प्राप्ताः तेषु यजमानचमसस्य राज्ञो स्वत्वरी प्राप्ती । तत्रेदं श्रूयते । दशदशै-
कैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः तथा शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्तीति तत्र संशयः । किं यज-
मानचमसे राजन्याद्दश न ह्वयेयुः । उत ब्राह्मणा इति । तदर्थं च विदशादशेति विधिः उ-
त ब्राह्मणादिसंख्यानुवादः उतायमपि विधिरिति । तत्रानुप्रसर्पेयुरिति विधिश्रवणात्स-
ति चमसं दशसंख्या विधीयते । तया चैकत्वसंख्यामात्रं प्राप्तं निवर्तते । जातिस्तु
श्रुतेवावतिष्ठते । तत्रारुणैकहायनीन्यायेन जातिसंख्ययोर्मिथो नियमे सति ब्रा-
ह्मणचमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्याद्दशेत्येवं वेतीति शतं ब्राह्मणा न
लभ्येरन्निति वर्तमानापदेशो व्यवयत्रिंशत् शतसंख्यानुवादः यस्माच ब्राह्मणा ब्राह्मणे-
षु ब्राह्मणशब्दः अनुवादाल्लक्षणापि न दुष्यतीति तस्माद्यजमानचमसे राजन्याद्दश न
ह्वयेयुरिति । एवं तेविधिरेवायमर्थवत्वाच्छ्रुतेर्लक्षणा अन्यथा वचनैव्यर्थं लक्षणा चाप्रसज्यते ।

७१

नहि कृत्स्नानुवादस्य किंचिदस्ति प्रयोजनं। स नवेत्यपीकृतो नैव लक्षणमुपपद्यते।

तस्मात्कृत्स्नानुवादेन ब्राह्मणमिह बोध्यते तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजातिर्निवर्त्तते। स्था

तीव मलकालेरणा विधिश्च समिदादिवत्। ब्राह्मणनाम नो न दोषः पुनर्वचमसः स्थितः॥

॥ ॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य पंचमः पादः॥ ॥ सर्वार्थमप्रकरणात्॥

नारभ्यविचारप्रस्तावागतत्वाच्च विषये समाप्ते इदानीं तमेवानारभ्यवादमनुसंधत्ते। यस्य

खादिरः स्रुवो भवति यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यनारभ्य जुह्वादेर्नविधीयमान

पर्णतादयो जुह्वादीनां क्रत्वव्याप्तिवाराद्वारेण क्रत्वर्थाः इति स्थितं। चिन्त्यते किं प्रकृ

विकृतिसाधारणमिदं विधानं उत प्रकृतरेवेति। तत्र जुह्वादिप्राप्तिमात्रेण हि पर्णतादेरप

हितैर्या वैपदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्या चातिदेशिकी। सर्वासां प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुवादेन

विधीयमानं पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते। ननु ये नातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते जुहूः तेनैवा

नीता पालाशत्वमपि तदुपदेशानी। नेवैप्रत्यक्षसिद्धत्वात् पर्णत्वं नानुमानतः। चोदकान्त्राप्यते तस्मा ७१

हि सर्वार्थाः पर्णतादयः । मैवं हि सति दोषः स्यात् अग्रस्य हि पुनर्विधेः । इष त्वे न पदार्थानां नवेहे
ञोदकस्तत्॥ तद्गुणं युज्यते प्राप्तिप्रकारस्त्व तिदिश्यते । पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विशेषणान
वतः स्तमुद्धिता श्यते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणी । तेन यावकरूहुप्राप्ति विकृतौ भावतेव वा श्रा
धैवपर्णतापातिवार्थस्तास्य पुनर्विधिः । अवयं च जुहु प्राप्तेः प्रतीद्यापर्णता विधेः तयास
हवपर्णत्वं प्राप्नीनत्तु विधीयते प्रकृतावेव पर्णत्व विधिस्तेन व्यवस्थितः॥ प्रकरण विशेषा
त्तु विकृतौ विरोधि स्यात्॥ सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्यश्रुते साप्तदश्ये विप्र
कृतौ भुत विकृताविति संशयः तदर्थं च किं प्राकरणिके नपीवद्रूपेन तुल्यबलमुत तत्तो
दुर्बलमिति तत्र द्वयोरपि वाक्यसंयोग विशेषात्तुल्यबलतां मन्यते न च प्रकरणेन कश्चिद्वि
नां स्वरूपेण संबंधो वाक्यतो नवलात् तन्मात्र संगतेवैनेसौ स्वेस्या तामनर्पिके अस्य वेसाधे
नत्वौशोत्लछ्ति संगतिर्न वृत्तो तल्लक्षणावबोधस्य चाद्यं प्रकरणं दुर्बलं ॥ प्रकरणे हि विध्य
प्रमानस्य सर्वस्य प्रकृताप्रकृसाधनत्वे स्वरसतड्ति पीवृद्दपमपितत्रैव विधीयमानेनार्थ्यी
शेषः । वाक्यात्तु दुर्बलं यस्मात्तस्मात्प्रकृतिगामिना ॥ पूर्ववत्सापदशपस्यतथा ॥ प्राप्ते निवीयते । सामि धे ४४

रू३

नविधातव्यमितिगम्यते तादर्थ्यं वतत्साधनरूपसंबंधे घटते न सामिधेनीस्वरूपसंबंधघटि
स्वरूपाति क्रमेण साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते साम्प्रदायस्यातु स्वस्वरूपमात्रं गम्यते नापू
र्वार्थत्वं स्वरूपस्य सामिधेनीरूपेणापि संबंधो घटत इति नान्वयोपपत्तये लक्षणा। किंतु वि
धीयमानस्य साम्प्रदायस्यानर्थक्यपरिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबंधसामिधेनीलिंगवद्वाक्यादु
पपत्तिमानमेव क्रत्वपूर्वं कर्थं विहन्यमानीय तादर्थ्यमित्यर्थं तत्साधनलक्षणा आ
म्नायते क्रतुसंबंधविप्रकर्षादौ बलमतः पूर्वनिविष्टपौर्वदस्यपावरुद्धत्वेनैव वत्सनिराक
रणात् प्रकृतिमूलनमानं साम्प्रदायस्य विकृतिष्वनिवेश्यते तत्रापि न सर्वास्तु किंतु प्रकृतसाम्प्रदा
यस्यास्तु मित्रविंदादिष्वेवेतिदर्शमेवस्यते॥ नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषा
त्॥ साम्प्रदायवैमृधस्यतिय द्वैमृधनिमित्ते नैमित्तिके साम्प्रदायं विधीयते तत्र प्रकृतौ वास्यादु
त विकृतावितिप्रकृतेः पौर्वदस्यपावरोधान्न सर्ववद्विकृतिषु स्कन्देद्वयोर्वा प्रकरणाधीनत्वा स्व
त्वर्थत्वाद्विकल्पोपात्ते विधीयते नैमित्तिकं प्रकृतावेव नित्यं वदर्शविकृत्यनिविष्टतो तुल्यप्रक

पौर बाधित्वा

७२

८०

रणत्वात्तन्नोत्कर्षं तावदुक्तमिति प्रकृतो नित्यविशेषतानतस्तत्रापि विकल्पतो पायदर्शनेन किंतु
स्य बाधकत्वेन वर्त्तते नित्यं सामान्यतः सर्वं सावकाशं विधीयते। नैमित्तिके विशेष
पक्षान्निरवकाशके नैमित्तिकमतो हेतुत्वान्नित्यस्य बाधकं। सामान्येन हि सर्वत्र योग्य
त्वं पावदर्शितं तत्र यावज्जीवं हि ए यावैव्यपकर्षके प्रयोगं नास्त्येव तितावत्तत्रैव सामान्यविधी
यमाने सामान्यविधि लबद्भवतीति तथापि नवमेव क्रतोः स्वाहानादिके नित्ये विधीयते तेन तत्
दसी जातप्रतिपन्नत्वान्नकस्यचिद्बाधकतया गम्यते। नैमित्तिके तु निमित्तसंयोगनाधि
शेषतया विधीयमाने पश्चात्तनेन वदति तनश्चतदुत्पन्नप्रतिपत्तिविज्ञानावस्थात्व
त्त्वात्तदबाधेनात्मानं नालभते इत्यबाध्यत्वेनासायत्वस्तुतु नाहा। अतः पू
र्वगुणबाधकतयैवात्मानं लभते। सावकाशं नित्यं विप्रराजकर्तृके प्रयोगे कृतानन्त
तेनावकाशं नैमित्तिकविषये निवर्त्तते। नैमित्तिकमनवकाशं नित्यबाधेनैव नभ्यते विधा
तुं विधीयते वदतीति बाधकत्वम्। एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य चमसादेर्बाधकत्वं

ख्यातं ह्यर्थपदस्य स्थले नैमित्तिके तिमेदत्ति कृत्वा भाष्यकारः स्वत्रितमपि नैमित्तिकमिति
भावमुल्यनणार्थी काम्यमुदाजहार । काम्यस्य हि कृत्वर्थत्वाभावात् क्रत्वर्थं चमसस्रानो न्निन्नदि
षयत्वात् । न तेन बाधित्वे काम्ये तेतद्बाधे वे करतो वैगुण्यात्फलं स्यात् । विगुणं कृत्वा चिता दे
गुणादपि न स्यात् । यो हि मधुनैव दध्ना दृष्टिर्दुर्बलो ऽत्र रवामधिग्रहति तस्य विनिपातएव क
वलो तत्रूदि हाणिमधुदृष्टिव देवास्यगुणकामस्य प्रयुज्यते क्रियाफलविनाशामाविनिपात
प्रसज्यते । तस्मान्नप्रकृतो निवेशप्रसंग इत्यवतु इति विकृतिरव गतिः अथवा क्रत्वर्थे वसमेन प्रयु
73 णीय पुनः पशुकामाय गोदोहनेन प्रणातव्यो नतु बाधसंभवः क्रतुवैगुण्यादिति नव का
वाविकार्यं का । तन्निराकरणाय काम्योदाहरणं । निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवदत्र
यापि हेतवो ऽनुसंधेयाः । आम्नानपुरुषार्थत्वमपरं चापि कारणं । येन काम्यो बलीयान् स्यात्
नित्यनैमित्तिकादेः । पुरुषार्थप्रयुक्तो हि सर्वस्य प्रवृत्तिः काम्ये च फलस्य प्रत्यासन्नत्वाद्
प्रयुज्यते गोदोहनं क्रत्वर्थस्य चमसस्य चिरेणेति दुर्बलः । अनेनैव हेतुना नैमित्तिकादपि

क्रत्वर्थाश्रयद्रव्यात् पुरुषार्थस्यैकविंशत्यायनं वचनस्य बलीयस्त्वीनवतितस्माते
न साहाय्यं पीवरद्रव्यद्वयमपि बाध्यते। सत्यपि भिन्नविषयत्वे प्रणयनादिद्वारस्तु
ल्यतया क्लि विरोधः। ततश्च क्रत्वर्थस्य तस्मिन्प्रयोगे बाधः प्रयोगांतरे त्वसावव्यवस्थाप्य
ते। सामान्येन संस्कृतः पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु वा कीतरगतश्चमसः से निविमात्र
णासीबेध्यते। गोदोहनेनतु तत्रैव वाक्येन क्रतमिति बलीयः। तदुक्तं पशुकामप्रयोगेव क्रमेणास
मसांगता। क्रो तात् गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रियेति। वाधितवादेव न तदानीं चमसादे
रंगत्वमवघातादेर्विवक्षु स्थूलादौ। अतस्तल्लोपेन नास्ति वैगुण्यं। येन क्रियाफलविना
शस्तादृशयाश्च प्रणयनाभ्यासः स्यात्। गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणतानतदा। गोदोह
नेवन गुणः क्रतोः कामायचोदनात्। किंतु प्रणयने तु व्यहीनमेवीकृतो स्वदा। कामानेमि
त्तिके तस्मात्कूप्रक्लृप्तौ नित्यबाधके॥ ॥इच्छापर्णमध्याधेयं प्रकरणम्॥ ॥आधानेएव मानेद्रव्य
श्च मिथः सन्निहितांसमाम्नातास्तत्र किमाधानमिष्टौ गमुतनेति। तत्रप्रकरणाद्रंगत्वे नन्नुफलवे

सन्निधावफलं तदंगं न च पृथक् फलवत्। आधानं सफलमग्निनिष्पादकतया। अतो वि-
परीतमंगांगित्वं। सत्यमेवं पूर्वपक्षवादी मन्यते। अस्तयोनि देवाने स्त्रीगे आधाने नाग्निसं-
स्कारकमवगम्यमाने प्रकरणादि स्त्रीगत्वाग्निसंस्कारकतया वद्यातो विदिष्टार्थं स्त्रीनीं
विश्वजिदादिन्यायेन फलकल्पना नेविघातीति। सिद्धान्तस्तु। फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादङ्ग-
त्वयः फलवत्वेन तदर्थं वाधाने श्रुतिमंत्रयोगादिव्यापि प्राकरणिकेन वा केन फलवदङ्गी-
प्रकरणाद्वाधानस्य च फलवत्वेनांगं विज्ञायमानानि कल्प्यफलानि भवितुमर्हति। विनैव कल्प-
नयास्तवेव सामर्थ्यवत्वात्। यत्वातिदेशिकमस्वीनामिस्त्रीगत्वेन तदोषपद त्रैवर्ने स्त्रीनामंगी-
गत्वेनाधानांगत्वेन वा विरुध्यमाने वाध्यतइति वक्ष्यते। तस्मान्ते स्वार्थमाधानं। अनारभ्य-
वादप्रसंगादाधानवाक्यस्यानारभ्यवादत्वमेव स्थितं॥ तत्प्रकृत्यर्थं यथान्ये नारभ्यवादाः॥
स्थितेनारभ्यवादत्वे सप्रत्येतद्विचार्यते। किमाधाने प्रकृत्यर्थमग्निमात्रार्थमेव वा। तत्र पर्ण-
मयीन्यायात् प्राप्तप्रकृतिगामिता। उच्यते स्मृतिसंयोगादाधानस्याविशेषतः प्रसिद्धक्रतुरोध

त्वं प्रकृतावुपदिश्यते। पर्णत्वमन्यथा दोषो द्विरुक्तिः स्यादिति हेतुः। न कस्य चिदुक्तेनाङ्गा
नि दृष्टश्रुत्वाद्युत्पावनः। वाक्यैलक्षणया स्याद्येन्नाग्नीनां गत्वोपपत्तितः। स्यादेतद्यथा नारम्या
धीतमप्यपि पर्णमयीत्वे उद्दूह स्वरूपपरत्वेऽसत्यानर्थक्यात्। क्रतु साधनीभूतलक्षणया विधी
यमानेवाक्यादेवक्रत्वर्थमिसिद्धं नवतिरेवमाधानमपीति। मैवं जुह्वादयो ह्यलक्षणे विशे
षाविनापि पर्णमयीत्वे नैतदाकारस्तेनवाहित स्वरूपार्थत्वे विध्यानर्थक्यात् युक्ता
तत्र साधनीभूतलक्षणा इह त्वाहवनीयादि स्वरूपस्यादृष्टार्थत्वादत एव गततत्स्व
रूपार्थत्वे विध्यानर्थक्यात् तावान्तसाधनीभूतलक्षणाया क्रत्वर्थत्वं युक्तमिति विशेषः। ए
नपवमाने ष्टीनामप्रकर्मार्थत्वेऽप्याख्याति॥ ॥ तासामग्नेः प्रकृतितः प्रयाजवत्॥ प्रासं
गिकमिदं पवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टय कर्तव्या नेति। तत्र प्रकृतितस्तासु पवमानेष्टि
षु स्युः। प्राप्तोत्पत्तिस्तादर्थ्येन कार्यास्तास्विष्टयोपिता॥ ननु यास्तादर्थ्यस्तासामप्यनया
कार्याः तासामप्यनाद्युत्पन्नवस्थापातः स्यात्। उच्यते नैष दोषोऽस्ति सामर्थ्येन व्यवस्थितेः॥

यावतीः शा ह्नूयात्कर्तुं तस्मिन्नहनि तावतीः। कुर्वतो नानव्यवस्था स्यादिति प्राप्तेत्त्विद्याय
तेन तावदत्ति दृष्टेन प्राप्तिस्ता साम नैगतः। न हिताः प्रकृतेरंगमिति प्रागेवदर्शितं। प्रकृतौ चो
दनार्थीयत्र कथंतावेन संगतेत्तदेव चोदनालिंगाद्धि कृतावतिदिश्यते। चोदकेन तत्र स्तो
त्रीता स्तु प्राप्तिर्न विद्यते। अंगत्वे सत्यपि त्वा स्तोना तिदेशो वक्तव्यते। विधीयंते यदा तान्न प्र
कृतौ संतिता स्तदा। यदा हि पवमाने हृयो विधीयमानाः कथं तवापहितं प्रकृतिमात्रं च
यंति तदा प्रकृते स्ता ध्नन्त्वोन्तततः स्त्राः शाकोनेन्गृहान्तुमिति तदाति दिश्यमेवेति कर्तव्यतां
गृहीत्वा स्तोत्राः पवमाने हृयोन्पुनरास्मानमपि गृह्णातीति यत्तत्क्रमप्रिप्राप्तिर्थतस्ता
सामस्य प्राप्तिरिति प्रत्युच्यते। सत्यं प्राप्यते भूयः तत्वस्तेनवाद्धाधीते। न हि इष्टीनां साध्याः
कथमिव तासां साधूनीतवेद्युः। नन्वत एवा पूर्वार्थमन्याः क्रियंते तस्मात् इति स्थापि त्विरनया
दृष्टयः कुर्वतिदध्रुत्रो। न सर्वथा तावत् अपूर्वं काश्चिदिष्टयो न पिछवकर्तव्याः तासु त्रि
कि मन्तयो जायेनेनवा यदि नेत्याह किमर्थं तां क्रियंते। अथ जायते सिद्धे पूर्वेनान्या कर्तव्याः अ

ग्रहार्थमेव हिताः क्रियंते। तेन सिद्धा इति नान्यार्थाः प्रयोजनं। तस्मान्न पवमानेष्टिषु पद्य-
मानेष्वयः कर्त्तव्याः॥ ॥ तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्॥ एवं प्रकरणस्य पश्वैः
सह विरोधाविरोधविचारे प्रासंगिके समाप्याधुना स्थानस्य पश्वैः सह विरोधाविरोधौ वि-
मी ४ चार्येते। प्राद्यद्येन प्रकृतिविकृतीनां समानासमानविधानत्वे विचारिते। अत्रापि न देवानुवर्त्त-
ते। ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः। तत्राग्नीषोमीयः क्रयसन्निधावुत्पन्नः वचनादौपवसथ्ये-
हन्यनुष्ठीयते। तस्मिन्नेवाहनि सवनीयाम्नानमाग्नेयः पशुः अग्निष्टोम इत्यादि। तत्रैव प-
शुधर्मा यूपच्छेदादयः पठिताः। सोऽत्येह निपुनः सवनीयाम्नानमाश्विने ग्रहे गृहीत्वा त्रि-
वृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति अनुबंध्यस्त्ववभृथात्समाम्नातः।
तदिह विचार्यते किमेते धर्मास्त्रयाणामपि पशूनां साधारणेन विधीयंते किं वा सवनीयस्यै-
वाथवाग्नीषोमीयसवनीययोरुताग्नीषोमीयस्यैवेति। तदर्थं च किमग्नीषोमीयस्य स्थाने
ज्योतिष्टोमप्रकरणेन सवनीयावीतरप्रकरणेन बाध्यते नेति। तत्सिद्ध्यर्थं किं सवनीयानां
कि

मोपवसथ्ये हि प्रकरणमस्ति नास्तीति चिंतनीयं। ततोप्येतद्विवेक्तव्यं। किमौपवसथ्ये
हि सवनीयोत्पत्तिः उत सौत्येहनीति। तत्र प्रकरणं ज्योतिष्टोमे गृहीता धर्मास्तादंगेषु पशु-
पुविज्ञायमानास्तत्प्रकरणविशेषात्सवीर्या भवंतीति। ज्योतिष्टोमद्वारेण हि पशुनी धर्मवि-
धौ प्रकरणं न स्वतः कस्यचित्प्रकरणं। अग्नीषोमीयस्यापि स्थानमात्रेण तच्च प्रकरणाद्दु-
र्बलं। सवनीयस्यापि सुत्यायामुत्पत्तिरितरत्र गुणार्थं श्रवणमिति नास्यैव विशेषेणाप्र-
करणं। अनूबंध्यायास्त्वनाग्नीकनीयमेवं तस्मात्सवीर्याणां स्यादेवमविशिष्टं प्रकरणीयं
हि ज्योतिष्टोमद्वारस्यास्य सवनीयस्यापि स्वतएव विशेषतो वीतरप्रकरणमस्ति। सोत्येहन्याग्नि-
नग्रहणोत्तरकाले गुणार्थं श्रवणं। औपवसथ्येहनि गुणतावा सवनीयानामुत्पत्तिः। अतः
प्रकरणात्तदर्थीये त्ववीतरप्रकरणेनेच्छेति। तेषु सत्रत्नास्य विशेषायज्ञानिष्ठप्रसंगेन समि-
दादिषु सौमिकधर्मप्राप्तिरिति तत्तिष्ठयज्ञे साधिकारे पितुरप्यमपतस्य तस्मात्तित्ये त्यः पूर्वा-
रिति देवताविधेर्नीयमकं। न मित्रादिष्वपि मैत्रावरुणं देवताविधिरूपोस्य याजवदस्यैव। मावाग्नापूर्वी

मिकधर्माः दार्शपौर्णमासिकास्तत्प्राप्नुयुः वैमृधवदिति चेत्। इदमपि विचार्य ज्ञेतुल्यम्। अथ तत्र
द्रव्यदेवतादिसन्निपातपोश्च ल्पान्तालिदेशाः तस्मिन्नादिष्वपि तुल्यमिति निदर्शिते प्रकरणाधि-
रणात्तस्मादस्मायीनरप्रकरणी। यद्विवैतन्नेष्यते ततः स्थानादेव सवनीयार्थेनावक्तव्या॥ तत्र
ग्नीषोमीयस्याप्यविशिष्टमिति केवलस्सवनीयार्थत्वपक्षोत्थीतनिर्मूलः स्यात्। ननु तत्रोप्यु
नयार्थत्वपक्षो निर्मूलः। यथा न तन्निर्मूलस्तथावद्यामः तस्मात्सवनीयार्था इति द्वितीयः पक्षः
ग. हीम एतस्सवनीयार्था इति। स्थानादग्नीषोमीयार्था अपि भवेयुः ननु प्रकरणस्थानेऽबी
त्ते नैकः पेततः "अग्नीषोमीयपशोषत्वे धर्माणि स्यात्तदुच्यते। यद्यपि प्राकरणिकेन सवनीयार्थत्वे
नधर्मा निराकांक्षास्तथाप्यग्नीषोमीयस्यापशुधर्मापेक्षित्वात्तेनापि संबध्यन्ते। यथोपदेशावगतप्र
कृत्यंगत्वाद्धर्मा दुर्बलेनाप्यतिदेशेन विकृतेरपि भवेति। एवं मतेषु त्रयार्थाद्यति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नीषो
मीययोषत्वेयुक्तं सत्यमेव तत्। सवनीयार्थतो तेषां अवजानीमहे कुतः, सवनीयस्य धर्मेषु नाकांक्षा प्र
कृणीयतः न खल्वौपवसथ्ये हि सवनीयो विधीयते। यतः प्रकरणी तत्र सवनीयस्य लभ्यते। प्रत्यासन्नविप्रक
र्षस्य गुणस्य तु विधिस्तथा॥ कीर्त्यते सवनीयोऽत्र सौत्येऽह्न्येव विधीयते। कर्मणाश्चोदितो यत्र तत्र [illegible] प्रकरणी

मवेद्धा। ननु यत्र गुणार्थेन श्रवणीतत्र विद्यते। तस्मान्नस्वनीयस्य प्रक्रियागुणासन्निधौ। यत्वौप
वसथ्ये वा को गुणो नास्तीत्युक्ते अस्ति प्रवारविप्रकर्षः आग्नेयः पशुरित्याद्यनुकीर्त्य यथावेमन्यपदूत्य
दिनानि दित्वा लाल्यरिहाररूपे यावपयाप्रातः सवने प्रवरतीत्यादिना प्रवारविप्रकर्षो विधीयते॥ आवा
ते वसौत्ये पशुपत्नीकर्मान्न्यघप्रवारविप्रकर्षो विधातुमुपादेयत्वास्तुत्यावाक्येनु कालो गुणः। नवासा
वनुपादेयत्वाद्दोगवसथ्यौत्यन्नदूरस्याविपरिवर्तमानकर्मानुवादेन विधानुंशक्यत इति तत्र साव
त्कर्मोत्पत्तिर्विधातव्या। नन्वौपवसथ्ये पशुपत्नीकर्मप्रवारोत्कर्षोडुकृष्टे प्रातः सवने विपरिवर्तत
77 इति आकाल एव कालविधिः मेवं येहि वपाप्रवाराद्युत्तरपदार्थास्तेषामेव तदादिवानि मीर्बाधादि
तिन्याया [illegible] नुत्कर्षः स्यात् [illegible] अप्रवृत्यो [illegible] तेषामपि नस्यादुपाकरणादीनां तु प्राचीपदार्थानीना
स्यैवोत्कर्षः। तस्मादुपाकरणस्य प्रातः सवने विपरीहृत्य तावान्तस्य कालविधिः संभवतीत्युक्त
ति विधिरेवायी इतरस्य गुणविधिरिति प्रकरणान्तावान्तसवनपार्श्वत्वं स्थानात्वग्नीषोमीयार्थे॥
यन्तु महाप्रकरणेन स्थानेबाधित्वाज्योतिष्टोमगृहीतानां सर्वपशूनामित्युक्तं। तत्रोच्यते। पशुधर्मा हि ७७

पशुयागमात्रकीर्तितिज्योतिष्टोमस्य सोमयागो न पशुधर्मान्गृह्णाति। यदि कश्चिदपि पशुधर्मान्गृ
हातुं शक्नुयात् ततो ग्रहणाभावात् ज्योतिष्टोमगृहीताः सौत्याः स्तोत्रान् एकत्वात् देशे गौणत्वं तरेयुः शक्नो
ति स्थानाद् अग्नीषोमीयोग्रहीतुमिति तद्धर्मान् सर्वेषाममीनापि सवनीयस्यानोनयाः। अग्नीषोमी
य एवातो विधेर्धर्माप्ययमस्थिताः॥ अन्यत्रत्वतिदेशेन गच्छति न विधानतः। विधिस्तु देश एवेति स्मृ
त्रे विधिरुदाहृतः॥ ॥दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सायंदोहः पू
र्वेद्युः प्रातर्दोहश्चापरेद्युः दोहधर्माः शाखाहरणादयः पूर्वेद्युः क्रियन्ते ते किं सायंदोहार्था उत नोभयार्था
इति संदेहे पूर्वेद्युरनुष्ठानसादेश्याद् वीतरप्रकरणाद्वा सायंदोहार्था इति प्राप्ते त्विधीयते। प्रकरणावि
शेषादुभयार्थाः। न हि स्थानं प्रकरणात् श्रेष्ठं न च दधियागस्य वीतरप्रकरणमन्त्रास्ति न च स्थान
मपि प्रधानस्य विद्यते तस्यापरेद्युरेवानुष्ठानात्। दधिसिध्यर्थाः खलु ते हि धर्माः पूर्वेद्युः क्रियन्ते न त
दर्थाः शाखाहरणादयः प्रधानार्थत्वात्तस्मादुभयार्था दोहधर्माः॥ ॥ इतरसवनीतरेग्रहाम्नाने॥ ॥ ज्यो
तिष्टोमे प्रातःसवनसन्निधौ ग्रहधर्माः समाम्नाताः। उपांश्वादयो ग्रहाः सायंतनेऽनुपांश्वाद्यवत्त्वादयः। ते

मनिक्यया ह्रीकते

किं प्रातःसवनिकग्रहार्थाज्जतप्राकरणिकः सर्वे ग्रहार्था इति विचारः। पूर्वत्र स्थानमपि नास्तीत्यु-
क्तं। इह त्वसंदिग्धे स्थाननिमित्तविशेषाशंका॥ प्रकरणाविशेषात्सर्वार्था इति सिद्धान्तः॥ ॥ रशनात्व-
लिंगदर्शनात्॥ अग्नीषोमीये यूपपरिव्याणे विहितं परिव्ययणं स्रुग्वैरशनेति। सवनीये पुनः प-
रिव्याणं तत्र विहितं। स्वाग्निनेग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययतीति परिव्याणसाधन-
तारशनात्। अग्नीषोमीयक्रमे विहिताः त्रिवृद्दर्भवतिदर्भमयीत्यवतिष्ठंती कर्त-
व्येत्यादयस्तत्र किमग्नीषोमीयपरिव्याणार्थाउत सवनीयपरिव्याणार्था अपीति संशयः। तत्र क्र-
76 मादग्नीषोमीयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः। अनुत्पन्ने तद्यूपसंबंधे परिव्याणे गतिर्गतः। अग्नीषोमीय-
धर्मोऽस्पृष्टत्वात्तावतैवार्थवत्वतः। सवनीयपरिव्याणमुत्पन्नतद्यूपसंगतं॥ तस्मात्तत्रापि रशनासं-
हधर्मैः प्रपद्यते। आराद्विष्ठमसंयुक्तमितरैरसन्निधानात्॥ अतः परं प्रासंगिकी कथा॥ लक्ष्य-
णासंगतिः स्यष्टेवा ग्रहधर्माणां साधारणे हर्वं मुक्तं। तत्किमनारभ्याधीतयोरश्वदाभ्ययोरप्य-
नवैतिज्जतप्राकरणिकानामेवेति संशयः। तत्र प्रकरणादृते तद्दृष्टिग्रहमात्रगाः। नानारभ्यस-
माम्नातग्रहार्थाऽस्फुरसन्निधेः। उच्यते ग्रहाणामपि क्रियानास्त्येव याधर्मव्यवस्थितिः॥ नापि प्रकरणं ७८

तेषां विशेषणत्वेऽप्यते। न येऽस्मोमप्रकरणागताः तेषाममी धर्मा इति चिन्त्यं। यज्ञः प्रकरणं तेन प्र
कृतेन विशेषणात्। धर्मास्तत्साधनानीति ग्रहाणां शेषतामिच्छुः॥ ये वानारभ्याविहिताः पव
प्रकरणग्रहाः। सर्वत्र साधनत्वात्तद्धर्मसंबंधमाहुः॥ ॥अग्नीषोमप्रकरणे तद्वत्॥ अग्नि
प्रकरणे समाम्नातादूर्ध्वं धर्मा अरवेडा मन्त्राः मिल्यवमादयः किं प्राकरणिकानामेव स्युः
कानीनु नानारभ्याधीतानामपि विविधरूपदर्शनात्। यवमादीनां पूर्ववदेव संशय पूर्वोत्तर
पक्षौ। पूर्वत्र ऋचोऽधीतयोरनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनियोगात्सौ तत्र
करणसंसर्गाद्युक्तो धर्मसंबंधः। विविधरूपादीनां तु विनियोगोऽप्यनारभ्यवादे नैवेति प्रक
रणस्थेभ्यः शीतावानतद्धर्मसंबंध इति विशेषाशंका। प्रकरणसंस्पर्शाभावेऽपि प्रकृ
त्यर्थसंस्पर्शात्तत्साधननिवेशिनो धर्मास्तासामपि तद्वदिति सिद्धान्तः॥ ॥नैमित्तिकम
तुल्यत्वादसमानविधानं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्यनिमित्तेन फलचमसश्चोदि
तः सर्वेज्याविकार इति स्थितं। सेयं त्रिषवादिसंस्कारास्तोकिं नैमित्तिकस्यापि फलचमसस्यास्तु

नाम्नानुत नित्यस्यैव सोमस्य नैमित्तिकं तु तद्विकार इति विचार्यते। तत्र अपूर्वसाधनत्वेऽपि सोमसंस्का-
र विधयो यतः तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषतः। सोममत्रिगुणोतात्ययमर्थः अत्तिष्ठ-
तेन यजेतेति फलवमसेनापि चोद्यते अतस्तस्यापि प्रवृत्तिः स्वदृष्ट एव नवतितेन व्रीहियवा
नित्याः समानविधयोऽयं पां नित्यनैमित्तिके इत्थं समानविधिनीतपा उच्यते साधने नैव नि-
त्यसंस्कारसंगतिः। स्वरूपेणात्व सोऽयुक्तानविरूपेण युज्यते। संस्कारा हि निमित्तसंयोगात् ताव-
त् क्रतोः स्वात्माविकीगत्वेन विधीयमाना स्तदनुरूपमेवद्वारमाश्रयेते। व्रीहिवद्वयवा अपि प्रा-
प्तिरूपेण क्रतौ नित्याएवेति धर्मविधित्तिरवैरूप्याच्छक्तो वेतिद्वारतानुपगेते। यदप्यनुष्ठान-
रूपेण नित्यत्वं तद् व्रीहीणामपि तुल्यमेवेति नित्यद्वारतावादो त्याव घातादो नाम नित्यद्वा-
राश्रयणी युक्तो। आम्नानमस्वरूपेणावनित्यत्वाद्व्रीहियवविध्यो र्नित्यवदाम्नातसंस्कारवि-
ध्येकवाक्यत्वं शाब्दं रूपसमानत्वात् युज्यते। ग्राकाते हि वत्तमवहते व्रीहीन्ति यवैर्वा यजेतेति
फलवमसस्य निमित्तसंयोगादाम्नानेनैवानित्यः कथं नित्यैर्यावच्छक्त्उ भाविल्तिरत्ति। तन्नि-
त्यवादित्तिरेकवाक्यतामुपेयाद्विति। एवं च तदनिष्पवणनि तो ज्योतिष्टोमं तत्पकुर्यादनित्यफ- ७१

लवमसद्वारमिति तत्र्यांनित्येन फलवमसेन नित्यकर्तव्यत्तिषवसंस्कृते यजेतेति। यद्यत्ति
पुतेन फलवमसेनेत्युच्येत तदा फलवमसोऽपि नित्यात्तिषवद्वारमिति नित्यः स्यात्। सोम
स्वाम्नानतः प्रयोगतश्च नित्यः राजन्यवैश्ययोर्हि यजमानत्वमसादेव सोमः निवर्त्तते। अ
न्यत्र तु सोमः स्थित एव। तस्मात्तत्र वात्तिषवादिविधिः अपि च नित्ये नैमित्तिके च न युगपद्वि
धीयते किंतु नित्ये विधीयपश्चान्नैमित्तिके विधेयो। तद्धि निमित्ते सति क्रतौ विशेषरूपत्वेन
चोद्यते। निमित्ते त्वेतद्रूपः क्रतुरिति एवं च स्वाराज्ञसिकरूपप्राप्तिर्देशकालेतौ वक्तौ। तस्माद्यत्रां
च लायी क्रतोः स्वातात्विके नित्ये गौ विधीयते तस्याभिषवसंस्कारविषयः तद्विशेषणत्वेन स्वा
र्थे विधायनिवृत्त्यापाराभूयः शक्यैवेति नैमित्तिकेनापि स्वैकसुमादृत्तिप्रसंगात्तस्मा
न्नित्याप्यथौ धर्मा नैमित्तिकस्य त्वतिदेशेन न विरुध्यते। प्रतिनिधिश्च तद्वत्। मुख्या तावे
प्रतिनिधिर्वक्ष्यते सा किं मुख्येन समानविधानामुत नेति। मुख्या तावन्निमित्तत्वात्सर्ववदसमा
नविधित्वे प्राप्त उच्यते। स्यादेवं यदि द्वीन्तरं इह यागसाधनत्वे नोपदीयते व्रीहयो वा यवा वा इह सक

त्मा से मवाद्विक कलानुपादायैतेनीवारगतास्तदनुषंगादवर्जनीयतयानीवारोपादानेनसा
धनतयासाधनत्वेप्रमाणाभावात्॥ व्रीह्यवयवास्तु व्रीहिगता इव नीवारगता अपि संस्कारविशे
ष्यि ताएवेति समानविधानता॥ ॥ नियमार्थो गुणश्रुतिः॥ ॥ अथ यत्र श्रुतः प्रतिनिधिः यथा यदि सो
मं न विन्देत् पूतिकानभिषुणुयादिति। तत्रवचनेन पूतीकानामेवसाधनत्वं विधीयते न नीवारवत्
असाधनत्वे अतोऽत्यंतरमिदं सोमाभावे निमित्ते साधनापन्नं फलवमसवद समानविधा
नं। नैवं न (यत्र पू तीका) कायागसाधनत्वेन विधीयते सोमाभावे पूतीकैर्यागं कुर्यादिति किन्तु सो
मावयवोपलक्षणतयाप्रतिनिधिनियमोऽयं नाभावे विधिरिति वक्ष्यते। तदेषा वचनबलात्
एवैकल सोमावयवाभावे विकल्पेनानुपादत्ते तत पूतिकानिति। तस्मादत्रापि सोमावयवा
नामेवसाधनत्वात् पूर्ववत्सामानविधी॥ ॥ सैषा सकलसमानविधानाः प्रकरणविशेषाः॥
नैमित्तिके कृत्स्नवधे नित्येन समानविधानेन न त्ववृत्ति॥ नैमित्तिकस्यानित्यत्वात् तद्धारेणाधमो णीति
वत्कल्प्या नुपपत्तेरित्युक्तौ इह काम्यागुणांविधीयते ५ किमाश्रय मतया त्रियया समानविधानो

ब्रो २

५०

उतासमानविधानास्तु द्विकारादिति। तत्र द्विकाम्यस्य फलवत्त्वात् क्रतुवत्स्वयमिति कृत्वा ग्रा
हित्वान्नतद्वारेणाक्रत्वर्थत्वमेवानीयेन नैमित्तिकवद्विधिः स्यात् अतो न गत्वार्थमिदं। मैत्रा
ग्रहणे वषट्कर्तुर्नार्थमन्यो पि दास्तायणयज्ञादिकं द्वाहत्तेयाः। ज्योतिष्टोमस्यवत्तस्य संस्था
अग्निष्टोमउक्थ्यः षोडश्यतिरात्र इति। अग्निष्टोमस्यैव विधीतरमत्यग्निष्टोमः। अत्र षो
डशिग्रहणमत्यग्निष्टोमे साजन्यस्यात् ह्रीयादिति। वाजपेयस्य षोडशिन एव त्वेदं। अप्तो
र्याम अतिरात्रस्यौ एतदन्तिप्राये सप्तसंस्थासंस्था इति स्मरणात्। तत्राग्निष्टोमसंस्थाकेन
र्थीकृत्वा स्तुफलं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति। उक्थ्यादयः संस्था ज्योतिष्टोमाश्रितानां फ
लविधीयते। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत अतिरात्रेण प्र
जाकामं याजयेदिति। ननु ग्रहणादीनामत्र फले विधानेन संस्थायाः। उच्यते। उक्थ्यन्त्वाद्
ये स्तोत्रविशेषवचनः। तत्संबन्धाद्ग्रहणमप्युपचर्येत। न न वेहोपचाराश्रयणे मुख्ये सम्भवे संस्तोत्रसं
ले चिन्त्यावाचक एव तत्संस्थाविशिष्टे क्रतौ प्रयोगात्। यद्वदिति तत्र वा क्रत्वाधिकरणान्या

मुर

यादृङ्घोषणात्कृता संस्थैवात्ति ध्येया। स्तोत्रसंबंधिनाम्ना सामाधावपिल्लक्षणेत्ति चेन्नात स्तौबे ब्रि
क्रतुमात्रे प्रयोगान्तरावाल्लत्रास्ति हि षोडशिसंस्थायज्ञेति रात्रसंस्थावाक्यस्तोत्रेन तद्वायज्ञे संस्था
कयग्राहृत्प्रयोग। ल हृणाव न्नत्रापि प्रयुज्यते तत्तत्रतत्संस्थ एवप्रयोगादिति चेयेयं संस्था सेवा
त्रफलायवाघ्यते। पशुकामस्तु कथं ग्रहीयात्तु कथा त्ति कोसे संस्था कुर्यादित्यर्थः। गृहपीतुक
लवत्साम्नायोगत्वेनवा कीर्तरप्राग्रमनय्यते एवं षोडशिग्रहस्यापि स्तोत्र कर्त्वनत्वे संस्था
वचनत्वेवृया ख्यायी। तत्र त्वि ये यावत्संस्थायद्वासमाधिवचनः। तदा श्रयत्वालिङ्गलानाद्ययत्व
त्वपुंलिङ्गः स्तोत्रवचनस्त्वेतद्युंसकः। फलवाक्ये वृत्तेलिङ्गः षोडशिग्रहवाक्यादेषाद्वगमा
तदुक्ति संस्थैवफले वाघ्यते। स्तोत्रेतु पुर्ववदन्वयेत्। अतिरात्रइति त्रिरात्रिमतोऽत्वयः संति
श्रुतेयज्ञः तु यते। तत्रसत्यपि संस्थाविशिष्टयज्ञवचनत्वेविशेष्यस्ययज्ञस्यप्राधान्या लत्रप्रा
प्तासंस्थैवविधीयते विधेयस्यावफलमितिसंस्थैवफलसाधनी। एतद्विह विचार्यते किं द्वादशे
प्रासंस्थैवविधीयते विधेयस्यावफलमिति संस्था नीव मया ने मुतज्योति ष्टोमस्यैवेति। तत्रेदं त्वयप्रक
यां याद्यं गविधानं ज्योतिष्टोमस्यासं संस्थानीव

रणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वात्॥ तुल्यमेगाविधानेस्यादिति प्राप्ते निधीयते। वैरूप्यमेगवा क्या
नीभूतत्वे तो नयान्वये। से नयत्वे करूपत्वे नाना रूपीनयुज्यते नव क्रतुमनाद्दृत्य सेस्या
त्रिघटते व्यय॥ सेस्यार्थवाररणे नैव पूर्ते क्रतुसंगतिः। सेस्याद्य क्रियामा कत्वाद्दृष्टार्थवद
प्रयुक्तौ क्रियामपेद्यफलं साधयति। साधननिर्वृत्तिर्वीणाजाते तथदा सेस्यात्तिः सैवद्व
प्रस्थितौ तद्दातसाधनत्वन्तिर्वाहिका क्रियापि तत्रैव द्दृश्यते। सावस्वयमपि फलं वत्वादौ
स्यार्थमपि प्रस्थितमेगजाते किमिति न गृह्णाति। तस्मात्सेस्यासेवेध वाद्दिनाप्यक्
नीयः क्रतुसेवैध इति न केवलं सेस्यार्थत्वं। क्रतु स्वयमेव फलं साधनत्वात्क्रतुना
द्दृत्वैव सेस्याः शाक्तो त्तीगजातमात्ममात्कर्त्तुमिति तदर्थमेगाविधानेन सेस्यार्थी। अ
तएवाष्टस्य माला विशेषत्वाद तयार्थमित्यपिनशक्यते वक्तुं। विशेषग्रहणात् एवम
पि सेस्यार्थत्वं किन्न तत्वति। वैरूप्यादिति भूमः संग विषयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यव
सीयति। आनर्थक्यप्रसंगात्। प्रयोगवाक्ये विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयतीति तेन नित्यानि
त्याप्रयोगद्वयानुसारेण नित्यवदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयेत स्तात्पर्यन्नेदादि धेरनरो गोऽपि

तिष्टोमेन फलं कुर्यात् स एवं प्रशस्य ज्योतिष्टोमे संस्थाफलार्थी स एव मिति विवक्षुणः फलाय
बोधमानः पूर्वप्राप्तौ परप्रयुक्तौ क्रियामाश्रित्य पश्चाद्बोध्यते चेत् प्रयुक्तावक्रियाप्राप्तुं न्य
ते तत्र प्राकृतक्रियाविधिसमये व्याप्तता नाम विधीनां पश्चाद्भवने पि गुणविधौ व्याप्रिय
माणानां विधिस्य व्यापारः प्रसज्यते। अयं चापरोत्र विशेषः। सोमस्तावच्चतुर्यागार्थस्तदीयसं
योगस्य क्रियार्थत्वात् ग्रहणादयस्तदुपकारत्वात् यागार्थ एवं न संस्थार्थः सोवधार्य। सर्वैव प्र
कृतः सोमसंस्कारविधिमिति तेन तरसेवी विप्रदे विच्छिन्ने संस्थानां प्रकरणेन द
हृपाख्यादिकमपि गमलं च ग्रहीतुं तस्माद् समानविधानाः संस्थाः। ॥ इति श्रीवास्त
दीपिकायां वृत्तौ यस्याध्यायस्य षष्ठः ॥ ॥ प्रकरणविशेषाद् संयुक्तस्य प्रधानस्य ॥ ॥ समा
नासमानविधानप्रसंगात् वाक्यप्रकरणविरोधाविशेषविचारेण दर्शपूर्णमासयोः
हविषामाद्यतिविस्तरेण। तत्र वाक्यस्यातिशयत्वान् पर्वाकाले तरवाति प्रसंगा
द्वयोः प्रकरणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितव्यम्। प्रकरणेन प्रधानस्येवेति प्रधानहविषामे
वेदिं खनन्ति। बर्हिर्लुनाति। इत्युक्ता वेदिबर्हिस्तु कर्मणोः विधिं गप्रधानहविषां साधारणत्वात् प्रधानहविषामेवेति २

द्वेधा यद्येवं गेन प्रयाजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूमः। सत्यां प्रकृतेरेकवाक्यत्वे नतु ग्राहकतया॥
वाक्यस्यानेकसंकोचप्रसंगात्। प्रधानत्वेनापि हि वेदिस्तादर्थ्येवेह विंषु स्यात्॥ तत्र वाक्य
स्यानेकसंकोचः स्यात् तस्मान्नायं वाक्यार्थः हविरासादनद्वारेण प्रधानार्थं वेदीकुर्यादि
ति किं तर्हि यद्दर्शपूर्णमासोपकारि हविस्तद्धारयामिति एवं हि नास्ति संकोचः कुतः स्यान्नमो
नर्थक्यं। प्रयाजहविरपि च प्रधानस्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात् द्रव्यस्य प्रधान
स्य ग्राहकत्वं द्वारं तु न तादर्थ्यमेव हविः किंतु तदुपकारहविर्मात्रं वाक्यसंकोचपरिहाराय
न वेति चोपकारिमात्रस्यापि द्वारत्वं अतः प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिर्हविर्हि साधयतीत्यु
आजाः यद्द्रव्यस्वरूपनिर्वृत्तिद्वारा तादर्थ्यं प्रयाजादीनामिव न तथेष्यतेति सिद्धं प्र
याजाद्यंगार्थं वेद्यादेः॥ फलसंयोगात्तु स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्य॥ ज्योतिष्टोमे के [illegible]
वपनादयो यजमानसंस्काराः किं मगप्रधानार्थाः उत प्रधानार्थाः नवेयु [illegible] तद
र्थं च किमेते कर्त्री व्यापातिनः किं वा [illegible] व्यापातिन इति। तत्र तो प्रधानफल

त्वा तदर्थाः सन्तः संस्काराः प्रधानतुल्यकक्षतया न प्रधानार्था इत्वेयुः । तादर्थ्यं तत्र कारणम्
इत्युक्तमतः । कर्त्रर्थाः कर्त्रा चांगप्रधानार्थाः संस्कारा इत्युक्ता इति उक्ताः । अंगप्रधानशेषाः स्युरिति
प्राप्ते निधीयते । भोक्तृत्वस्याप्रधानत्वाददृष्टत्वाच्च कर्तृगुणाः । संस्काराः कर्तृभावरूपगुणा दृष्टसंस्कारान्य
तः प्रधानं हि तेनोक्तं गुणभूतं कर्तृत्वं भोक्तृत्वापेक्षत्वात् । संस्काराश्च गुणभूतास्ते प्रधानार्था एव स्यु
रिति न गुणार्थाः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । अदृष्टं च भोक्तृत्वं चास्त्रगम्यमनुपायं मन्दहृते ।
दृष्टभावरूपविनापि संस्कारेरुत्पाद्यमानः प्रमाणीतरादेव दृष्टं इति तताद्रूपमपीन कर्तो न कर्तृत्वापि
नो प्रधानांगत्वविरोधः न हि ते फलं जनयन्तीति यतः प्रधानतुल्याः स्युः किन्तु तादृशीं संस्कारैर्य जमा
नं कुर्वन्ति । येन यजमाने प्रधाने स फलं जनयितुं मलं तेन हेतुना संस्काराणां मिवृत्ताविवप्र
र्थत्वं प्रधानार्थत्वं संस्काराणां प्रधानफलं स्पष्टकृत्वर्थत्वात् ॥ विकीर्णयाव स्रवेयं मातरिश्वा मिक्षो
वदिः प्रधानार्थादतीगार्थापीति चिता । तत्रयतिरत्र पाम हे स्पीकर्तुमिति तुमुनादि की र्षि
तार्थता गम्यते प्राधानेयफलत्वं त्वाद्विवक्षितेनी गानि । तस्मात्प्रधानार्था वेदिः स्थिते तता ८३
दियजमानोर्मुक्ते नांगफलं तत्र

वदपर्यवसितं॥ तथाभिधानेन॥ संयोगादितएव वर्त्तते। तद्विपर्ययात्तरोपक्रमः। दर्श
पूर्णमासयोर्हविरभिमर्शनार्थौ मंत्रौ मम वतु हविषा पौर्णमासीमभिमृशेत् एव होत्राद्
मावास्यामिति किं तौ अंगप्रधानार्थौ उत प्रधानार्थाविति। पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः
प्रधानवचनत्वात् प्रधानार्थत्वं स्यादित्युत्तरं। सत्यं विकीर्षितार्थौ वेदितुं सांगं विकीर्षितं।
तद्धि फलाय एव कृत्स्नं। न केरणमात्रं अतो अंगप्रधानार्थावेदिरित्य अग्नीषोमीयविकारे निरूढपशौ
प्रवर्त्तते नन्ववेदिमतामियं अग्नीषोमीयस्य तु प्राकृती वेदिरस्य अग्नीषोमीयस्येति न तदंगाभि
यं॥ नैवं॥ वचनबलात्तादर्थ्यत्वावगतेः। प्राकृती न प्रयोक्ष्यते। द्वितीयस्यान्तरं। पौर्णमास्यवाँमो
स्याशब्दौ कर्मवचनौ न च कर्मणोभिमर्शनं संभवति। तस्माद्द्वितीयेयं सप्तम्यर्थे व्याख्येया। तं
पौर्णमासीप्रयोगे वतु हविरभिमृशेत् अमावास्याप्रयोगे एव होत्रेति। हविर्मोनस्याभिम
र्शनं वाक्यान्तरप्राप्तं आसन्नानि हवींष्यभिमृशेदिति। तस्मादंगप्रधानार्थौ मंत्रौ॥ दीक्षादक्षि

शास्त्र ८४ तां तु वचनात् प्रधानस्य ॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणेऽभ्यस्यते । दंडेन दीक्षयतीत्यादि । दक्षिणां
तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । तद्दीक्षादक्षिणं किम् अंगप्रधानार्थम् उत प्रधानार्थमिति । तत्र दीक्षाणां
यजमानसंस्कारत्वात् प्रधानार्थत्वे सिद्धे विप्रग्नीषोमीयादौ दीक्षितविनियोगात् अंगप्रधा
नार्थत्वशंका । दक्षिणा तु प्रयोगांगत्वात् अंगप्रधानार्थैवा दीक्षाः सोमस्य दक्षिणास्सोमस्ये
ति वचनं परंपरया विपस्युपपत्तेर्नांगार्थतां विरुणद्धि इति प्राप्ते ब्रूमः । वचनात् प्रधानार्थत्वं अन्य
था हि वचनं न्यायप्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । न च साक्षादपेक्षितांगांगिभावपरत्वेऽर्थवत्वे च
संभवति परंपराश्रयणमानर्थक्यं च युक्तं । तस्मात् प्रधानार्थत्वं ॥ तथा यूपस्य वेदिः ॥ यूपे श्रूयते
अर्धमंतर्वेदि मिनोति अर्धं बहिर्वेदीति । तत्रावंता किमेतर्वेद्येकदेशो यूपांगत्वेन योद्यते उतदाहुर्वेदि
सहितो यूपस्य मानदेशं लक्षयति । तत्र लक्षणाया अन्याय्यत्वाद्वेद्येकदेशस्य श्रुतस्य यूपांगीग
त्वे विधौ रर्धस्य मीयमानेऽर्धान्तरं बहिरेव भवतीत्यर्थात् बहिर्वेदीत्यनुवादः स्यात् ॥ स्यादेवं ॥ राम
यद्यर्धमेवान्तर्वेदीति वाक्यार्थः स्यात् । न त्वेवं । परिसंख्यादोषात् । किं त्वर्धं [illegible] मंतर्वेदि ८४

मातव्यमिति। तत आर्द्धोत्तरेन विहितेन प्रतिषिद्धं तस्यौत्तरवेदिर्वीमानैः स्यात्। तत्रार्द्धं बहि
र्वेदात्यपि विधातव्यं। तत्र वाक्यभेदः पाक्षिकानुवादत्वे नित्यवच्छ्रवणविरोधात्। नन्वर्द्धमिति
विशेषणात् अर्द्धोत्तरव्यावृत्तिः स्यात् सत्यौ विधितो व्यावृत्तिः। यत्र हि विशेषणीकृतेन तएवान्य
व्यावृत्तिर्भवति। वृद्धिमानविशेष्यार्द्धविशेषणमिति विधानादर्द्धोत्तरं व्यावर्त्तते। उद्धातस्
वधामवमानमर्द्धोत्तरस्य कोवारयेत्॥ तस्मादर्द्धं बहिर्वेदात्यपि विधानेयमिति वाक्यभेदः स्याद्
तु नयलक्षितदेशविधानत्वेकार्थ्यविधानादवाक्यभेदः स्यात्तदयमर्थः। यत्र मायमानस्य पश
स्यार्द्धमेतर्वेदिर्भवति अर्द्धं बहिर्वेदिर्भवति तत्र मिनुयादिति लौकिक एव देशविशेषो विध
यतो न संस्कृतो वेदिदेशः। सामिधेनीस्तवन्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचनात् सामिधेनीनौ॥ अनु
तयस्तु न्वेति सामिधेनीरादन्वाहुरिति दक्षिणस्मिन् हविर्द्धाने निषद्यस्तत्र स्थित्वा सामीधेनी
रनुब्रूयादित्यर्थः। तत्र संशयः। किं हविर्द्धाने सामिधेन्यौ गीतत्वेन तल्लक्षितो देश इति। तच्च सर्वव
ध्वाक्यभेदात् तावाल्लक्षणपरिहाराय हविर्द्धानमेवाङ्गमिति प्राप्तेऽभिधीयते हविर्द्धानस्य हविर्द्धारण।

मूर्धिष्ठत्वात्तत्प्रयोजनीतरापेक्षा। प्रकृतिश्चाहवनीयमुपत्यजेद्देवाः सामिधेनीयोगत्वेन प्राप्ताः॥ सवद
हेणाश्यो न्तरस्य वाह विद्वानस्य समीपे भवति। तत्र नियममात्रं लाघवाद्विधेयो हविर्द्धानस्यापि
त्वेना प्राप्तमेयत्व मनपेक्षितेव न युक्तो विधातुं तदिहापि देशालक्षणम्॥ ॥शास्त्रफलप्रयो
क्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगस्याहि॥ प्रासंगिकी कथा वृत्ता समारब्धायाः स्वतन्त्रः पुरी
विविधाः [illegible] ये यभ्रुः पूर्वे विक्रद्वत्वी विरुद्धते। तद्रूपो [illegible] तत्रूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु नानाक
85 र्तृसमावेशी वक्तुमारभ्यते धुना॥ दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिके फलदक्षिणायुक्ते कर्मणि किं सर्व
यजमानेनैव कर्त्तव्यमुत ष्यो सर्गमात्रे हविस्त्यागदक्षिणादानादिके यजमाननियमो न्यत्रानि
यमो यजमानो न्यो वा अथवा सर्गएव यजमानो न्यत्रान्यएवेति विचारः तत्र स्वर्गकामो यजे
तेति सामानाधिकरण्यादात्मनेपदेन च कर्त्तुः स्वफलावगमाद्धी सर्वं कुर्याद्दक्षिणादानं तु य
र्ममात्रं॥ ननु प्रधानस्यैकसामानाधिकरण्यमात्मनेपदान्यो फलार्थिकर्तृकत्वे नो गुणानी। तन्न गा
वन्यायादि प्रत्ययवाच्या यास्तास्याः तत्कर्तृकत्वे॥ सा च श्रौत्वी गुणानामपि स एव कर्त्ता भ्यते। सं नी
त्पिनिः सौ कर्तृत्वं तत्प्रयोजकत्वेनापि संभवति। ता प्रयोजको हेतुश्चेति स्मरणात् षद्रिहेतैः ८५

कर्षतीतिवप्रयोगात्॥ तत्रासतिपरं प्रमाणे साक्षादेवकर्तृत्वेस्यात् सतितु प्रमाणेपि रिक्र
यवचनैं तत्र कर्त्रैतरसङ्को वेदृष्टार्थे न भवति सर्वस्य स्वयमशक्तेरन्येन स्वकार्यं कारयतीति
यजमानोपि ऋत्विक्स्वयं कुर्यात् अशक्तस्त्वन्येन कारयेत्॥ परिक्रयश्चान्यपदेन विध्या
पितृ थोगा अपवर्गत्वेन्यस्याशक्तौ कात्वा स्वयमेव कुर्यादितिप्राप्ते ब्रूमः। सीमवति प्र योजकत्वे
नापिकर्तृत्वेपरिक्रयस्यानित्यत्वदाम्नातस्य पाक्षिकत्वायोगोत्तन्नित्यत्वमुपसंहर्तुं न
स्वर्गादन्यस्येनैव कारयितव्यं॥ ॥तत्रापि कर्तृपरिमाणे स्याद्नियमो विशेषात्॥ ॥न
स्वर्गादन्यत्राल्पदृष्टत्वात् तत्रकतितेन्यइति संशयेविशेषाभावादनियमः सर्वपापरिक्र
मा४ यसिद्धेरथवायजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परिक्रयवशाद्न्योपादानेसचैकेनापि सिध्य
तीत्येकएवान्यःस्याद्धर्म्यादिसंख्या स्तुकर्मनिमित्ता तथा तथापात्रधारी युनक्तीस्य धेयुर्या
वाह्यतीति होतारपान्योपितपास्यदर्श्यतीयदेवामुमावहामुमावहेत्या ह्वयतितदेवहो
तुर्होतृत्वमितितत्रैकस्यापित्वात्मकमेकुर्वतःपावकत्वावकेवदुपपन्नानोनासंख्यातस्मा

देकत्स्याहि। स्यादेवं यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालीवेता: संज्ञा: अथ परमा वरणीत्व प्रवृत्त
स्यैर्थनेन तत्रेता: अर्थते। स ब्राह्मणीं वृणीतइत्यादिना वतदा कर्मनिमित्तत्वे संज्ञ वरी
ति वरणनिमित्तत्वात् निमित्तानि च वरणानि एकस्यैवे पुन: श्रुतिरितिन्यायात् नचैकस्मि
न्पुरुषे वहूनि वरणानि समवयंति। दृष्टार्थत्वान्न हि वृतस्य वरणं दृष्टार्थं। तेन वरणानौ
86 तन्निमित्तानौ च संज्ञानाम संकीर्णविषयत्वाद्यावद्वरणं यायस्य संज्ञी वकर्तृत्वेद्द: कर्मा गी॥
अतस्तावत्स्यैवकर्तृत्वं इत्येतिष्टोमस्यानिवृत्ति: किंपुनरिदं वरणं तु त्के प्रार्थनमिति। न
च महर्त्विजो होत्रकाणां च मेत्रेण। अग्निर्होता अस्सौमानुष इत्यादिना अन्ये पां तु लौकि
कवा वा प्रतिप्रस्थाता मेन वान लिख त्यादि। किमेतावता होत्रादित्वं न्त्वनितिको दोष:
न हयेता: संज्ञा: प्राक् वरणे ता। वरणोत्तरकाले च य एवं वृता: स्वयं ते वमस्मानीति मनसा संक
ल्पयति तत्र होत्रादि संज्ञा: प्रसिद्धवह्देवा गाद्रिक प्रयोगस्य व्याहि यमाणाद्दृष्टा:। तस्माद्य
एववृत एवं वसंकल्पयति स एव होत्रादि समाख्यां लभते सत्रेषु तु दृष्टार्थत्वाद्वरणस्याप्रवृत्ते को ८३

पात्तिवृत्तिः॥ तदन्वाद्यर्थ्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यादिव्यवहारदर्शनात्संकल्पादेव हो
त्रादित्वसिद्धिः। प्रकृतावपि हि संकल्प एव निमित्तमेव। यो हि व्रियमाणो नेच्छति न स होतेत्युक्तं
तो। तस्मात्प्रकृतौ वरणविधौ तन्निमित्तः संकल्पो निमित्तं सत्रे तु संकल्पमात्रं प्रयोगदर्शी
नात्। न चैवं वैरूप्यादोषः। न तन्नेमेतद्वा। प्रमाणवत्त्वादीदृशस्यैव शोभनत्वात्। नहि सत्रे
होत्रादिशब्दानां गौणत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। अप्राप्तेः तमेकरूपेण भाव्यं। ततः संकल्प एव
निमित्तं। य एव क्रतुप्रक्रमे तद्धीपयिके होत्रादिभावमामनतः संकल्पयति स एव होत्रादिना
कैरूप्येनातत्पावदवस्थितिः। सत्रे तु सर्वेषां कर्तृत्वाद्वरणतरणयोरनपेक्षितयोरग्रहणात्स्र
नैवताभ्याम् वैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणाध्वर्य्युत्वादिसिद्धिरिति॥ नन्वेवं त्वमध्वर्य्युत्वा
दिकं कृपमविहितेन संकल्पेन न ज्ञायेत। विहितमेव तु वरणे तत्संपादनकं युक्तं। यद्येवमध्व
र्य्यादित्वे तदर्थं वरणे तत्र सत्रेपि तद्वत् याज्यो वरणवत्कर्त्तव्यमिति सुतरां तत्राध्वर्य्यादि

त्वसिद्धिः। न चादृष्टार्थत्वादिसद्भावे प्रमाणमस्ति। वरणविधिर्हि दृष्टानन्त्यार्थेन तयोपपत्तेर्नादृ-
ष्टकल्पना युक्ता। यदि चादृष्टमिष्टं विहितोपायमात्रेण तत्तो दर्शपूर्णमासयोर्होतावृतः सामि-
धेनीरन्वाहेति वचनात् प्रागेव वरणात् सामिधेनीषु प्रवृत्तस्य प्रसिद्धहोतृत्वावस्थाए श्चाद-
दृष्टार्थवरणे न होतृत्वोपयोगिता होतृत्वेन स्यात् तस्माद् व्यवसायाद्देवहोतृत्वमेवांगीकर्तव्यमि-
ति मन्त्रेणैव होत्रादित्वसिद्धिः। ननु होतृत्वाद्वृत्तवाचः स्यादित्यध्यवसायाद्देवतद्वाच्यो भवतामे-
तदृत्वो किमेवं तत्छिष्ट वाच्यो नवेति प्रार्थनाद्देवतद्वाच्यो नवत्येन ह्याविर्भावोऽत्रिकेत त्रिसिद्धे संज्ञया
कर्तृणोन्नेदः मानुष्येज्ञया वरणेनीत्नु बहूनां युगपत्प्रयोगवचनपरिगृहीतानां दृष्टार्थत्वे
नैकपुरुषासमवायाद्यावद्दृष्टो वरीतव्याः कर्तारो निर्धार्यते॥ ॥ चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशा-
त्॥ ज्योतिष्टोमे सर्वाधिकरणे षोडशर्त्विजः कर्तारः सिद्धाः सन्ति चमसाध्वर्यवो नाम ते किं तेषामे-
वान्यतमा उत तेभ्योऽन्य इति। यौगिकत्वात् संज्ञाया अध्वर्युपुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति प्राप्ते
ब्रूमः। संज्ञा नाम यौगिकत्वे नवर्तेतु दृष्टपक्षश्रुतौ। तत्र तेषु सन्नवेते षोडशेभ्यो भेदकरिष्यति। एतेन मदस्यो।

आख्यातं तस्यापि वरणसमाम्नानात्॥ उन्नीतो उ बहुश्रुतेः॥ तेषु संदेहः। कृतिवमस्साध्वर्य
वइति बहुवचनस्य संस्कार्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात् अनियमएको द्वौ वह वो वा उच्यतेव
रणानां तया सत्यमविवक्षितैव बहुत्वे कत्वं गतयाउ तेषामुपादेयत्वाद्विवक्षितमेव बहुत्वं। न
सत्त्वसिद्धं क्रतुसंवेधानुद्दिश्य वरणमात्रेण ग्रहसंमार्गवद्विधीयते किं त्वनेनैव वचनेन प्रक
रणासहायेन वरणसंस्कारसंयुक्ताश्च मस्साध्वर्यवः क्रतुं प्रति विधीयंते। वरणेन च समाध्व
र्युं नामकर्तृत्वं कत्वे गत्वेनोपाददीतेति। तस्मादुपादेयत्वात्तेषामेकत्वं गतया विवक्षिते
बहुत्वे तथा च स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यध्ययनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्यायस्यापावबोधे प्रबहु
पादेयत्वाद्विवक्षितैव बहुत्वं तथा च स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यध्ययनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्या
यस्यार्थावबोधे प्रत्युपादेयत्वात् विवक्षितासंख्येति शास्त्रीतराधिकरणे दर्शितं। एतेन
पुरोहितं वृणीत इत्यत्राप्येकत्वविवक्षा व्याख्याता। तथाध्वर्युं वृणीत इत्यादावेकत्वमध्व
र्युकार्यार्थं प्रत्वतः सर्वमाध्वर्यवमेकेन कर्त्तव्ये अध्वर्युणा च कर्त्तव्यमरूपैकहायनीन्यायेन

मिथो नियमः पृथक्त्वायोरिवातः पाः होत्रादिकमपि होत्राध्वर्य्योस्त्व मिथो नियन्तृकर्तृत्वमेगं
समाख्या तेदाद्दा द्रव्यत्वे लिंगदर्शनाच्च ॥ स्थिते वकुत्वे कियैता वहवदूत्प नियम त्रित्वे वा
प्राप्ते । वमसदृशात्वाद्दृशान्निस्त्वाद्बुद्धिवितव्यमाथिकं प्रमाणं नो वा त्वेदशैव ॥ चामिताव
चाह्ह तेदाहा ॥ आम्नि द्रा मिता स किं प्रकृतेभ्यो न्यस्तेषां वान्यतर इति संज्ञाते दान्यत्वे ॥
योगिकत्वात्संज्ञाया वरणा नावाञ्ज तेषामेवान्यतमः तत्राध्वर्य्योः प्रमाणावर्ते तद्धर्तुः
पक्षेः संज्ञाप्यमानादितिवचनादेसामथ्यादन्यतलुरूषाः संज्ञाप्ययेशुः । न पगा शक्ति
गदर्शनाच्च ॥ ॥ संस्तुणगाः तो किं प्रकृतेभ्योन्यपेततत एवेति तत्र गात्वृणो गुणाः न तात्व
गा तारो लोकवदूनत्वात्विजां मर्जस्त्वलपकत्वागुणकृता न विउमर्हतीत्युन्नोइति प्रा
प्ते व्याते नत्वात्तौवरणा तावा संज्ञायाश्चयोगिकत्वादृत्विजामेव प्रैषप्रेषार्थकारित्वव
त्परः ॥ स्परोपकारत्वे न वादरूत्विजएवोपगातवेयुः ॥ ॥ विक्रयी त्वन्यः कर्मणो चोदि
तात्वाद ॥ ॥ अस्ति सोमविक्रयी स किं तेषामन्यतमः उतान्य इति । सर्ववदवरणाभावात्तेषामन्य ८८

त्वि ४

तमः। नैवं विकृतस्यात्कृत्वर्थत्वात्कृत्वर्थोपात्तास्त्विजो न तेषु कर्त्तारः। तस्मादन्यो विकृत्यां क
र्मकार्याणि सर्वेषामृत्विजामविशेषात्॥ ब्रूमः। द्वयस्य समसाधर्म्यं वस्तूहवत्कर्त्तारः सम
धिगताः ते सर्वे किमृत्विक्शब्दवाच्याः उत केचिदेवेति तत्र क्रतौ कार्यं हि सर्वे पीतेन तु
यजमानादमी सर्वे तद्वृत्तिधेयाः स्युरविशेषेणायमृत्विक्शब्दवत्। ऋतुयजनं निमित्तो ह्ययमृत्वि
क्शब्दः कृदन्तः सर्वे चैते तत्कार्यकरणादृतौ यजन्तीति यदृक्शब्दस्य वकृत्विक्शब्दा
दस्यापि प्रवृत्तिधेयाः। सप्तदशर्त्विज इति वचनमवधूत्यान्तवादइति प्राप्ते ब्रूमः। ऋतुया
गनिमित्तत्वेन वैकल्पवाभिधायिता॥ संख्याश्रुतिविरोधात्तु नैवं संश्रयामहे। वरणे
तन्निमित्ते स्यादुपलब्धपर्यादिशब्दवत्॥ ततो नातिप्रसंगः स्यात्तद्वचनं चैवमर्थवत्।
ऋत्विजो वृणीत इति यूपं छिनत्तीतिवद्वरणेन त्विजः कुर्यादित्यर्थः। न [illegible] [illegible] ऋत्वि
जो वृणीत इति। ननु वरणनिमित्तत्वेऽप्यतिप्रसंगः स्याद्यमसाधर्म्यानामपि वरणसद्भावात्॥
नु च्यते। न वरणमात्रं निमित्तं किंतु ब्रह्मादि[illegible]तो वरणविशेषः। ननु ब्रह्मादि [illegible] [illegible] चमसा

धर्मस्त्यो निवृत्तेवरणावांतरसामान्ये नहि किंचिल्लामात्रवांतरसामान्यं विशेषणत्वेनिमि
त्तैयोयमुल्लिंकशब्दोब्रह्मादिशब्दवदेकैकस्यनवाचकः सोयंसाधारणशब्दोनसामा
न्यशब्दइतियथाश्रुतन्याय्यार्थः। नन्वेतद्युक्तंकथावयवशक्तिपरित्यागादृष्टश
क्त्यंतरकल्पनाप्रसंगात्। अस्मृतिविरुद्धंचैवंक्लिन्नेतत्वेननिपातनात्। कर्तरिकृद्विहि
तवचनाद्वातथान्यदपिस्मरणमुल्लिंकपदकृद्वृत्तौ। एवमपिवरणनिमित्ततायांयत
पद्यन्यथासहावस्थानश्रुतिर्नोपपद्येत सातुयथावरणनिमित्तत्वेतद्विशेषनिमित्तत्वादु
पपन्नातथापितुयजनमपिब्रह्मादिगतमेवसमुल्लिंकशब्दस्यनिमित्तंदृष्टेहिरिकशब्द
स्येवपसुगतइतिहर्तव्योएवंप्रसिद्धावयवशक्तित्यागस्मरणविरोधश्चनकृतोभ
वतिश्रुतिश्चोपपादिता। वरणविधिश्चैवंप्रसिद्धपदार्थकोभवतिं। यावदुक्तं भवति।
यानकान्वृणीतेतितावदृत्विजोवृणीतेतितेनाप्रसिद्धपदार्थकत्वंवरणनिमि
त्तत्वेतुस्यादिवद्प्रसिद्धपदार्थत्वंवचनव्यक्तिविपर्यासश्चस्यात्। नचैतद्न्याय्यमध्वे ८९

89

ऽर्था दिव्याख्यानांतु प्रसिद्धत्वाभावात् । यएव वरणे नप्रकारांतरेणवाधर्मत्वेन ऋतु स्वामित्व
परिकल्पितः सएवाधर्मकर्तृत्वेसत्यविदुषां प्रसिद्धावयवत्वात् संस्वाप्युतेश्च
यज्ञ न विशेषनिमित्त इति विवेकः ॥ नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ सप्तदशो स्तुते
के तत् इति ... नियमे प्राप्ते ऋत्विक्स्यात् दक्षिणां ददाति तासु ... ऋत्विग्भ्यो ददाति ब्राह्मणे ददाति त्वाद्धि
ना ब्राह्मणादीनां कार्तिक्त्वात्तेषामृत्विक्त्वे ॥ स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ॥ अथ सप्त
दशांकि सदस्यात्तु तयजमान इति संशयः । तत्र कर्मकरत्वात् सदस्यः नवा सोनोस्तीति मेत
त्वं वरणाभावात् न वब्राह्मणा एवे देवा वरणीतस्य हि ब्राह्मणे वृणीत इति वरणे विहिते नतु न
विधातुं शक्यतानुवादत्वान पर्यायाधर्यादिवपितथाप्रसंगः नच सदस्य व्यतिरेकेण ब्राह्म
णानास्ति ब्राह्मणं वृणीत इति वरण वचनेन ऋत्विक्त्वसाधनाधिकरणे भाष्यकृतोक्त
त्वात् तस्मात् सदस्यः सप्तदशा इति प्राप्ते ब्रूमः सदस्यवरणमदृष्टार्थं ननु कश्चिदपि पदार्थः
तेन कर्तव्यः । येन यजमानादन्यऋत्विक्स्यात् तस्मात् स्वामी सप्तदशः ॥ ॥ ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्न

ग्रस्य स्वकालत्वात्॥ नानाकर्तृकेषु सिद्धेषु सांप्रतं संप्रधार्यते। किम व्यवस्थितेति षी कार्यं किं
वाव्यवस्थिते। तत्र प्रकरणविशेषासामर्थ्याद्यद्यपि नानाकर्तृकं स्तु सर्वसमस्तव। स्थया कु
र्यात्तद्दुर्बलाहि लिंगप्रकरणाभ्यां समाख्या न तद्विरोधे नियमे कर्तुमलं। अतः सर्वे सर्वार्थाः
स्युरिति तावद पर्यवसिते। अग्निषु विनाते त्वनारभ्य वादेन यदाहवनीये जुहोतीत्यादिना हो
मार्थतया विहिताः। ते किं प्रकृत्यर्थाः उत वैकृतानामप्यामनहोमादीनां साधारणा इति पर्या
तादिवत् प्रकृत्यर्थत्वमन्यान स्यात्तरां॥ ॥ अनारभ्य तयश्च सर्वार्था इत्यनुवर्तते। तदन्यवृत्त्यर्थं
वोतरास्त्रकरणं स्वकालत्वात्स्वतंत्रात्मीले अप्रकरणाधीतत्वादित्यर्थः। न चात्र द्वि
रुक्तिदोषः प्रकृतिसमकालमेव विकृतावप्युपदिष्टत्वात् होमस्य। यत्र तु यागमात्रे चोदि
ते प्रकृतितएवं वक्तुरवत्तेर्जुहोतात्येतदतिदेशात् प्राप्यमाने सौ प्रतीक्षितव्या। तत्र पर्णा
मयीन्यायः उपदिष्टेषु वैकृतेष्वपि होमेषु समानमेवास्ति विधानं। स्थितादुत्तरो। लिंग
प्रकरणाभ्यां हि न सर्वेषां समुच्चितं कर्तृत्वं प्राप्तीयन समाख्याविरोधः स्यात् किंत्वनियमेन॥ ६०

तत्र किं केनेत्यस्ति व्यवस्थापेक्षा तां च कुर्वती समाख्यानुगुणत्वात्तेन वाधितव्या। तस्माद्य
था समाख्येति नियमः। हौत्रे (किं केनेत्यस्ति व्यवस्थापेक्षा तां च कुर्वती समाख्या) होत्राश्री
घ्रुवमध्वर्युः स्योति। तथा किमेषणवोत्सर्गः सर्वं हौत्रं होत्राश्राध्वर्यवमध्वर्युरेति। नाक्रारि
दपोद्यते यत्र प्रत्यक्षवचनीयथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति यत्र च विशेषसमाख्या।
यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषवलाद्वचनवलाद्वा सामान्यसमाख्यापो
घ्रेता॥ न हिदमुक्तं। तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्दिश्यादिति तदिदं समाख्या। विनियोगसं
वातिप्रसंगनिवारणेन शेषप्रतिपत्त्वं नाधिकरणीतरः। अत एवास्यैव लिंगेप ख्याद्युच्यतेऽ
तरनुवाके हौत्रदर्शनादिकं॥ प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्योपदेशात्॥ ११ उपदेशासिद्धे सम
रख्यावाधेतद्धि शेषविता मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति किं प्रैषमात्रे मैत्रावरुणोपदेशो
न होत्रादिसमाख्यावाधः। अपवादयानि प्रैषाणि तान्यनुवाचनानि होतायक्ष[illegible]स्तिमित्यादि
नितेष्वेति सैन्यायः॥ प्रैषानुवचनो देवता साहित्यमविरुद्धमिति। विधीयते प्रशास्तातः समस्ता

व्यस्तयोः स्तयोः। नैवं समस्तयोरेव मैत्रावरुणचोदना। अज्ञातकर्तृकत्वनयस्तोहि ज्ञातकर्तृके।
प्रैषाणामध्वर्युरनुवचनानीव होतानि ज्ञातदृत्वमपेक्षितै कर्तृविधानी यानि तुषो चीता न्यनुव
च नास्तितेषु प्रैषी त्रोणा ध्वर्योरनुवचनीयेन होतुः प्राप्तेः। एकमैत्रत्वेनानाकर्तृसमावेशासंभ
वाद्धोतुरध्वर्योश्च प्रयुक्तानामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं तवती। तद्विधि
कारेव देवदवन मिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः॥ चमसोश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात्। चमसेष्व
मैशायनः किंते श्चमसाध्वर्यवो जुहुयुरुत अध्वर्युरिति तत्राध्वर्युरेव समाख्या सामान्य प्रतीबाधि
त्वाविशेषसमाख्यया चमसाध्वर्युरेव एवं चमसे जुहुयुः। सर्वसामान्यनिरपेक्षो हि विशेषस
स्तस्य बाधकः। चमसाध्वर्यु संज्ञेय मध्वर्यु प्राप्यपेक्षिणी। चमसेध्वर्युरेव ज्ञावात् चमसाध्वर्यवो
यतः। ततः साध्वर्युं पे दृत्वात्मतद्वाधेन वर्त्तते। तद्वाधे हि चमसे ध्वर्यु [illegible]
[illegible] से क्लैव नस्यात्॥ अतद्द्रावकाममजुहुतामेवतद्रावः स्यात्। अतो ध्वर्यु रेव जु
यात् तस्य ग्रहहोमादिव्याप्ततत्वेनाक्षतो सत्पीते जुहुयुः। वेदोपदेशात् सर्ववेद दान्यत्वे यथाप्य
६१

देशं स्पृ॥ औद्गात्रे समाम्नातः॥ एवं नो वाजपेयस्याधर्म्ये वेहावपि ज्योतिष्टोमविकारो तत्र किं
प्रधानवेदसमाख्याततदङ्गानां धर्म्ये श्वेतरर्त्वितरत्र वा सर्वपदार्थानतिदिष्टा [illegible] न कुर्यात्त
दन्तत्र क्लृप्तिवत्तानां कर्तार इति। तत्र प्रधानविधिविधेयत्वात्तदङ्गानीत्समाख्याताना
न्तस्याश्वोपदेशारूपत्वेनातिदेशाद्दुर्बलीयस्त्वात् समाख्यातएक एव कर्ता सर्वं कुर्यात् प्रकृ
तौ तु प्रत्यक्षवचनेनैव नानाविधानात्तस्मामपि प्रधानद्वारेण धर्म्येव समाख्यायां
नानैव कर्तारः इहतु चोदकदौर्बल्यात्तद्वाधेन समाख्याप्राप्त एव कर्ता स्यात्। औ [illegible] ना
यते नवेद्वै चोदकाय दिदुर्बलः सन्तु प्रथममाविर्भूत्वा समाख्यां बाधते बलाहि। अङ्गानां
हि समाख्यानं प्रयोगवचनाश्रयं। चोदकप्राप्यापेक्षश्च प्रयोगविधिसंग्रहः। प्राकृतानामङ्
गानां वै कृतप्रयोगविधिसंस्पर्शोत्तरकाले तत्र समाख्या न वेत्ति संस्पर्शश्चोदके न प्रा
पितानां स्यात्तेन च ते प्राप्यमाणाः सकर्तृकाएव प्राप्यन्त इति कल्पेहानावादपेक्षानिर्वचन
प्रकृतिकल्पानां समाख्यानकर्त्रन्तरमतो कल्प्यितुं न चात्र यागमये वर्हिरिति वत्प्राप्तबाधः॥

स्यात्त्वा समारब्धा विनियोगस्य। कृत्यनाशाश्चापेक्षाधीनायास्तद्भावेऽनु द्यां दक्षिणा य
थाऽनिमित्ताध्वर्यवादि समारब्धानविधि निमित्ता। नन्वोहाग्नेयपदार्थो नीपाठः तेन नास्ति
समारब्धेषी विद्यमानापितुर्वत्ता। ईपनाहो तेन नानैवकर्तारः प्रकृतावित्र॥ ॥ इत्यष्ट
सप्तमः पादः॥ ॥ स्वामिकर्मपरिक्रयः कर्मणस्तादर्थ्यात्॥ १॥ अस्ति परिक्रयो ज्योतिष्टोमे
द्वादशशतदानमाध्वर्यवे समाम्नातं [illegible] दर्शपूर्णमासयोश्च [illegible] न्वाहार्य दक्षि
णेऽत्राध्वर्यवे सप्तकिमध्वर्य्यादिना कर्तव्यमनु नयजमानेनेति संशये। समारब्धानादृत्य स्यादि
ना यथाऽवाध्वर्युः स्वकर्मणोत्तरा परिक्रीणीते तमुपायं यजमानः कुर्यादिति प्राप्ते ति धी
यते। स्वामिकर्तृत्वे सर्वत्र प्राप्ते परिक्रयवशात्तदपर परयाकर्तृमा[illegible] तेन हि समारब्धामाश्र
साह्य कर्तृत्वं प्रधानवाक्ये स्यात् सावगतं न्याय्यते बाधितुं। न हि यः कामयेत वीरोमश्नीयादि
तेति स्ववर्तुर्हि [illegible] कुर्यादित्यादि [illegible] परिक्रयात् प्राग [illegible] स्नादिस्नानाद
[illegible] न तत्कर्तृकृता परिक्रयस्य यजमान एव कर्तॄन [illegible] परिक्रयविशेषात्मके [illegible] ता ९२

णि प्राप्नुवंति तान्यत्रैव भवंति। नियममात्रं समाख्यया क्रियते तद्‌वैलिन्यपरिक्रये धर्मः समा
ख्यया भवति किं च सत्यपि वाकिंतरप्रवेशो वचनं यजमानेन किं चित् कर्तव्यं तन्नियमए जारो
परिक्रय विधिः लाघवाद धर्मादिरत्नैता प्राप्त एव विधेयस्तस्मा याजमानी दानेय न उ वदंबन
मस्त्रियए तानिष्ट कानुपादधा ति स त्रीन्वरा न्दद्या दित्यादि तत्र ऋत्विजाम पि स्यात् द्रु वनस्य वा
ध्वरन्न ॥ पुरुषसंस्कारः केवालम अनु पना दयः किमाध्वर्यवाः उत याजमाना एवेति संशयवा
नोत्के आध्वर्यवत्वे प्राह ब्रूमः। संस्काराः संस्कृतस्य कार्ययोग्यता मा धातुं क्रियंते न च कश्चि द्याग्य
ताजननार्थं कर्त्तारं परिक्रीणीते स्वयमेव योग्यत्वात् स्वतश्च कार्ये प्रति गुण तात् न परिक्रीण
ते ते न गुणतयैव परिक्रीतानीक ... र्हणी प्राध्वर्यणा प्राधानामेव समाख्यया व्यवस्थानो ना
ध्वरैव पुरुषाणां गुणभावः तत्रैव समाख्यायानियमः सोसंस्काराः स्यु याजमाना वचनाद् त्वि
जामपि भवंति हिरण्यमालिन ऋत्विजः इति वचः ॥ तपश्च फलसिद्धत्वाल्लोकवत् ॥ ॥ अग्निहोत्रं
निष्टोमे तपः कीयतो पत्नीकर्म ॥ उहेना श्नाती त्या दि तदाध्वर्यवि मुत याजमानमिति। समाख्याना

दा धर्यवैदुःखात्मकत्वेन न कर्मेह प्रतिकूलत्वान्नासौ संस्कार इति मन्यते। दुःखात्मकत्वा
दस्य दुःखफलकार्यविरोधिनमधर्मं क्षपयन्नियोगपतोस्तीति कर्तृफलप्रतिबंधकपापक्षय
णे नैवास्य कर्तृत्वमप्येवं लिंगप्रकरणान्योऽवगम्यते। यजमानेऽयफले नो तत्तद्यो अतोस्याप्रि
लि संस्कारत्वाद्याजमानत्ववचनाद्दृत्विजामपि स्याद्यथा लिंजन्तु पवसंतीति॥ गुणत्वाच्चवेद
न व्यवस्था स्यात्॥ ॥ एवं संस्कारा एव वचनाद्दृत्विजो जाताहि रणमालिंत्वादयः ते किं समा
ख्यया तन्तु रूपैः कार्यानुत संलिंगैः समाख्यया तन्तु रुपैरिति प्राप्ते ब्रूमः। यत्र तु रूपस्यागु
णाभावः तत्र केन विदृके न न सिद्धेः कः कुर्यादित्यपेक्षितो नियमः समाख्यया क्रियते। स्वी
रापी तु यावत्संस्कार्यमावृत्यवगामो तत्राद्विरूढमनपेक्षितं च नियमेनरायो ति समाख्या
कर्त्र्येमिति सर्वविषयता॥ तथाकामेष्वपसंयोगात्॥ ज्योतिष्टोमे सदोमाने गुणकामश्रुतयः
यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति स किमाध्वर्यवः यदि कामयेताध्व
र्युरिति तु न याजमानो यदि कामयेत यजमान इति। तत्र मिनुयादित्याध्वर्यववचनात्सामान्यावि ६३

घर्युर्द्

करणादा धर्यवत्प्रवचने धर्यो: समाख्ययाधिकृतत्वात्स एव कामयति नानिर्दिष्ट एतद्धतित
स्य वेद फलं। नैवं मितुयादिति परस्मैपद श्रुत्वा घर्युर्वा पार: परार्थं श्रूयते। तया क्रत्वाविरोधाद्धा
गामयेत सामान्याधिकरण्ये कामयते र्बाध्यते। किं वान्यो गुणानित्यं तयाविहित: नानिर्दिष्ट: परी
तद्गुत्पादि: स क्रत्वर्थत्वा घजमानस्य कर्तव्य:। तद्यदि कान्योपि गुणास्तस्य वक्तोद्य ते तत: मते
न नित्यास्य वाधमनुमन्यते घर्युर्थेन ततु गुणे नात्मार्थस्य गुणस्य वाधं यजमानो नानुम
न्यते। न हि तस्यास्थ्येन काम्यगुण ज्ञानेनात्मस्थ ज्ञानं नित्यविषयं निवर्तते तस्माद्यदि का
मयेत यजमान इति सर्वेषाम् यजमानगुणफलं। यत्र तु दृष्टगुणपद ग्रायच्चात्मने यजमा
नाय यदाये कामे कामयेत तन्तु होता ज्ञायेदिति तत्र दृष्टपगपजमानग्रहणाद्धा राह्याद्यास
ले स्तु ज्ञा तैवो च्यतेवचनस्य वाति नारामावात् तस्यैव फलं। मैत्राश्चाकर्मकरणा स्याद्धर्या॥
इहाकरणभूता: प्रत्यगाशिषो मैत्राणुदाहरणं। आयुर्दा अग्ने स्यायुर्मे देहीत्यादय: तेवि
न्यातु तयजमानेनेति। समाख्यया धर्यवत्वे प्राप्ते क्रम:। कर्मफलमन्त्राश्च स्यौ
मघ्युंणा प्रयोक्त

नार्त्विक्फलौ। अत्र कृत्स्नफलस्य पुंसी गायजमानार्त्विक्फलं दक्षिणालाभात्मकं प्रार्थनीयं
ना गृः। कर्मफलं च यजमानगामित्वात्स्वगामविषयत्वेन प्रार्थ्यत इति। तिंगा समा
वाधित्वाय् यजमानः प्रयुंजीत॥ छाम्नातषू नो छाम्नानस्यार्थकत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः क
चिन्मांत्रांस्ता मान्यरूपेणाध्वर्युवे। पुनश्च विन्नो परूपेण याजमानकीउ समाम्नानाः शाजस्य
माप्रसवेनेत्यादयः ते विंशेन कृतवित्स्य योक्तव्या। उत यजमानेनैवाध्वर्युणो वा यथवो वा
स्यामपीति संशयः तत्र मैत्रेकत्वादुकेनैव सिद्धेः। कश्चिद् उपाद्दिरो पसमाम्नाद लीयस्त्वाद्य
जमान एवा पवा पस्य स्नुक् ग्रहनादेराध्वर्यवत्वान्मी त्रोणि तेनैव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः॥
सत्यपि हि मैत्रैकत्वे पाठद्वयं प्रयोगवचनेन तत् हीते कर्त्तारमपेक्षते। न च मैत्रस्वरूपमेव प्रक
रणिनागृह्यते। किंउ। पाठविशिष्टमेव तादृग्रामस्येव प्रकरणो विपरिवृत्तेः। अपेक्षितश्च मैत्राणीप्र
काशतो पायः। नत्वप्रकाशिताः स्वाधेमत्तिद् धत्तीतत्र पाठस्य विपरिवृत्तेस्यादतिक्रमकारणं
नास्ति अत एव प्रयोगकाले मैत्राणां पाठसिद्धिरन्यथा हि स्वत्ति स्थेरपार्थप्रकाशानसीतवाहनै ९४

९५

कांतेनोच्चारणंसिद्धेत्॥ अतो यत्र पाठ इति तत्र सामाख्या इत्येन कर्तृत्वप्राप्नुवद्भिन्न वि
षयत्वेनाविरोधात् समुच्चीयते॥ तेन वचनेन न ह्यविद्वान्विहितो ऽस्ति॥ वाजपेये ऽध्वर्यु
र्यजमानं वाचयतीति श्रुतौ॥ तत्र इष्टा इत्यवाचयितव्यौ। तत्र अध्वर्यु एवेति। याज
मानमेव प्रसंगाच्छ्रियते। तत्र अविरोधाद्युनो यद्वाक्यमेव वदेदु इति। अर्धं स्रावयातेन वा
न हि इद्रो विद्यते ऽऽकतौ॥ अविकारो हि विदुषो नान्येषामिति निश्चयः। ब्रूहीति स्मरणात् इत्यस्य से
न विष्यतिवाचनं॥॥ याजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमानी स्युः॥ दर्शपूर्णमासयोर्वृत्ते
सुपावसृजत्सुरक्षामधिश्रयति व्रीहानवहन्तीत्यादिति: प्रत्येकं कर्माणि सामान्यरूपेणाध्ययेव
विहितानि पुनश्च याजमाने वत्सो पावसृजत्सुखो वा धिश्रयतीत्यादयः कर्तारो निर्वृत्ता दश
देशानि दश यज्ञायुधानि दर्शपूर्णमासयोः तानि संपाद्य यजेतेति श्रुतौ तदेतेषां आम्नातमेव वचन
यकर्तृत्वं तेन सेत्स्यति एवं तेन कृतानामितरेण कर्मसमवत्वादतएक कुर्यादिति स्थिते वक्तुं कुर्या
दिति विरोधे समाख्यानाद्यजमान इति प्राप्ते उच्यते। कर्माणि यत्र चोद्यन्ते तत्रैषां कर्त्रपेक्षिता। अ

ध्वर्यवेव चोद्यते कर्मीणा ध्वर्यवा एप तः । याजमानेन तु द्रव्यदेवतासंपादनमात्रं विहितानी निर्गीत कर्तृ
काणी विधीयते द्वयो॰ द्वयोर्मिथः प्रत्यासन्नत्वसंपादनमित्यर्थः । न तु कर्मणी विधिः ; न वान्येन क्रि
यमाणानामन्येन द्रव्यदेवतासंपादनमयुक्तं । ननु द्रव्यं निर्दिश्य यजेतेति श्रुत्यन्तरे नात्मनेप
दसमानकर्तृकत्वात् द्रव्यदेवतासंपादने वचनाद् यजमाने तत्फलात्कर्मणामपि स एव कर्ता
स्यात् ॥ न प्रयाजकत्वेनापि कर्तृत्वसंभवात् अतो ध्वर्युणैव क्रियमाणानां द्रव्यदेवतायजमा
नो ध्वर्युं स्मारयितास्त्यदोषः । विप्रतिषेधे करणः समवाये विशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्या
त् ॥ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पश्वौ युगपद् ध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तौ परिव्याणकरणे क्रियमा
णे नु वादिनौ परिवारसिद्धा नासु वा सा द्वौ इति मैत्रावरुणः परिपरयाकुडुपायिनाम सनै सूत्रेप्र
श्नो तत्र लिङ्कसमासः समाम्नातः यो होता सो ध्वर्युरिति तत्र को होता तो प्रयोक्तुमर्हतः किं होत्रे
ध्यात् उताध्वर्यवमिति संशये नियमो प्यवाहोद्धः अतो ध्वर्युत्वविधानात् अपरिस्पन्दस्य च ध ९५
र्मो होतात्र ध्वर्युधर्मः सर्वेधर्म हेति श्रेयपनियमो पवाहोद्धः अतो ध्वर्युत्वविधानात् ॥ परिधिव

स्वधर्माविरोधेन स्वपधर्मैरिति क्रियमाणानुवादिनमेववदेवत्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रत्यक्षवच
नात् प्राप्तिर्हौत्रादिराध्वर्यवेषु हि। हौत्रेषु चोदकाद्वा कौ चोदकादुल्लवत्तरौ॥ यो होता सोऽध्वर्युरिति श्रु
त्यन्तरात्वाच्छ्रुतिवृत्तौ होता यजमान्याध्वर्युलक्षिते तेषु कार्येषु प्रत्यक्षेणावाक्येन विधीयते हौत्रेषु चोद
कतः प्राप्तिरिति वाक्यावलात् आध्वर्यवमेव वदेत्। परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति नियोजनमात्रेण पा
रिधिर्वचनेन विधीयते न स्वपधर्मः प्राप्तितिवेषु मी। यस्तु सत्रे तु होत्रादयो न सन्ति तद् ज्ञावाद्वचन
हौत्रादिषु चोदकतः प्राप्तिरित्याह। तस्य हौत्रेण हौत्रं चोदकात्समवाय इति भाष्यविरोधः। सत्रे
हि हौत्रादि पाणिनामयनेवदृश्यते हि सत्रेऽपि चोपासिवादनादिति। किंच वैयौ होता सोऽध्वर्युरिति वच
नेन किं विधीयते न हि होतास्ति यो ध्वर्युकार्यं विधीयते॥ अथ होत्रमाध्वर्यवं चैक कुर्यादिति ता
वद्वा धीयते तदोस्तयोरपि प्रत्यक्षवचनादि दृष्टत्वे नतुल्यबललत्वादाध्वर्यवस्य बलीयस्त्वेन स्पा
दित्यधिकरणाविरोधः। प्रत्यक्षविधानादि दृष्टमितिव निर्वचनगौष्टतो विरुध्यते इति आस्ती
तावत्॥ प्रैषेषु चपराधिकारात्॥ ॥प्रोक्षणीरासादय अग्नीद्विहरेत्यादयः प्रैषाः प्रोक्षणासादनादिवि
हरणादयः प्रैषार्थाः किमध्वर्युणा केन कर्तव्याः उतान्यः प्रैषितुरन्य इत्यपरीनिकतैति सैवाये समाख्यानोद्

उ नयत्राध्वर्युः प्राशकालतायीं व लो टू न विष्णुतिन प्रैषेसमाख्यावलादिति प्राप्तोऽभूमः॥ म ध्यम पुरुस
षस्यान्तादिति वसीबोधनस्य चेतनीतर वि षयत्वाद्वृत्तेनुपपत्तेः प्राशकालतापि पुरुषोत रेप्सितिवल्लव्या॥
तद्वैषे पुंवार्यं शेष समाख्यानात् स वा त मनिनसीभवतीति लिंगेन समाख्या बाधित्वान्यः ने षितान्य
श्चपेषार्थकर्ता॥ अध्वर्युस्तु दर्शनात्॥ प्रैषितुरन्यः प्रेषार्थ कर्ता इति स्थिते सर्किम ध्वर्युः प्रेषार्थकर्ता
अ न्ता थ प्रेषितात उत वि परात मिति सी शये ध्वानां प्रधानत्वात् भय स्तावचनतत्राध्वर्यु वा यो यु त
प्रैषस्य वेकत्वा द्गुण त्वाच्चाध्वर्युं बाधित्वान्यो कर्त्ता भवति ति प्राप्त उच्यते। अध्वर्युरेव प्रेषिता स्य
दर्वं हि तेनेव प्रयोजकत्वेन प्रैषार्थाऽपि कृता भवेतीति न क्वचित् समाख्या बाधिता स्यात्। इतर
थाप्रेषे नैत बाधिता स्यात् न चाबाध सीभवेत द्युक्तं। अतोऽध्वर्युः प्रेषमन्त्रा न्प्रेषार्थान्कुर्यादिति॥
सर्व त्रि कफलं करणोद्य र्पवत्वात्॥ अकरणान्ताः प्रत्यगाशिषो मैत्रा लिंगाद्याजमानाद्युक्तं॥
येतु करणमंत्रा म मा स्तेव र्चो विहृ वेघ स्त्वित्यादयस्तेप्र त्यगाशिषोपि क्रियाकर्त्राध्वर्यु णैव क
र्तव्यानिह च प्रनो यामा ना अध्वर्योः क्रियां प्रकाशयंति नव मैव वक्त्रो न प्रधान कृतायां क्रियायां
म ध्वर्युं वा घो युक्तः। तेन तमैत्र स्तावद्धा ध्वर्यु व एवा। त दु तेव वर्त्तः प्रवृत्ति स्तक वाके गतायुरादिवत ९६

फलमिति स्थिते किं तत्फलमध्वर्योरुत यजमानस्येति। ममेति लिंगादध्वर्योरिति प्राप्ते प्रधानका
र्यगतात्मनेपदश्रुत्या सांगप्रधानत्वाच्चानविषयोगफलत्वाच्चनोनामपि यजमानगामित्वेहु
क्तमिति तद्विरुद्धलिंगेनर्त्विग्गामित्वे बाधयितुमलं अतो ममेति यजमानव्यतिरेकेणर्त्विग्नुता
षष्ठौ ममयो यजमानस्यास्पवर्द्धे इति यजमान एव बोपचारान्ममेति निर्दिश्यते अतस्तस्यैव फले
०॥ कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्वात्स्यात्॥ यत्तु मामासीताह्वमित्यसेतापनादिकं फलं
कर्मानुष्ठानोपयिकं तद्यजमानस्यात्तीयकर्मविधानार्थमृत्विग्गामित्वेनैवेष्टमिति-आत्मनेप
दान्तुगुणाहृत्विग्गामीतिमुक्तं॥ ॥व्यपदेशाच्च॥ ॥यत्र व्यपदेशो भवति तन्नैसहेति। तत्रापि द्वि
वचनस्याथैतान्नुपपत्तेरृत्विग्गामित्वं॥ द्रव्यसंस्काराः॥ प्रकरणविशेषात्सर्वकर्मणी॥ वर्हिर्धर्म
णामंगप्रधानार्थत्वे पूर्वमुक्ते उत्तरविवक्षया प्राप्यते॥ अपवा सर्वपक्षसूत्रमिदं। यस्मात्प्रकृता
वंगप्रधानार्था वर्हिर्धर्माः तस्माद्विकृतावपि सपावटरणबर्हिषि कर्त्तव्या इति प्राप्ते सिद्धांतसू
त्रमिदं॥ निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकार इति। प्रकृतौ यद्वर्हिः कार्यं तत्रयुक्ताः वर्हिर्धर्माः
कार्यद्वारेण विकृतिं गच्छंति न स्वरूपतः तेन प्राकृतकार्यसाधन एव धर्मा विकृतौ कर्त्तव्याः न स्वरूपा

वद्यास्तरणे प्राकृतेव बर्हिः कार्यं अतोनतत्साधनेव हि धर्माः ॥ ॥ विरोधे वस्त्विति विरोधादवक्तृः शेषे।
इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थेते स्मृयते ॥ दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थं पवित्रार्थं च यद्बर्हिस्त
दपि धर्मैव स्यादविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः धर्मैव ततः कृत्स्नस्य बर्हिषो यथालूनस्य सन्नद्धस्या
स्तादितस्यास्तरणे विनियोगान्नान्यत्र विनियोगः सम्भवतीति बलादसंस्कृतादेव पवित्रादिका
८८ र्यं ॥ अपनयस्त्वेकदेशस्याविद्यमानसंयोगात् ॥ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधातीति
किं सन्निहितासवनीयपुरोडाशादयनीयशकलः पात्रे वधातव्यः उत पुरोडाशान्तरस्योत्पाद्यशक
५ लस्यावधानमिति विचारे पूर्ववदन्यार्थस्यावधाने विनियोगासम्भवात् अन्योत्पादनीय स्यादे
५।८। वं यद्यन्यत्र विनियोगार्थस्यैव तु शकलस्य संस्कारोयं द्वितीयानिर्देशात् ततः प्रकृतैकदेशस्याय
५। मपनयः एवं पयस्यादिष्वपि ॥ पयस्यादिष्वपि पयस्याद्यर्थं वेदमविकरणं पुरोडाश शकला
वदानविधेरेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वस्य सिद्धत्वात् ॥ ॥ विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ६ ॥
यज्ञार्थं वेतांवे काम्यादृष्टयः तासु पो[illegible] पुरुकर्त्तव्यादिति श्रुतेरुपोश्रुत्वे किमंगप्रधानार्थं उत प्रधाना ६७

गःस्यातयाश

र्थमितिसंशयः। तत्र मैत्रावरुणस्य द्रावादृयोरंगप्रधानयोः तद्विशेषत उपांशुत्वं बर्हिस्तादृ मेवद्व
योः उच्यते वर्हि ध्रौधर्मावाक्यादंगप्रधानगणः॥ उपांशुत्वं तु वाक्येन कामनाम्यानामेव बोध्यते। काम्य
याज्ञानानिप्रधो नान्यव काम्य चाङ्गे नोक्तं तदृ इतितेषामेवोपांशुत्वमपि स्याद्विषमउपन्यासः तत्र
हुः प्रवर्ग्येण चरेत्यपस्व व प्रथेन चरंतीति रत्तीयासंयोगास्त्रवर्ण्णव प्रथकरत्ति काम्याभावान्
याम्नुच्चैस्त्वमापुर्य्यविधीयेत् तदंतर्गतानि वीणानीति मुत्तैर्यद्रुच्चैस्त्वमापश्चांगेलभेते॥ अत्र तु क
म्यानुपांशु कर्त्तव्यादृ तिकृत्त्यत्वनिर्द्देशान्नू प्रधान क्रियायामेवोपांशुत्वं विहितं न तत्करत्ति
काम्याफलक्रियायामिति विशेषः॥ सन्निधान विशेषादसंतवेतदंगानो॥ उपनेश्रूयतेइति
नवनीतमा [illegible] ज्यं तवतीति किं प्रधानार्थं कुतोंगार्थमिति संशयः। तत्राज्यस्याप्रकृतत्वान्न
तदनुवादेन इति नवनीतत्वं विधीयते किं तु इति नवनीतत्वविशिष्टमाज्यं विहितं प्रकर
णात्प्रधानार्थं सोमप्रत्याम्नानेनेतिप्राप्तेऽनुच्यते। विशिष्टविधिगौरवादुपदेशात्तो प्रकृतस्याप्या
ज्यस्यातिदेशातः प्राप्तिसंभवात्तदनुवादेनेति नवनीतत्वं गुणो विधीयते। यदाज्यमितहृतो नवनीतं
४ ननुप्रवर्ग्यशब्दसंयुक्तस्योच्चैस्त्वस्याव प्रथशब्दसंयुक्तानामप्यपामंगप्रधानार्थतेष्यते नयोपांशुत्वं

प्रकृतिर्यस्य तस्य स्यात्॥ श्रीगे ध्रुवाज्यप्राप्तिरिति तत्रैव दधति नवनीतं॥ तत्कालेवा लिंगदर्शना
त्॥ श्रियोति मे गोध्रुं दधति नवनीतमिति। किं सुत्याकाले ध्रुवीगेध्रु स्यादुत सर्वत्रेति मैत्रायणे। सा
मान्यतो दृष्ट्वा। सुत्याकालानौ पशुसाहित्ये हि सह पशुना लभन्त इति रूपेणीगतत्वेन विहिते सु
त्याकाले दृष्टे मन्त्रो घोमीयानुवध्यास्थाने यो: पुरोडाशोग्निष्टोम्यामनु ग्रहवचने न पशु
सू न्यत्वा वगमात्तद्वदधति नवनीतमपि रूपेण वेशेषिकीगत्वात् सुत्याकालमेव न विनुम
र्हतीति वै। न हि वाक्ये न सर्वार्थत्वगम्यमानमनुमानेन व्यावर्त्तयितुं शाक्यं। अप्रयोजकश्चहे
तुर्न हि पशुसाहित्यस्य तदर्थत्वात् सुत्याकालता। किंतर्हि न्यायीतरसाहित्ये त्वैकपू
स्य चिद्देकस्य स्थाने कर्त्तव्यात् स्वधानप्रत्यासत्तिलिप्सया सवनीयस्थाने कृते न वि
हेवे किं चित्कारणमस्तीति वाक्यादृव्या सर्वार्थता॥ मौसेतु सवनीयानां चोदना विकृषाद्॥ ५
शाक्तानामयने नाम सत्रे षट्त्रिंशद्वार्षिकं। तत्रे वैश्रूयते वाक्ये। सी स्थिते सी स्थिते हनि गृ
हपति मृगयीं पाति स्तया न्मृगान्हति तेषां तरसा: सवनीया: पुरोडाशा नवेतीति। किमिष्टेतर

से सर्वपुरोडाशानां स्तुतसवनीयानामिति संशयः। तत्र न ह्युद्देश्यः पुरोडाशाः सवनीयेन
शब्देनोक्तौ विधिश्रुतेन सर्वार्थेतरसेन वनीतवत्। सवनीयपदे चयुक्त्यानुवादः। स्वष्टिश्या
दृष्टद्वालिंगसमवायेन सवनीयासवनीयेषु वर्तत इति प्राप्ते निधीयते॥ पुरोडाशीस्मु
द्दिश्यतरसेनोद्यते यदि॥ ततः स्यात्सर्वकामित्वमुद्देश्यस्याविशेषणात्॥ उद्दिश्यसवनी
यीस्तु मीमांसमत्र विधीयते। पुरोडाशापुरोडाशसमवाये तुल्यलक्षणं। पुरोडाशपदे तद्वि
डायन्येलक्षणीवृजेत्॥ प्रकृतौ वा स्पृष्टत्वा पुरोडाशानलेकुरु। सवनीयपदे मुख्ये
न मुख्यार्थपरित्यजेत्॥ दृष्टाव प्रकृतौ नैव सवनीयस्य लक्षणं। अव्यवायाद्व्रतेनै
व युक्तात रसंगतिः॥ तद्व्यापेतः पुरोडाशाइतिते न नसंगतिः। सवनीयपदे लुसन्नि
हितेतद्वत्यपदीतरमेति नहि। तरसैनवनीतविधिर्मतया सवनीयहविर्विकरोतिनत
उक्तःश्रोषुहेतुरतस्तद्धिनियोगेमानैश्रुत्याद्यत्र विरोधेपरमानी। सर्वस्यास्याडुबलमत्रा
स्ति विरोधानात्रेत्येवं शेषकथोत्कापरिघ्नणी॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्याय

स्याष्टमः पादः॥८॥ अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा। प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्ति
रधुनोच्यते। शेषिणैव च शेषस्य प्रयुक्तिरिति हेतुता॥ यद्यपि न सर्वः शेषी शेषस्य प्रयोजकस्तु
षोपवापादेः कपालादिप्रयोजकत्वात्तावान्तथापि शेषिण एव तावच्छेषाणां प्रयोक्तार इति न
वतिशेषलक्षणस्य प्रयुक्तिलक्षणं प्रति हेतुतेति ततः परमारंभः। ननु विधिरेव प्रयोजकः सर्व
स्य विधिः स्वविषयस्य प्रयोजक एव अप्रयोजकस्य विधित्वानुपपत्तेः तदेकरसत्वाद्विधेः। अथ
९९ प्रधानविधिरेव प्रयोजको ऽङ्गविषयोऽन्यतः सिद्धत्वात्। तुल्यमिदमामिक्षाविधेर्वाजिन
विधेश्च द्वयोरप्यंगविधित्वादतः किमत्र चिन्त्यते। उच्यते। सत्यं विधिरेव प्रयोजकः प्रयोजना
यत्तु कस्मै किमनुष्ठापयति कस्मै नः। किं दध्यानयनविधिरामिक्षार्थतयैवानयनमनु
ष्ठापयति न तु वाजिनार्थतयापि। एवं कपालादिष्वपि द्रष्टव्यं। यदर्थं वाऽनुष्ठापयति न प्रयो
जकमित्युच्यते। यत्तु साध्यमपि साधनमन्यतः सिद्धमुपजीवति न स्वयमनुष्ठापय
ति तदप्रयोजकमुच्यते। यद्वा विधिः क्रियायामेव साक्षात्प्रयोजको विशेषणं तु तत्प्रति। ९९

त यत्र परप्रयुक्तमेव विशेषणत्वेनोपादीयते। यच्चैकहायिनी क्रयप्रयुक्ता पदग्रहणस्य
पुरोडाशकपालेव पुरोडाशप्रयुक्तेतु षोपवापस्य तत्र तु षोपवापादिविधेः परप्रयुक्ते विशेष
णे उपजीवित्वात्तद्विषया प्रवृत्तिर्यात्ति लुप्यते॰ कपाले श्रपयत्येकहायन्या क्रीणातीत्यादय
स्तु विधयः स्वतन्त्रकपालैकहायिन्यादिग्राहित्वात् नवेति प्रयोजकाः तेन किं कस्य प्रयोजकं कस्य
नेति युक्ता चिन्ता। सर्वस्मिन्नध्याये क्रत्वर्थपुरुषार्थादिविचारद्वारेण प्रवृत्तिरेव चिन्त्यते। तदेतत्
त्वतिज्ञासूत्रे· यत्तु नत्तौ प्रस्तुत्यादिकीर्तनेनैतेनान्यच्छेषप्रमाणे तृतीयस्याविषयत्वमस्तीति गम
तौ। अन्यथा हि नानाकर्मलक्षणे वृत्तमिति वक्ष्येषत्वलक्षणं वृत्तमिति तेवावदद्यात्। अथ तत्र द्वितीयेऽध्या
येऽइत्यनुक्तोऽत्र तृतीयेऽध्याय इति किमर्थमुक्तेव वक्तव्यं विवक्षावैविध्यात् इति यदि इदमेव श्रुत्या
दिकीर्तनेन पुनरी। यस्मिन्प्राप्तिः पुरुषस्य तस्य लिङ्गार्थलक्षणविनक्तत्वात्॥ वक्ष्यमाणयोः क्र
त्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणार्थमिदं सूत्रम्। यद्भावनाकर्थंभावप्रकरणे विधीयते तत्क्रत्वर्थः। अन्य
करणी फलीव पुरुषार्थः। अथवा फलीद्रास्य किं विधिः प्रयोजको नेति चिन्त्यते। विधेयभावनावि

त्रो षूणत्वा त्करणाद्द्वत्फलस्यापि विधेयत्वाच्चोक्ता। रागतस्तु प्रवृत्तिसिद्धेर विधेयत्वे। एवंवादत्र्य
त्तणेमास्वयोः श्रूयते गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति तत्र संशयः किं गोदोहनं क्रत्वर्थमप्ति
त्तत्पुरुषार्थमेवेति तत्र षष्ठे श्रुत्या पुरुषार्थं क्रतूपकारकत्वाच्च क्रत्वर्थमिति तुन्नयार्थत्वे। ने
रुषार्थमेवेति फलप्रयुक्तमेवेतन्न क्रतुप्रयुक्तं। एवंवा। किमिहोदाहरणं। द्रव्यार्जनमेवाद्रव्य
स्यप्राप्तिरित्यर्थः। ययेपुरुषस्य तेन तेन नियमेन द्रव्यप्राप्तिर्ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना राज
न्यस्य जयादिना वैश्यस्य कृष्यादिना शूद्रस्य सेवादिना सर्वेषां दायादिनेति सैव विद्यते किं
क्रत्वर्थो पुरुषस्य द्रव्यप्राप्तिरुत पुरुषार्थेति तत्र नियमस्यार्थवत्त्वाय क्रत्वर्थो द्रव्यसंग्रह।
पुरुषार्थत्वपक्षे हि नियमोनर्थको न वेत्।। प्रतिग्रहाद्युपाय नियमस्तावद्द्रव्यार्जनाद्युद्देशेन ब्री
ह्मणादीनां विधीयमानस्ताद्दृशी विज्ञायते स्वरूपे कार्ये वो पयोगी गीत्ववतो सो येनियमोनता
वदर्जनस्वरूपत्त पयुज्यते श्रौतरेणापि नियममर्जनस्यैनवात्। अतः कार्यो पयोगी पुरुषार्थत्वेयद्द

ष्टमेवप्रयोजनं लुब्धाति घातादिद्रव्यार्जनस्य कार्यो स्यान्नन्द पिच विनापिनियमेन निष्पद्यत
इति तादर्थ्यं स्यार्जनस्य नियमतः तदंगीनस्याह्वात्रतो नियमविध्युपपत्तौ न न्नैद्रव्यप्राप्तिः क्र
त्वर्थत्वमनुमीयते। तथा सति हि क्रत्वर्थं वंस्याद्दृष्टत्वान्नियतोपायमेवार्जनीत न्नि ष्पादयती
ति कल्पनान्नानर्थकी नियमविधेः न वार्जनविशेषोद्देशोनार्थो नियमविधिः विशेषाश्रव
णात् त्वकरणाद्य न्तावात्तु तस्मादर्जनमात्रोद्देशेन विधीयमानो नियम स्तन्मात्रस्य क्रत्वर्थ
त्वे गमयतीति तस्मात्सर्वमेवद्रव्यस्य क्रत्वर्थं एवं च क्रत्वर्थे कीर्तहिरण्यादिसंबंधस्य धा
मवत्पादानी स्वादिरवत् क्रत्वर्थत्वात् फलं न कल्पनीयं भवतीति तस्मात्सर्वद्रव्यं क्रत्वर्थं त
था च स्मृतिः यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। पुरुषार्थत्वमेतस्य प्रत्यक्षेणाव
गम्यते। क्रत्वर्थतानुमानेन प्रत्यक्षात्तद्दुर्बलं। रागप्राप्तेतावदर्जनेन शास्त्रीये मागतस्य
पुरुषार्थतया प्राप्तिः प्रत्यक्षेणावाजिते। द्रव्यं पुरुषप्रीणाय पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमानेना
क्रत्वेकशेषतयाशकविज्ञानं तु तस्मात्पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्योणां मन्यतमइति कार्यौ

तरइव क्रतावप्युपयुज्यते इत्येतावान्विशेषः। ननु तस्यैवोर्गीतथावसतिजीवनलोपात्क्रतुरेव
नसेववर्तेत द्रव्यप्राप्तिमात्रादेव क्रतूपक्रमात्। अपवाप एव स्तुवर्गालोकादित्यनुपक्रमदर्शने
नोपपद्येत तस्मात्पुरुषार्थ एवं दृष्टार्थं तवतिनियमस्तु दृष्टकार्याभावात्कामं मदृष्टार्थः छियते
स्यात्। अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वान्नियमस्य तदंगमेव कल्पते तेन नासाधुपायो
तरेणार्जयन्प्रत्यवैतीति कल्पते तस्मात्पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः। केचित्तु नियम एवात्र विल
तइत्याहुः तदयथा भाष्ये तथावसतिपुरुषार्थस्यापि द्रव्यस्य पूर्वपक्षेपि सद्भावात्सिद्धांतवत्पू
र्वपक्षेपि क्षामवत्याः क्रत्वर्थता न सिध्यतीति तदुपन्यासो नावकल्पेत तथाद्रव्यार्जनप्रक्रमा
देव क्रतूपक्रमदोषाय सिद्धांतिना पूर्वपक्षिणं प्रत्यापादितः सोपि नभ्यादित्यो स्नातावत्॥ त
दुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थो यत्रास्त्र स्यान्नतिन्नं सत्वान्नत दुर्वीविकार्षते तेनार्पनात्तिसी
बेधाक्रियार्थी पुरुषस्तुति॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नोद्यंतमादित्यमीक्षेतेति श्रुतीतत्रविवा
र्यते किं क्रत्वर्थं पुरुषार्थमिति तिंतथा किंप्रतिषेधः पर्युदासइति तत्र प्रतिषेधे स्तुतिः शाष्टः पर्यु १०१

दासे तु लक्षणा। प्रतिषेधस्य सम्प्राप्तिमार्गमाणः क्रतौ व्रजेत्। पर्युदासेन भोक्ष्यति मौ क्रि
यीतरे लक्षणे प्रतिषेधे त्वाख्याते न श्रुत्यन्तिहिताभीक्षणाकर्तव्यतीश्रुत्यैव नञ्युक्तिषेधताति
नलक्षणाः सर्वप्राप्ते ह्यो वैदिकत्वसामान्याद्वैदिकीमेवप्राप्तिं शीघ्रमेव गच्छति तेन यत्र क्र
मांगमृतमादित्ये क्षणो विहिते तत्रोद्यतो ह्ययत श्च प्रतिषेधः। फलीवैवेन कर्त्तुं स्थापि पर्यु
दासस्तत्रापि फलकल्पनान्नया क्रत्वर्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। उपक्रम्य श्रुतीकर्म वा विवृत एव
यतः। तदन्वयवलात्कर्मवि क्रोधो तो त्वचोद्यतो तेन लक्षणाया अपत्र पर्युदासः सर्वक्रतोः।
बहिः श्रुतः फलाकौक्षी पुरुषार्थत्वमृच्छति। श्रुत्यादि क्रतुसंबंधे प्रमाणीनात्र विद्यते। पुरुषा
पेक्षितार्थत्वे विधिनावावबोधिते॥ साक्षादपेक्षितं तस्य फलमेव न तु क्रतुः। अतः फ
लार्थता तत्त्ववाक्यशेषादवेक्ष्यः॥ उद्या पि त्वविशेषेणानर्थकाम्बरीयेरन्॥ स्फ्याद्य
रूपाला निवेत्युपक्रम्य एतानि वै दशयज्ञायुधानीति श्रुतेः किमयं प्रधानयागहविष्टून
स्फ्यादीनां विधिरुत स्फ्यनोद्धतीत्यादिवाक्यप्राप्तानुवाद इति संशयः अपूर्वत्वाद्विधिर्णायोवा
द मात्रे स्यान्नर्थकं। यज्ञशब्दः प्रकरणादामेयादिषु वर्तते। गौणेनायुधशब्देन तत्साधनतयाततः

नेताग्रगाहैन लायुक्तो भवतीति।

तथा च लिंगं ॥ १२

अत्रैव तथा पश्चं गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या तत्कीय स्यात्क्रियांगमेति ॥

स्फ्यादिद्रव्याणि चोद्यते पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयो विकल्पो वा स्यादिति प्राप्ते उच्यते । नह्य
त्राख्यातशब्दोऽपि श्रूयते न तयोर्विधिः । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्पुरोडाशादिभिः सह । समुच्च
योऽपि नैकार्थ्यान्निरपेक्षश्रुतेरपि । यज्ञायुधानि संभवन्तीति वा नेतरश्रुतेन विधिनै कत्व
वपत्वात्तच्छेषादिमुद्धननादिद्वारप्राप्तयज्ञसाधनत्वानुवादः ॥ तत्रैकत्वमयज्ञीगमर्थस्य
गुणाकृतत्वात् । उपादेयकृतपश्चादि गतविवक्षिताविहितैकत्वादिकासंख्या किमयज्ञा
गमविवक्षिता उत यज्ञांगी विवक्षितेति संशयः तत्र श्रुत्या पश्चैगतानातस्याः समानपदरूपया ।
पदांतरस्थया यागगन्तावो वाक्यान्तरीयतो दुर्बलैव श्रुत वाक्यमित्यपयज्ञीगमेकता । तदन्ना
वयज्ञावेगुणणातदविवक्षिते । उच्यते समानप्रत्ययस्थेन कारकेण तत्सान्नकृता ॥ क्रियायेन
यते संख्यानपश्चैगीपदाङ्गवत् । समानप्रत्ययोपात्तेन प्रातिपदिकार्थादपि सन्निहिततरे
णाप्रधानकृतेनैवावरुद्धमेकत्वं प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियोगमवगम्यमानेवाव
समर्पितेन क्रियाविशेषणं संबध्यपश्चादकृतौ कहायनीन्यायेन पशुना विशेषणत्वेना
थो संबध्यते तादर्थ्यं उयज्ञप्रवेशवेतीति विवक्षितमेकत्वं । एवंवा लिंगत्वलिंगे विपरीतलिंगे वृद्धौ १०२

कारकेणाय

पौडाशैनाम ... काबाधार

श्वेत एकत्वस्य ... द्वारा तत्वमर्थेयं

कारकत्वस्य ... नवकत्वस्य ... एककत्व ...

दोमद्धिकादोषश्चाशब्दप्रयोगादशब्दार्थइत्यविवक्षितत्वाच्छीका· सिंहः सिंहीत्यादावनन्यथासि
द्धा लिंगप्रतीतिः शब्दस्य वाचकत्वे कल्प्यते इति शब्दार्थत्वाच्छीरत्यादावलिंगविवक्षितेति आश्रयिष्ट
विशेषणत्वाच्चेति प्रतीयते । उत्तमः प्रयाजः पशुपुरोडाशः स्विष्टकृदित्यादयोऽनये न परकीये द्रव्यदे
वतासंस्कुर्वतः क्वचित्तदर्थाः एवोत्तरवोच्यो अपीति विलसते ॥ एकरूपकर्मणो युक्तमेकमेवप्रयोजनं ।
दृष्टे च संभवति नादृष्टं कल्पनीयं सर्वमस्यतः । उच्यते · देवतासंस्कारे मैत्रावरुणे पाद्यद्रव्ये संस्कृतिः । त्या
गांशस्यानुनादृष्टादृते किंचित्प्रयोजनं । तस्मात्त्यागांशेनादृष्टार्थो अपीष्टुं न याथाः ॥ अर्थे समवेषम्य
मतोऽन्यकर्मणि । एवं तावत्स्फुटं कृते प्रयोजकाप्रयोजकत्वमाश्रित्य त्रिरोषशेषित्वमेव साक्षाच्छ्रिति
ती ॥ अतःपरमेतदेव साक्षाच्छिद्यते हेतुत्वेन तु त्रो वक्ष्ये षि विचारः क्वचित्कदिष्यतेन दृष्टत्वं वर्ही
प्यमाणविवेककल्पनार्थं सन्ते ॥ एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्व
देव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतेः । तत्र संशयः । किमामिक्षायागे नैव दध्यानयनं प्रयुज्यते
उत वाजिनयागेनापीति । तदर्थं च किमु तयार्थमुतामिक्षार्थमिति । तोपि पुनर्विचारयितव्यो
किमामिक्षारूपं दधिपयोभ्यामर्पितिरिवैश्वदेवयागस्य तावदामिक्षा हविः सावयवपरसामान्यत्वाद्दध्नो
हविः कृतपयसा एव दधिसंसृष्टमिति । मधुराम्लरसामिक्षा घनरूपा च तेन सापि पयसो
र्थान्तरं तद्विमधुरैकरसं द्रवं ॥ वैश्वदेवयागस्य

तदंदीरात्। अतोद्ध्यानयनमसंयुक्तमामिक्षया विहितं केवलं न ननसामर्थ्याल्लिंगाद्वा मिक्षार्थं

स्यात्। तच्च सामर्थ्यं वाजिनेप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तमतउ नयप्रयुक्तमानयनमिति। उच्यते
पयस्तदा परामृष्टं वैश्वदेवं विधीयते। मैत्रवर्णाच्च पयसो हविष्ट्वमवगम्यते॥ पयस्त्वेन द्रव्यापेक्षि
रसमात्रनिमित्तको पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते। आस्तीत वदामिक्षापदं सा वैश्वदेव्यामा
मिक्षेति यत्तच्छब्दपरामृष्टत्वाद्धविः स च पयः परामृशति तद्धि पूर्ववाक्ये प्रधानभूतं प्रकृतं तेन ता
दर्थ्येनानयते विधानात्। कथं तादर्थ्यमानयने हि कर्मके यदानीयते तत्प्रथमे कर्म यत्र ता
नीयते तद्द्वितीयेत तच्चेह पयः तच्च प्रथमेन कर्मणा व्याप्यमानं प्रधानं प्रधानपरामर्शि च सर्व
नामेति तच्छब्दः पय एव विश्वेदेवैः स च धातिन देवहविः। तथा च मैत्रः जुषंतां युज्यं पयः इति। प
य एव घनीभूतमामिक्षेत्यामिक्षापदं नित्यानुवादः तत्सामानाधिकरण्याच्च सेति स्त्रीलिंगमपि
२ पि नित्यानुवाद एव। न च पयस्त्वे द्रव्यापेक्षी नैमित्तिकविशेषमात्रापेक्षी तदिति तापेन सांद्रीभूतेपि पयसि पय
स्त्वप्रतीतेः यस्त्वम्लो रसः स संस्कारकस्य पदघ्नः न त्वसावामिक्षापदस्यात्तिधेयः पयस्त्वं च मधुरः पर्यो
शः स एवामिक्षा पयः प्रतिनिर्देशकतच्छब्दसामानाधिकरण्यान्मैत्रवर्णाच्चेतस्मात् पय एवामिक्षा वै
श्वदेवयागहविरिति वैश्वदेवयागप्रयुक्तमानयनेन वाजिनयागप्रयुक्तेः। पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य

दिति संशयः। किं यदेतद्द्रव्यं अजनं स्पष्टमपदस्यार्थं तदर्थमपि एकहायनीनयनं तेनापि प्रयुज्यते उत क्रयार्थं
परार्थत्वात्। एकहायन्या क्रीणातीति प्रकृत्य श्रूयते षट्पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमे पदमध्वर्युर
ञ्जलिना गृह्णातीति यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यात्। किमेवं नयने तेनैव प्रयुज्य
तद्वेति। तत्रैकहायन्या नयनस्याध्यवसायाद्धवेर्वाश्रवणपरिपार्श्वसन्निधानात्क्रयार्थत्वे तथैव पदकर्मोपयता॥
दध्यानयनमामिक्षासंयुक्तेन वाजिनेन। नयनं तु द्रव्यामसंयुक्तं द्वयोरपि सन्निधानान्नयन
साध्यत्वाविशेषान्नेवैन्हतीयया तावत्क्रयार्थे चैकहायनी॥ यदुक्तं मातदर्थं श्रुतसंस्कारा
त्मको नयः नयनस्य परार्थत्वात्पदकर्माप्रयोजकं। परायोन्तुष्ठिते तन्तु पदकर्मापि जीवति॥ अ
र्थासन्निधानकर्मस्य तु विषयतासंयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते॥ पुरोडाशकपाले
न तुषानुपवपतीति कपाले तुषाश्रपयतीति श्रुती तत्र संशयः किं पुरोडाशश्रपणेनु तुषोपवाप
स्याप्रयोजकं कपालस्योत तुषोपवापो न प्रयोजक इति। तत्रापि वा परो घर्त्वे कपाल
स्य हतायया। निर्विवादमतः सोपि कपालस्य प्रयोजकः। सत्यमस्ति तदंगत्वे तथापि न
प्रयोजकः। पुरोडाशाप्रयुक्तस्य कपालस्य हवेदनाहा। पुरोडाशार्थमिनोपात्तमासादिति चेक

104

पालेतु षोपवापे वोद्यते न कपालमात्रेन प्रयुक्तस्य पुनः प्रयुक्तिः सेत्स्यतीत्य प्रयोजकस्तूष्णी
पवापः॥ पश्चाद्वनाग्नेः तात्लोहितशाकृतोरकमेत्वी अग्नीषोमीये पशुमालने तेति प्रकृत्य हृदयस्या
ग्रे वद्यतीति श्रुते तत्याशाकृले प्रविध्यति लोहितेनिरस्यतीति श्रुते तत्र संशयः किं हृदयादि शाकृ
ल्लोहिते द्वयमपि पश्चात्तेनस्य प्रयोजकमुत हृदयाद्येवेति। उनयत्र पशोरश्रवणाव्यक्तत्
सैवीधैयावाविशेषाउनयं प्रयोजकं। नेवी। यागार्थः पशुरुत्पन्नो हविः प्रकृति तावतां हवी
षि हृदयादीनितरेवातः प्रयुज्यते। यद्यपि हृदयादिवाक्ये पशोरश्रवणी यागार्थतयानु श्रू
यते तादर्थ्येन न हविष्ट्वं न विशसनश्रवणाद्धविःप्रकृतित्वेन हृदयादीनि हवींषि नान्यदिति
दशमे स्थितं अतस्तादर्थ्य एव पश्चात्तेनः शाकृल्लोहितकमेतु प्रतिपत्तिकर्ममात्रं। एकदेशद्र
व्ये वोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्॥ उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति स्विष्टकृल्लिमुत्तरार्ध
पुरोडाशयोरन्यथा प्रयोजकः उताग्न्यादि प्रयुक्तोपजीवीति संशयो नाग्न्याद्यर्थस्य हवि
षो द्वैतौ तरसंगतिः॥ कृत्वात्वन्य पडुविस्तस्मादवद्येतो त्तरार्धतः। उच्यते उत्तरार्धादि शाब्दानी

तर्कितु ५

साकांक्षार्थाभिधायिनी॥ नापेक्षणीयसंबंधात्प्रागर्थो ध्यवसीयते। उत्तरार्धं दित्राकांक्ष न
स्यादित्येणार्थवोदयेति स्ववाक्येनवप्रतिबंधीश्रुतो यस्योत्तरार्धं इति तेन विनासाकांक्षे
वाक्ये प्रकृतसंबंधे नदि राकांक्षी भवति प्रकृतीवाग्न्यादिपयुक्ते हविरितितदुत्तरार्द्धस्य ह
दप्रयोजकत्वे अन्यार्थस्याप्यन्यसंबंधो वचनात्प्रतिपत्तिर्वाक्याविरुद्धा॥ अतिधारणे
विप्रकर्षादनुयाजवत्यात्रभेदः स्यात्॥ वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसव
ने तत्रैव पक्रमेतपर्यग्निकरणे कृते प्राजापत्यानामालंभ सोत्कर्षः श्रूयते। ब्रह्म
सामन्यालभत इति क्रतुपशवः प्रातःसवन एवालभ्यंते प्रयाजाश्च तत्रैवानुष्ठिता
प्रकृतौ च प्रयाज शेषेणाहवींष्यभिघारयतीति श्रुतेस्तदिह प्राप्तौ संदिह्यते किं प्रातःस
वनानुष्ठितानां प्रयाजानां शेषो माध्यंदिने प्राजापत्यवपाभिघारणाय धारयितव्योऽत
दर्थं वपात्रीत्वमुत्पाद्य जुह्वां व्याघृतत्वाद्धुतमेति। तदर्थं वा किं हविः संस्कारार्थमभिघा
रणा [illegible] मुतशेषस्य प्रतिपत्तिरिति संस्कारत्वे प्राजापत्यवपा

संस्कारो मा विलोपीति धारणं स्यात्। प्रतिपत्तिस्त्वेवं तु सन्निहितास्वेव स्रुक्षु उपभृद्ध्रुवयोस्तस्मि
ङ्ग्नेर्धारणं। तत्रोपयोक्ष्यमाणानां द्वितीयायाः गिनीतया॥ हविषामेव संस्कारो न शेषस्य वि
पर्ययात्॥ ॥तु पयोक्ष्यमाणसंस्कारो हि प्रहतु त्वसंस्कारादन्यार्हितः। हविषि च तया च शेषस्य
पयुक्तः। किं तस्य संस्कारेण द्वितीयया च हविषामेव प्राधान्येन शेषस्य विपरीतत्वं न त्विति निर्दिष्ट
स्यैतस्मान्नायतः शिष्टतश्च हविः संस्कारोऽनिधारणं। सत्यमेवं तथापि हि शेषस्य प्रतिपादनं। न
105 ह्यदृष्टार्थतालाभादन्यथा दृष्टकल्पनात्। शेषस्य प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादर्थ्येन धारणे दृष्टा
र्थं न भवति हविः संस्कारस्त्वनपेक्षितोऽदृष्टकल्प्यतेन च दृष्टसतितत्त्वमुक्तं अतः प्रयाजशेषेण हविरभि
घारयतीति वाक्यार्थः। हविरभिघारणियमानं संस्कारोऽपि गम्यते। तस्मादुभयसंस्कारः स्वि
ष्टकृत्स्वक्तवाकवत्॥ समानयने तु हविःस्यान्लिङ्गदर्शनात्॥ दर्शपूर्णमासयोराज्यग्रहणं
प्रकृत्य श्रूयते। यत्स्रुक्षु गृह्णाति। प्रयाजेभ्यस्तद्गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति तथाति
हायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतमिति। तत्र विचारः यदेतच्चतुर्थप्रयाजोपक्रमे स
मानयनमेतत्किमौपभृतस्याज्यग्रहणस्य प्रयोजकमुत नेति। तदर्थं च किमुपभृति प्रयाजा १०५

र्थमाज्यं तस्येदं समानयनमनुतयदनुयाजार्थं तस्येति तन्न सर्वार्थं हि प्रयाजार्थमविशेषाद्धु-
श्रुतेः। सर्वार्थं तत् समानीतमिदानीं नोपभृत्यदः। प्रयाजानुयाजेभ्यस्त्वादित्यविशेषश्रवणात् सर्वप्र-
याजार्थमौपभृते प्रयाजशब्दाद्विनयश्रवणादनुयाजशब्दात्पराया विभक्तेः। सा तु षष्ठ्य-
ते प्रयाजेभ्य इति ततश्च बहुवचनात्सर्वार्थं न चतुर्थी तमयोरेवातस्त्वं सर्वप्रयाजादावानीतमि-
दानीमुपभृति न तदास्ति केवलमनुयाजार्थमेवास्तीति तस्येदं समानयनमनुयाजप्रयुक्तं स-
र्वैस्कारमात्रत्वाद् प्रयोजकत्वमनयोरपि जौहवौपभृतयोः प्रयाजार्थयोर्ग्रहणयोः सर्वप्रयाजविष-
ययोरेकार्थत्वाद्विकल्पः। उच्यते समानयनमुद्दिश्य कालमात्रं विधीयते। अदृष्टकल्पनानेकवि-
धानेवान्यथा भवेत्। यदुपभृति प्रयाजार्थं गृहीतं तस्य प्राप्तमेव जुह्वामानयनमन्यत्काल-
मात्रं विधीयते अतिहायेडोवर्हिः प्रतीतिः तथा हि त्वार्थविधाने दृष्टार्थं च समानयने भवति
अनुयाजार्थस्य त्वदृष्टार्थमत्रैतावता प्राप्ते द्वारणे विधीयते तस्य च कालइत्यनेकार्थविधिदोषो
ऽदृष्टकल्पना च स्यादतः प्रयाजार्थस्येदं समानयनं प्रयाजद्वयेकर्तुं क्रियत इति प्रयाजकमेवा

जस्य प्रयाजानुयाजेष्वङ्गत्वविशेषश्रवणे कालविधिबलादुपरितन प्रयाजद्वयविषयमु
पसंह्रियते । एवं च जौहवमाज्यानामेव त्रयाणामेतद्वतीति विषयत्वेदासमुच्चयः ॥ तत्रोत्पत्तिर
विनक्ता स्यात् ॥ चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामित्युत्पन्नान्याज्यानि सर्वाति
क्विमविशेषेण सर्वकार्यार्थानि उत जौहवं प्रयाजार्थमौपभृतमनुयाजार्थं अथवा जौहवं
प्रयाजार्थमौपभृतमनुयाजार्थं ध्रौवं तदतिरिक्तविषयमिति संशयमिति संशये । उत्पत्ता
वविशेषेण सर्वार्थप्रतीतेराद्यः ॥ अवयुत्यानुवादश्च प्रयाजाद्यर्थतावचः ॥ यदि तु यज्जुह्वां
गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति वचनात्तत्केवलं प्रयाजार्थं स्यात् । अतो यदुपभृत्यनुयाजेभ्यस्त
दिति वचनात्तदपि केवलानुयाजार्थं प्रसज्यते अपतदनुवादमात्रं प्रयाजवाक्यमपि तथा
स्त्वविशेषादित्येतावानत्र प्रथमः पक्षः ॥ नानर्थकं वचो युक्तमर्थवत्त्वसंभवे । तेन जु
प्रयाजार्थमिति राद्धान्तः स्थितः ॥ न हि प्रमाणवत्तायां तु मनिष्टमिति शंकनीयम् । अतो न चौ
पभृतं केवलानुयाजार्थं जौहवं च प्रयाजार्थमिति द्वितीयः पक्षः ॥ जौहवस्य प्रयाजैकशेषत्वे यु

106 १०६

वचनादुभयार्थंतत्· अनुयाजेऽभ्यस्तादिति । २

युक्तमिति । अनुयाजे कर्मोपलक्षितरसपनमर्ष्यते । यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति । ब
चनमगत्यावयुत्यानुवादः । तदष्टसंख्यं ... श्रवणात् । अष्टावुपभृति गृह्णातीति किमष्ट
संख्यैकग्रहणविधिश्चतुःसंख्यग्रहणद्वयविधिरिति विचारः । विधीयतेऽष्टसंख्यैकग्र
हणी श्रूयते हितत् । तस्मेतत्र चतुःसंख्याद्वयमष्टसंख्यया । न श्रुतिमित्येवलक्षणा युक्तावचतु
र्हीते जुहोतीति सामान्यवचने प्रयाजानुयाजयोर्विशेषतोऽष्टसंख्यगृहीतविधानाद्बाध्ये
नुच्यते· चतुर्गृहीते जुहोतीति सामान्यवचने प्रयाजानुयाजयोर्विशेषतोऽष्टसंख्यगृहीतवि
धानाद्बाध्येते होमाङ्गमष्टसंख्या श्रुतिः पुनः । ग्रहणे तेन होमाङ्गचतुष्ट्वबाधा तेन सा
ननु ग्रहणस्य होमार्थत्वात्तुल्यार्थत्वे प्राप्तबाधः स्यात् केवलग्रहणाङ्गत्वेऽष्टसंख्या निःप
लास्यात् । उच्यते· प्रधानाङ्गं चतुःसंख्याग्रहणमितरा पुनः । प्रधानाङ्गं वनाङ्गाङ्गमल्पं न वति बा
धितुं । तेनेयमष्टसंख्याप्रधानाङ्गभूतां चतुःसंख्यां बाधितुमशक्ता केवलग्रहणमात्राङ्गतया वीर्यवती
फलाभावाद्दर्शनासादर्थं ती चतुःसंख्याद्वयलक्षणार्थं विज्ञायते ॥ इति महोपाध्यायश्रीपार्थसारथि
मिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ० ॥ स च रु स्त्व नेकानि षत्तिः

मानम २

स्वकर्मत्वाद्धत्वात् ॥ ११ ॥ अग्नीषोमीयेपशौ श्रूयते यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वरुणा पशुमनक्ती
ति तत्र विचारः किमेष स्वरुर्यूपात्स्व पञ्चि ष्पन्नश्छेदनादौ नीयप्रधर्माणी खादिरादेश्चवृ
क्षस्य प्रयोजकत्वात् यूपमनु निष्पन्नः शाकलोऽग्राहीतव्य इति तदर्थमिदं चिन्त्यते किं स्वरुं करो
तीति स्वरुभावना विधीयते तस्याश्च करणेतिकर्तव्यता की ह्यायी यूपस्य स्वरुमित्यनेनयू
पद्वारीले न ह्यायारवादिरादिवृक्षकरणत्वेन छेदनादौ नियकर्माणीति कर्तव्यतात्वेन सम
र्पयतीति यो वा स्वरुणा पशुमनक्तीति विनियुज्यते तत्तानेन वा केनीजनसाधने स्वरु
रित्यवगतेः कुतो सादुपादेयद्रव्यपेक्षायी यूपस्य स्वरुमित्यनेन यस्वरुमुपादत्ते तद्यूपादि
ति विधीयते। तत्र करोतिर्भावनावाची सा च श्रुत्या विधीयते। वाक्यार्थविधिरन्यापोऽलक्षणे
त्वन्यथा न वेदत्वा। अञ्जनसाधनत्वेनावगतस्य हि स्वरोरर्थप्राप्तमादानमनूद्य यूपादिति
विधौ वाक्यार्थविधाने करोतिश्चापूर्वप्राप्तुर्भवद्वचनः सम्भूपादानेलक्षयेत् स्वरुभावनावि
धिस्तु श्रुत्या भवति करोतिश्च श्रोतद्दृति सएव न्यायः। तस्याश्च करणेतिकर्तव्यता वाक्यगते

107

१०७

नैव यूपशकलेन शेषत्वेन समर्पणं तद् इति प्रयोजकः स्वरुः। नैवं बुद्ध्यर्थं विधिरेवं स्यान्मुख्यश
कलस्य। अन्यथा विधिरस्माकं जघन्यस्य बलदर्शनात्। स्वरुर्नाव नौ हि करणेति कर्त्तव्यता वि
शिष्टा यो विधीयमानायामति नारादरे विनियोगमात्रविधाने मुख्यस्य स्वरूपशकलस्य तत्स्थाने लक्ष
णमस्य हे जघन्यस्य करोति। प्राप्तस्वरूपादानानुवादेन यूपान्तनिष्पन्नशकलस्योपादानात् प्र
योजकः स्वरुः॥ शाखायां तत्प्रधानत्वात्॥ शाखामच्छिनत्ति प्राचीमाहरतीति श्रूयते तत्र किमयं दिग्वादः
उत शाखावाद इति संशयः। तत्र श्रुत्यादिग्वचनः शब्दः शाखायां लक्षणा न तेन॥ प्राहर्तव्या इति धा
नोर्ल्लु शाखावादत्व निश्चयः॥ प्राचीमाहरतीत्याह तेन वचनयुक्तः प्राचीशब्दः नरशकादि गार्हपत्ये
अपदिशी प्रत्याहरतीत्युच्यते प्रतिशब्दाध्याहार एव दोषः प्रकृत शाखापदसामानाधिकरण्याच्छा
खावाद एवायं वृक्षस्य या प्राची शाखा तामिति। शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्या
द्वैषम्यात्॥ शाखामाच्छिनत्ति शाखामाहरति स्मृतः शाखायाः परिवासोपवेषं करोतीति उपवेषेणक
पालानुपदधातीति शाखायाव प्रानपाकरोतीति श्रूयते तत्र संशयः किं शाखाछेदनाहरणपरिवासना

नीवच्छापाकरणे कपालोपधाने च द्वयमपि प्रयोजकं उतोपधानमप्रयोजकमिति तदर्थमिदं विंत्यते
मूलार्थमपि छेदनादिकमुताग्रार्थमेवेति। तत्र शाखाशब्दः समूलस्य नामग्रमात्रस्य वाचकः। छेदनादि
वच्छाखार्थं द्वयं तस्मात्प्रयोजकं। शाखीछिन्नेति। द्वितीयया शाखार्थे छेदनादिके द्वयमपि मूलमप्र
वसहे च शाखाशब्दो ऽत्र विवक्षितो नाग्रमात्रमतो यदुपवेषसंज्ञस्य मूलस्य कार्यमुपधाने यत्त्वग्रकार्यं
व। छापाकरणादिके तयोरु नयोरपि छेदनादिकमेवं परिवासने न द्वयो विभागार्थं तस्मादुभयं प्र
योजकं। उच्यते। मूलापादानके त्वत्र परिवासनमुच्यते॥ तत्राग्रस्य न मूलस्य तदग्रार्थं परिवासने।
तद्विशेषणकृतत्वान्मूलस्यापि तदर्थता। अन्यार्थेन तु मूलेन कपालमुपधीयते। यद्यपि छेदनादि
वाको समूलमयमाव च्छे शाखाशब्दः परिवासनवाको तु अग्रमेव मूलतः परिवासने त्वत्र विधीयते
नपरिवासनमात्रे न च मूलस्य मूलतः परिवासने सीनवती त्यग्रमेव परिवासनवाको शाखाशब्दे
नोच्यते तदर्थं च परिवासने परिवासनविशेषणे च मूले तद्वारेणाग्रार्थमेव समूलस्य च छेदनमा
हरणं च कथं नाममूलतः परिवासने शाखायाः स्यादित्येवमर्थं नवाना हते समूले मूलतः परिवास

नैसीत्त्वतितस्मात्परिवासनीसमूलमाहरणीच्छेदनीयसर्वमग्रकार्यार्थं। नयपरिवास्येति त्काप्र
त्ययाद्उपवेषकरणार्थं परिवासनैवाक्यसीयो गादूलीयस्याद्वितीयया शाखावृत्तिधानाग्रार्थत्वाव
गमादुपवेषं करोतीति सा को हमन्यार्थानु निष्पन्नेन मूलेन निराकीर्णा क्रियते करोति श्रव
र्ववदादानेवर्त्ततेयदिदमग्रार्थपरिवासनानुनिष्पन्नेतत्कपालोपधानसाधनतयावगतोपवेष
त्वेनादत्तइतिनवशाखीपरिवासस्यमूलतनुपवेषंकुरोतीत्यन्वयः येन मूलस्यापवेषार्थता ल
भ्येत व्यवहितकल्पनाप्रसंगात्तस्मादग्रार्थत्वात्सर्वस्यतदेवप्रयोजकं॥ हरणं उज्जुहोतियोगसामा
न्याद्व्याणीवार्थशेषत्वात्। सूक्तवाकेनप्रस्तरं प्रहरतीति हरतियोगोमीत्रवर्त्तिकोदेवताविं
धिरितिस्थितमिदमेनं श्रूयते सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र संशयः किं शाखाप्रहरणं शाखा
याः प्रयोजकमर्थकर्मेति प्रतिपत्तिरप्रयोजकमिति। तत्र प्रस्तरस्तुल्यत्वाच्छाखायागस्य साधनी
निर्वापवच्च हरणं यागस्यैवोपलक्षणी। प्रस्तरप्रहरणेतावद्यागः सवार्थकर्मतत्साधान भूतः प्र
स्तरः शाखायसहस्राप्रस्तरेण समानागम्यते तेन साप्ययागे प्रतिगुणाभूताहरतिश्चाविहितो नि
र्वपणालीनादिवद्यागोपलक्षणार्थः तस्माच्छाखाप्रहरणीहोमोर्थकर्मद्रव्यकर्मसंयोगन्यायादितिप्राप्ते

त्ति धीयते· यागे यदि सहत्वं स्यात् स्यादेवं हरतौ उतत्र। तत्र च प्रतिपाद्यत्वात् प्रस्तारस्य तथैव सास्र
क्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती त्यत्र मीत्रवर्त्तिकदेवता विधिबलाद्यागः कल्पितो न तु हरतिर्याग
वचनोत्र तु हरणमात्रे श्रुते सहत्वात् स्वया प्रस्तारं प्रहरतीति न च शाखा प्रहरणे सूक्तवाक
साधनेयेन मीत्रवर्त्तिकदेवता विधिबलाद्यागः स्यात्। तस्माद्धरति मात्रे शाखायाः सह
भावाद्धरतो च प्रस्तारस्य प्रतिपाद्यत्वाच्छाखायामपि प्रतिपत्तिः। यथा हरतौ सहत्वाच्च प्रति
षष्ठे पत्तिर्न गुणत्वं शाखायास्तथा वक्ष्यते। अत्र हरतावेव साहित्यं न यागइत्येतावं स्थिते॥ उत्पत्य
सीयागात्प्रणीतानामप्यवृद्धिर्नागः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः अपः प्रणयतीति प्रयोजनासं
युक्ताः प्रणीतास्ताभ्यां तत्र श्रूयते प्रणीता निर्हवींषि संयौतीति तथा तवेदिं प्रणीता निनयतीति
109 तत्र संशयः किं संयवने निनयने चो भयं प्रयोजकं उभयार्थाः प्रणीताः उत संयवनार्थमेव तदेव
प्रयोजकं निनयनं प्रतिपत्तिरिति। तत्रोत्पत्ताव संयोगात्के मर्थ्यं क्वात्ति लापिणोः स्वीकुर्वीतेव
ने तस्मादुभयार्थाः स्तादुच्यते। हविःसंयवनेतासां गुणत्वावस्थतायथा। द्वितीयया निनयने प्रति १०९

पत्तिर्विधीयते। उत्पन्नावसेयुक्तानामपि प्रयोजनेनप्रणीतानीकेमर्थ्यकर्त्तिलाषिणीनृत
ग्रयासेयवनार्थं त्वेगम्यते निनयने उद्दितायाश्रुत्यातासामेवप्रतिपत्त्यर्थम प्रयोजनकं। प्रासन
वन्मैत्रावरुणायदंडप्रदानेकृतार्थत्वात्॥ दीक्षितस्यदंडप्रदानेविधाय पुनराम्नाते क्रीतेसो
मेमैत्रावरुणायदंडंप्रयच्छतीति किंमैत्रावरुणायदंडप्रदानेदंडस्यप्रयोजकमर्थकर्मेतिप्रति
पत्तिकर्मप्रयोजकमिति। तत्रद्वितीयाश्रुतिसंयोगात्कृतार्थत्वाद्धारणे। मैत्रावरुणहस्तेस्य
प्रक्षेपः प्रतिपादाने। दीक्षितधारणेकृतार्थोदंडः प्रतिपत्यपेक्षः द्वितीययावतत्प्राधान्यंगम्य
तेनदानस्यश्रुतो सोमैत्रावरुणहस्तेप्रक्षिप्यते। उच्यते चतुर्थ्यासंप्रदानत्वंप्रशास्तुरवगम्यते
कर्मणायमभिप्रेतिसंप्रदानेतदुच्यते तेनदीयमानेनदंडेनाप्यभिप्रेयमाणत्वान्मैत्रावरुणस्य
तत्प्रधानेदाने। उपयुक्तस्यसंस्काराद् पयोक्तव्यसंस्क्रिया॥ गरीयसीप्रयासस्तुश्रुत्दृष्टेतेन प्रयोजने॥
स्थित्वाहि प्रैषान्वचनेकुर्वतआलंबने त्वदृष्टार्थ एवदंड इति मैत्रावरुणार्थं दंडदानंप्रयो
जकंदंडस्यत्वग्नीषोमीयविकारे निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते मैत्रावरुणार्थेन दंडोपादानसिद्धिः।

कपालेन अवभृतं आवस्थापेर्थ यती। तिविधाय पुनरस्मात्तं यत्कि। चेत् सोमलिप्तं तेनाव भृथं यन्ती। लि
।किं अवभृथसाधनं सोमलिहां उत अवभृथ ८

उत्पन्नो येन संयुक्ते तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थीतरगमने ञोषत्वा प्रतिपत्तिः स्यात्। कृष्णविषा
णाया कण्डूयतइति विधाय श्रूयते चात्वाले कृष्णविषाणीं प्रास्यतीति। तत्र संशयः। किं चात्वाल
प्रासनमर्थकर्मोत प्रतिपत्तिरिति। तत्र नड्याः सपकृतार्थस्य संस्कारोण प्रयोजनं। प्रतिपत्ति
र्तो नेयमिडा स्विष्टकृदादिवं। चात्वालप्रासनमिडा न तु स्विष्टकृदादि तेषु मादिषु। किं विद्
तकण्डूया श्रयं कर्म तत्सर्वमर्थकर्मनिर्वृत्ते र्थसंस्कारेण प्रयोजनाभावात् नवाते। कृतार्थम
पि कण्डूयमाकार्णं करमित्यतः। प्रतिपत्तिमपहेततद्विधानमतावरी। अपद्धितितया प्रतिपत्तिवि
धौ निश्चिते तद्वलादेवतत्कार्णनिर्वृत्तमपि प्रयोजनं विपद्यतइति कल्प्यते। सोमिकवत्कृतार्थ
त्वात्॥ वारुणेनैककपालेन अवभृथं देशो नयनमस्य प्रतिपत्तिरिति। तौ वभृथ शब्देन श्रुत्या क
र्मान्तिधीयते तत् साधनतया सोमलिप्तमुक्तं चत्वारा। देशोवभृथशब्दस्य प्रवृत्तौ लक्षणानवेत्
सोमलिप्ते हविष्टून्नबोध्यते वभृथं प्रति उच्यते। उत्पत्तिवाक्ये विहितपुरोडाशाभावरोधतः हवि
न्तु सोमलिप्तेन नाञ्जयात्। रीतीत्यनेनन सोमलिप्ताव भृथयोः संबंधविधा वस्थीतवा

[illegible]

स्यात्। उद्भिद्रूपसोमलिप्सुयागमात्रं विधीयते। धात्वर्थेवं प्रत्ययपदं तेद्दे वीलक्षयति। अत्र प्र
श्नदर्शीगच्छेते: सोमलिप्सान्यादायगच्छेयुः। तानि तद्द्रोप्रहेशव्यानीत्यर्थः। कर्तृदेशकालानामचो
दने प्रयोगे नित्यसमवायात्॥ दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार[illegible] त्विजः समे यजेत पौर्णमास्यां यजेत
व्रीहिभिर्यजेत सोमेन यजेतेत्यादियत्किंचित्कारकश्रवणं तत्सर्वमुदाहृत्य विचार्यते किम
नुवादमात्रमुत विधिरिति तत्र 'सर्वं क्रियाविधेरेव कारकं प्राप्यते यतः। अतस्तन्न विधातव्य
व्यमप्राप्तेर्थ पर्वान्विधिः। विषमादिनिवृत्त्यर्थं समादिश्रवणं यदि। परिसंख्या प्रसज्येत नाना
तोन्यापि विधिर्विधा। समादिस्वरूपं विषमादिनिवृत्तिर्वा विधीयेत: स्वरूपे तावन्न विधातव्यं
प्राप्तत्वात्। विषमादिनिवृत्तिविधौ परिसंख्या प्रसज्येत सा च त्रिदोषा: न च प्रकारान्तरं वि
धे उपलभामहे येन ते परिसंख्यादोषमनासाद्यैव विधित्वं लभेरन्। तस्मादनुवादः। नैवं
नियमेन न हि प्राप्तिः समादीनां क्रियाविधेः। समे वा विषमे वापि सोमेनान्येन वा यजेत्। प्राप्नो
ति तेन सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्वचित्। यस्मिन्पक्षे न सोमादेः प्राप्तिस्तत्र विधिर्भवेत्। नैषामतो

उच्यते

न्नुवादत्वे परिसंख्या वा न प्रसजेत्॥ अप्राप्तिपक्षसद्भावान्नियमार्थो विधिः स्थितः। तथाऽव्या
गुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगात्। श्वेतं पशुमालभेत शुक्लानीवरूनित्यादौ गुणानाममूर्तानां क्रि
यासाधनत्वावासंभवान्नतादर्थ्येन नियमः संभवति द्रव्योपादानानुषंगप्राप्तानामनुवाद
मात्रे गुणश्रवणे शुक्लानीवरूनित्यत्रापरो विशेषः शुक्लस्य वरूविशेषणत्वाच्छ्रुतोऽपि न क्रि
यासंबंधोऽवगम्यत इति। असत्यपि साक्षात्क्रियान्वये द्रव्यद्वारेणात उपपत्तेः शुक्लविशिष्टस्य
वरोः क्रियार्थत्वादत्रापि नियमविधिः। संस्कारस्य तत्प्रधानत्वात्॥ व्रीहीनवहंतीति नावघात
स्य यागार्थतया श्रवणे द्रव्यादिवत् नववरूवद्धि विशिष्ट उद्दिष्टक्रियासंबंधि श्रूयत इति तंडुलाभि
प्रक्रियानुवादमात्रमित्यधिकाशंकाः। यजतिवादनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदायेऽक्तार्थत्वात्॥
तदुक्तं श्रवणादनुहोतिरासेवनाधिकः स्यात्। यागीया मूर्तानां देशादीनां नियमविधौ स्थिते न
त्वसेगाद्यागादिलक्षणा क्रियते देवतोद्देशेन स्वद्रव्यपरित्यागो यागः स एव प्रक्षेपाधिको होमः।
स्वीयस्य परकीयत्वापादनं दानमिति। आचार्यस्त्वलोकसिद्धपदार्थव्यवहारिणी मीमांसायां

।।।

उक्तं च। यद्यपि न अत्र गुणमस्ति तथापि प्रकरणवशात् प्रधानसाधनत्वं लिंगितम् अतः अविनियुक्तस्यावघातादेः प्रधानांगत्वमस्मेतीति तस्याप्यु १११
किमिति रूतेति ४

तल्लक्षणमनुवितत्तिति यागाद्यनुष्ठानप्रकारकथनमिति व्याख्यातवान्। यो देवतामुद्दिश्य
द्रव्यं त्यजतीति न यागचोदनार्थः संपादितो भवति प्रक्षेपं त्वधिकं कुर्वता होमविधायेइति।
फल एवं चोदनाग्रहणमर्थवद्भवति न लक्षणपरत्वे। प्रदर्शितैरेतिदं सूत्रमन्यथा व्याख्यातमा
वा। यथैषा सर्ववैदिकादियागाद्यनुवादनदर्शनादयो नियमास्तद्युक्तैस्तत्रैव प्रमाणीका। कथं तु
दर्शादेर्यागत्वेन श्रुत्यतिचोदनास्वास्येयादिषु यजिः श्रूयते इति तत्रेदमुच्यते द्रव्यदेवतादि
यैश्श्रूयमाणैर्यजति चोदनेति मन्तव्यो। तदविनाभावात्तस्यैतत्यकस्यार्थः इतरस्य तु यजत्यादि
हितेकर्माणि तु न जुहोति श्रवणे चतुरवत्तं जुहोतीति तत्कथमुपपादनीयं यागहोमयोर्भे
दात्। अत आह आसेचनाधिकः स्यात् प्रक्षेपमात्रे तत्राप्राप्तं चतुरवत्तं जुहोतीति तत्कथ
मुपपादनीयं यागहोमयोर्भेदात् अत आह आसेचनाधिकः स्यात् प्रक्षेपमात्रे तत्राप्राप्तं
चतुरवत्तस्य संस्कारार्थं विधीयते यागीयास्तु प्राप्तानुवाद इत्यपरे लौकिकसोमत्रया भवति॥ विधे
कर्मापवर्गित्वादर्थांतरे विधिप्रदेशः स्यात्। यदा तिष्ठन्तो यौवर्हि रुतदुपसदामिति किमिदमाक्षिप्य

विधानं तु तेषु विकृतिषु कोपदेशः। अथवा धर्मातिदेशः। अथ बर्हिः साधारणविधिरिति। उभयस्यापो-
ऽविशेषात् यतत आक्षिप्यदा यतां मुद्गवचनसारूप्यादाक्षिप्य विधिरिष्यते। एवं चाक्षिप्यमानस्य
बर्हिषः स्यादनर्थकः। अतिव्याप्तौ विधिस्तस्मान्निरिष्टिकविधिर्वशे। शिष्टाचारविरोधाच्च नै
तदप्युपपद्यते। तस्माद्धर्मातिदेशोयमातिव्याप्तौ हि यादृशी॥ अश्ववालादितृर्वर्हिः स्तादृगे
वोपसत्स्वपि बर्हिः शाकृनधर्माणो लव्ध्रपौर्वं नवदत" साधारणविधि...डीयो स्तत्र दोषो
न कश्चन॥ अतिव्याप्यर्थमु...पादेयं यद्बर्हिः स्तन्न केवली। तदर्थं विशेषग्राह्यं तदेवोपसदामपि॥
बर्हिर्धर्माश्च तद्द्वारास्तद्वत्सर्वाङ्गतीयतु॥ इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्य द्वितीयः पादः॥
उक्तमर्थस्वकारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पा-
पं श्लोकं शृणोतीति तत्र संशयः किं पर्णमयीत्वे क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमाहोस्विदुभयार्थमिति।
तत्र फलश्रवणात्पुरुषार्थत्वं यद्यपि वैजातीयस्य फलविधित्वमौदुम्बराधिकरणे निराकृतं
तथापि विहितस्य पर्णत्वस्य फलापेक्षायां क्रतुप्रयोगवचनासन्निहितमपापश्लोकश्रवणम्

वराच्चिसत्रप्रतिष्ठावद्विपरिणामेन फलमाश्रयितुं युक्तं अथवा साधनीभूतमात्रमौदुम्बराधिक
रो विचारिते वि धिरहितस्य नवनीतवन्मात्रस्य साधनत्वप्रतिपादकत्वेन सन्नवनीतविध्युन्नी
लनार्थवादत्वम् नं पर्यनुयोगोऽतिनस पापश्लोकं शृणोतीत्यादेराश्रयितव्यं इह तु नतु प
र्णमयी त्वमुपेत्य साध्यत्वांशो विचार्यते तत्र वैजात्यकमपि फलप्रतिपादकं लोके दर्शनात् अतः
पुरुषार्थमित्यकःपहृ॥ अन्तर्थ जहुहुद्वोन विधीयमाने नवउक्तत्वर्थः फलसंयोगात्तदर्थम
पि स्यात् द्याविविदितापर॥ सिद्धीतरत्वा युक्तं दध्नः संयोगपृथक्त्वाद् तु नयार्थत्वमिहत्वेके वाक्यं
तदु नयपरत्वेतिर्येत न तावद् नयार्थं नय शृणोतीति वर्तमानापदेशसाध्यत्वं शक्यप्र
तिपत्तुं नच विपरिणामेन फलपरत्वे यथास्थितस्वरूपहानप्रसंगात्। पर्णतायाश्च तु ह
पास्थितक्रत्वर्थत्वेन निराकाङ्क्षत्वाद् युक्तं शब्दस्वरूपस्य बाधने नव पर्णत्वस्य फलप्रति
विधीयमानस्याश्रयः प्रकृतोऽस्ति तत्र वाक्येन वाश्रयेद्वी यमानेवाकान्तेदः। तस्मात् पापश्लो

113

क॰ श्रवणस्यार्थवादत्वात्क्रत्वर्थमेवप्रणयनमिति ॥ नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्या
त्। अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति। तथा वार्हद्गिरं ब्रा
ह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यादिति। तत्र संशयः। यदेतत्काम्यं मृन्मये नैमित्तिकं च वार्हद्गिरं तदेव नि
त्यार्थमुतान्यदुत्पादयमिति। तत्र नित्येऽपि प्रयोगे प्रणयनं ब्रह्मसामादश्च साधनापेक्षत्वादश्रु
तसाधनीतरकल्पनादूरे काम निमित्तयोरपि श्रुतस्य मृन्मयादेः संनिहितस्य। नित्यार्थमुपा
दाने। वारणत्वादि नित्यविधिमद्दृष्टापूर्वः पक्षः। न चैतिहीद्दशान्यप्यधिकरणा
नि ऐन्द्रवायवेतुवचनात्यतिकर्मन्न दृष्टः स्यादित्येवं मा दीनि। नित्यविधिर्वा नास्तीति कल्पी
चित्यते॥ प्यवाचारणायज्ञावचरदिति वत् नीवर्तौ ब्रह्मसामेति च सामान्यविधिरयं मृ
न्मयी वार्हद्गिरं च विशेषतः प्रणयने द्वादशाहे वातकृद्वनित्यार्थेऽपि संनिधिविशेषाद्
क्रमिति मन्यते। ब्राह्मणेन निमित्तेन वार्हद्गिरमिति श्रुतौ। मृन्मयं च प्रतिष्ठायां नित्ये स्या
तामिति नते। न चान्यत्र श्रुतेः संनिहितमप्यन्येन संबद्धुमर्हति साधनाकांक्षा च नित्यस्यार्थोऽति ११३

तौ२

तेन सामान्यविहितेन वा निवर्त्ततेन तु नैमित्तिकेन सन्निधिमात्रस्य सेवैधकारणत्वाभावा
त्। नैमित्तिकश्रुतिविरोधाच्च सति चासति च निमित्ते क्रियमाणस्य काम्येष्टीनैमित्तिकत्वं तस्मा
दन्यन्नित्यार्थी। एकस्य तु न यत्वे संयोगपृथक्त्वात्। अग्निहोत्रं दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया
दिति श्रूयते तत्र किं काम्यार्थमेव दधि नित्येपि स्यादुत ततो न्यन्नित्यमिति संशये पूर्व
त्रिकरणान्यायात्काम्यत्वेन श्रुतं दधि न नित्यार्थमुपादेयमतो न्यन्नित्यमिष्यते॥ नन्वत्र
दध्नेव नित्यार्थं श्रूयते दध्ना जुहोतीति। नैवमेतस्य वाक्यस्य कामवाक्येकवाक्यता गम्यते
तेन नित्यार्थे दध्यदधि विधीयते दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्युक्ते किं मात्रेतेनेत्यपेक्षिते होमसं
युक्तस्य दध्नः फलापेक्षयोरेवमाकांक्षयोरेकवाक्यता यद्दध्नेन्द्रियं कुर्यात्तद्धो
मात्रेतेन यच्च दध्ना जुहोतीति इन्द्रियार्थमिति तस्मान्नित्ये दध्यविधानात्काम्यमेतस्याद
नेवं द्वयोरेकस्य वाक्येनानवधि तत्स्तयोः। प्रकत्योतेकवाक्यत्वे निराकांक्षे होत्विहो
मयो। कामवाक्यैतावत् [illegible] विनि [illegible] होमाश्रये नाश्रयसंबंधकरे प्रमाणपेक्षते [illegible] स्वरूपम

प्रकरणाग्रहणामिति पुरुषार्थत्वं उच्यते नियमं त्वंतरेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् नियमस्य फलं कल्प्यतव्यं

पि लोके किंचिद् नो वयं भुञ्जादिवदलो किके व्याघोननदर्थमनपेक्ष्यादृष्टं फलवद्धोमसंयुक्त

स्य न फलीतरापेक्षा न स्वारस्य पकर्त्रो माद्रुत पार्थं दर्शितं तत्र तूच्यते किं फलार्थीनां संस्कार

क्रत्वर्थं नियमः स्यात् अपि तु पुरुषार्थं क्रत्वर्थमिति निश्चयाय पर

पुरुषार्थत्वं फलस्य हेतुत्वमानमेव वचनं यथा सत्त्वाव्ययो नियम

मस्यापि पुरुषार्थत्व फलं निराकांक्षं प्रकरणात् क्रतोः फलानीहि फले प्रकृत क्रतु

फले पि द्रव्यतां हेतुं संस्कारद्वारेण प्रयोगनियमस्य फलं क्रतुमात्रमिति क्रतु

पुनर्विधानं कर्ममात्रप्रतीयते न तत्वार्थं प्रतीयते विधि जोनत्ति आदिषु

लास्तु वेदनात्फलमस्तीति संशयः नानाफलमेतस्मिन् वेदनार्थफलाश्रुतेः नादृष्टमा

त्र हि फलं न विना फलं पुरुषार्थं तदयत्नं दध्नाहरेणालभ्यते यदि पूर्णानि द्वावीना

धाहारं पुरुषार्थं तु यागेन क्रत्वादि फलं दध्नाहारेण फलं क्रियते सत्यपि

मूलं क्रत्वादि स्तु चोतते यागे क्रियादिति तत्र फलं श्रवणे हि सति विधान

कृतगुणस्य ममापत्यो यावत्पीतिक्रमणादा समर्पितं फलं भावत्वेन भावनावलं बनेन १९४

तु धात्वर्थभावनयोः कोऽनिवारयेत् तथा च सति पूर्वोक्तवाक्ये नाध्याहार इति क्रमः। नन्वेवं यागकर्तव्यतायां मुख्यभावनायां
न कश्चिद्विधिर्वर्तेत। सत्यं को दोषः विध्यानर्थक्यात् तदपि न वक्तुं न्युक्तं फलस्य तु कर्तव्यत्वे स्वर्गमप्राप्तायास्या
दित्येवमस्तु द्वेमो यथा पंथाः गच्छतु तत्रानित्याध्याहारवाक्यवत्त्विकर्मः। न च कर्तव्यतावलाद् एव फलमुपकल्प
यितुं शक्यते तदा तत्तदुःखदर्शनात्स्वत्वहाविरोधादायत्तौ च फले नकृतविनष्टेन यागेन शक्यते कर्तुं न चा
वेद्वारणासीत्त्वनितदत्तावाक्ये तेहि फले स्वर्गग्राहिकयातत्साधनत्वेनशब्देन प्रतिपादिते तद्बले नादृष्टमप्य
सर्वैकल्प्यते यागक्रियामात्रपर्यवसिते तु शब्दे कथमपूर्वसिद्धिः तस्मात् वेदकथं कालान्तरस्थायिफलक
ल्पनं तदितरेतराश्रयीफलाधीनमपूर्वं तदधीनं फलमिति। अस्त्वपि भावनापेक्षणेऽपि कस्य यागः कर्तव्य इति
नियोज्यापेक्षणे फलकामस्याध्याहार इति चेत्। नाध्याहारस्य तरेणापि भावनापेक्षणे कस्य यागः कर्त
(व्य इति नियोज्यापेक्षणे फलकामस्याध्याहार इति) तत्तु न यथा निषेधाधिकारे यत्प्रवृत्तस्य निवर्त
नासीत्भावनार्थावच्छेदकतयोपयुक्तापि प्रवृत्तिरेव विशेषणमिति। तद्विशिष्टस्य नियोज्यत्वावगमान्न
प्रयुक्तिलाघवमाश्रित्य फलकामाध्याहारे यत्नेन ताप्रवृत्तस्य पदे दोष शान्तस्यजीवतश्च तदसंभवात् कोऽज्ञो
वश्याधिकारी लघ्व इति किमध्याहारेण तस्मान्निष्फलमेव दर्शमेतिप्राप्त उच्यते। विधियुक्तक्रियानैव धात्वर्थता
यमृच्छति भावनैव विनावाक्यैर्नैवेत स्पष्टि भविष्यति। वाक्यासंभूतरणयातः फलमध्याहरिष्यते। अस्तत्वपि फलश्रव
णे चेतनप्रवर्तनात्मक विध्यवरुद्धत्वात् भावना धात्वर्थतावना कथं च न त्याज्यं गोकरोति तिरिक्ततया भावनापेक्षणा

दुःखल्लाभादपरिहर्त्तव्यं वाक्यैः फलपदाध्याहारमपेक्षते। तत्र फलपदं लौ। किकमपि वेदवाक्ये कूटस्थातयाध्याहर्त-
वैदिकमेव तत्त्वं तिकिं मुख्याद्यावैदिकमेवान्यत्र स्थितमध्याह्रियते। कथं पुनर्व्यवेतस्यान्वयो गः नायमनुयोगः अध्या-
हारः सर्वयत्र कचिदपि व्यवस्थितस्याविरुद्धः। तेन नाश्रुतफलानामप्यध्याहृतफलान्वयात्। सर्वे प्रोक्त-
र्मणामत्र फलवत्वमवस्थितं॥ तत्र सर्वार्थमनादेशात्। स्थिते फलार्थत्वे किं सर्वफलार्थमुत कार्यमिति
विशेषानिर्देशात् सर्वार्थत्वे प्राप्ते विधीयते। यनैवैकेन तद्धाकयै सा की ही यदि प्रतिता तेनैवेत न्निराकीर्त्त
मिति नानेकेकल्प नाप्य स्वर्गः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्। एकं फलमित्युक्ते किं तदेकमिति न्याय
115 तेतः पुनरपि सर्वार्थत्वमप्रामाण्यं वान व्यवसायात्मानेति तदुच्यते। स्वर्गो नतिशायप्रीतिरूपो दुःख
विवर्जितः। भूयो सोत्तिलषीत्येनमत्योत्कल्यसुखेन रागः सति मे सदेशा स्वस्य भूयो विषयत्वे न प्रार्थ-
अविशेष फलं प्रवृत्तस्यातिसैकान्तपरिहारात् स्वर्गश्च दुःखासंपृक्त निरतिशयसुखात्मकः सर्वेषा-
मस्ति मतः पुश्वादिसुखं दुःखानुषक्तमलीयसे ति केचिदव्यार्थयीते। प्रत्यवायपरिहारस्तु सर्वात्तिलं-
षितोपि प्रत्यवायापेक्षया कियतापि विलम्बेन न हृदयमागच्छति। तत्र स्तु सुकरज्ञाने सुखमेव परं फलं-
तच्चानतिशायत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितं। अतो फलार्थवादं भगवत्कार्ष्णाजिनिः। प्रतितिष्ठतिहवा ११५

य एता रात्रीरुपयन्तीति श्रुतौ रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्यानि कर्मा
ण्युच्यन्ते तद्दिदृशा त्रिसत्रे स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः तदर्थं च प्रतितिष्ठन्तीति किमर्थं
फलविधिरूतार्थवाद इति। अपापश्लोकवत्तत्र वर्त्तमानापदेशा ततः। फलविध्यसमर्थत्वा
त्तद्वदेवार्थवादता। अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता। निर्दिष्टा तु प्रतिष्ठैव फ
लत्वेन विनम्यते। उक्तं हि तत्तु कर्मैतन्निराकांक्षे फले प्रति। कल्पनीयं फलं तत्र विना
मोध्याहृते वरे। स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपे तस्य च श्रुतकर्मसंबन्धः फलत्वं च कल्प्य
प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वेन क्लृप्ते फलत्वसिध्यर्थं संनतया विपरिणाममा
त्रेण लघीयः उपपन्नोऽपि वर्त्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते यच्छब्दस्य व्यवहिता
न्वयः तदयमर्थः ये प्रतितिष्ठन्तीति त एता रात्रीरुपेयुरिति। एवं हि धर्ममात्रकल्पनालो
घवमितरथा तु सर्वस्यैवार्थवादत्वात्सकलएव [illegible] विध्युद्देशो प्रतिपन्न फलविधिः
कल्पनीयः स्वर्गकामा एता रात्रीरुपेयुरिति कल्पितोप्यस्तो प्रतिष्ठार्थवादेन न सुखं सीमा

ते यस्मा स्वर्ति तिष्ठं तिन स्मा स्वर्गका मात्ते पेयुरिति किं कृन संग च्छेतं तत्स्वयंधूप्य धाहार
स्यात्तथाप्यर्थवादसंगत्यर्थं प्रतिष्ठा धाहत्तेवेति प्रतिष्ठार्थता। काम्यकर्मणि नित्यः स्वर्गो
यथा यज्ञांगक्रत्वर्थः। यत्र स्वर्गादन्यत्फलं श्रुतं सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति
स्वर्गोऽपि श्रुतफलार्थे वा श्रुतफलार्थमेवेति संशयः। तत्र विधिः सामान्यरूपेण सर्वेषां
हि प्रवर्तकः। स्वर्गश्चाप्यर्थ्यते सर्वैरिति तादर्थ्यनिश्चयः। कतिपयाभिलषितब्रह्मवर्चसा
५६ द्यर्थत्वे विधेरविशेषः सर्वपुरुषानतिवर्त्तकत्वमवगतं बाध्येत। सर्वाभिलषितस्वर्गा
र्थत्वे तु तदनुग्रहः स्यादिति स्वर्गार्थता ब्रह्मवर्चसादि श्रवणं त्वन्वाचयत्वेनव्याख्ये
यं। काष्ठाहरणाद्भिक्षाकाहरणं सौर्येण स्वर्गं कुर्याद्ब्रह्मवर्चसमपि नवतीति। एवं
च विहितएव स्वर्गार्थत्वेन पुरा र्थत्वाद्यत्रि सत्रे फलश्रवणमर्थवादः पर्णमयी न्या
यादिति पूर्वाधिकरणमर्ण्णि ह्याश्रत्रोच्यते। अविशेषणतीति या पदमात्रेण जायते। प
पदीतरेकवाक्यत्वाद्विशेषस्यापते हि सा। ब्रह्मवर्चसकामादिविषयो यमतो विधिः। स्यात् भ्रियामो जयति

११६

दन्वाचयश्चास्य त्ववेदन्यो न्यसंश्रयः स्वर्गार्थत्वे हि निश्चिते स्यादन्वाचयः। तन्निश्चयश्च
सति फलो तराणं हा यो स्वर्गकल्पना· तस्मा द्भूमव [illegible] र्व साधे व फले॥ सार्वकाम
मेग कामेः प्रकरणात्। सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति किमयमनुवादो विधिरिति
संशये विधि भावनयोरश्रवणात्तदनुवादत्व साध्यसाधनसंबंधायोगाद्वाजपेयपशूपश्यादि
दुगोदोहनादि गुणकामैः पश्वादि निर्दर्शपूर्णमासयोः संबंधसद्भावात्तदपेक्षो यमनुवा
दो दर्शपूर्णमासस्तु त्वपूर्व इति प्राप्ते ब्रूमः। पशुकामे संबंधमात्रेऽपि वर्तमानं दुष्यति। तादर्थ्यं
न च तुर्थ्यर्थस्त्वप्राधीनकेन विहितो। स्याप्रधानफलार्थत्वमंगानीत दनुग्रहात्। नन्वं
ग फलस्त्रोष त्वेप्रधानस्याथवन सर्वकामार्थतातस्माद्दर्शपूर्णेह विधीयते। कर्तव्या विति
चाहार्यो विधि भावनयोः पदे। उत्पत्तिचोदनान्यो वा प्राप्तसिद्धे विधिभावने। आश्रित्य फल
संबंध मात्रमत्रोपदिश्यते। दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ तत्सर्वकमार्थिनेति तस्मात्फलविधि
त्वमत्र विद्यो पाह। किमेकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वकामा त्ववैति उत प्रयोग त्वेदेनेति संशये। सा

कामिनउपादानमु[?]द्दिश्यहि कामिनं कर्मोपादीयते इति षष्ठेव दृश्यते· अतएव लिंगस्याविवक्षा· योपि कर्म एवनुपादेयस्यापि ४
वैयुगपदेवस्तुर्निमित्तस्याविशेषतः। यादृङ्निमित्तमेकस्य तादृगेवापरस्याहि। कामनावशा
द्विशेषायदेवयदा काम्यते तदेव त[?]दानान्यदिति चेन्न नानेगत्यां नहि कामनाकर्मणः फ
लस्य यौगपद्येन तदभावे फलानुत्पत्तिः स्यात्। ननूपादेयस्य कर्तुर्विशेषणभूता कामनाक
र्मांगमेव नैकामिनो पूर्वं प्रतिगुणभूतत्वात् कामनापि नियोगसिद्धावंगमितीच्छतित स्या
पि लिंगविवक्षा दुर्वारैव[?]यमपरो विशेषः यदन्नफलकामो नश्रूयते फलान्येववनुर्थ्यते न
निर्दिश्यतादर्थ्येन कर्मविधीयते· कामो पबंध स्तु फलत्व स्वनार्थन स्वयं ते नैवं· अपि च येयुग
त्काम्यते तेषामनिवार्यैव युगपदुत्पत्तिः स्यात्। तस्माद्युगपत्स्वरूपे व प्राप्ते ब्रूमः। कामो दृश्यान
कर्मैव साधनत्वेन बोध्यते। तेषां वादृश्यमानानां साहित्येन विवक्षितं। एकैकस्यैव काम्य
स्य निरपेक्षस्य साधनं। कर्मैव बोध्यते तच्च सापेक्षत्वे विरुध्यते। यादृशी कारणी यादृशस्य
कार्यस्य निरपेक्षस्य निष्पादके तदेकमेव युगपज्जनयति यथा मन्त्रेण युगपदेकमेव घ
टमुत्पादयति नानेकं कामनावशाच्च विशेषः। विधिर्हि चेतनप्रवर्त्तनात्मकः समीहितस्यैव फल

117

११७

त्वमुपकल्प्यतिन पश्वादिस्वरूपस्य येद्यपि युगपत्कामनाते ह्यपि कर्मणी युगपदसमर्थत्वा
द्धुद्दिश्यएकदाप्रयुज्यते तदेव भवति नान्यत् यथा ह्येक फलानि कर्माणि फलस्य स्वर्गस्यपश्वो वी
र्याधानत्वेन चोदितानि युगपदेकमेव तथाविधं फलं जनयेति नानेकमितरथा सकृदेव यावदि
ष्टं फलं सिद्धमिति निकाम्यमेकैकं कर्म पुनः पुनः प्रयुज्यते इष्यते च पुनः पुनः प्रयोगः तथेहापे
क्रमेव युगपत्फले न वसाहित्ये नैवात्र कामानी फलत्वं नैकैकस्येति वाच्यं साहित्यस्या
विवक्षितत्वादित्युक्तं अतः पर्यायेणाकामनः योगसिद्धिर्वार्थस्यात्तत्प्रयोगात् इदानीमैहिका
मुष्मिकत्वे फलानां विद्यते स्वर्गस्तावदामुष्मिक एव। वृष्टिरत्रिवारो वैश्वानर फलं वपुत्र
गत ब्रह्मवर्चसाद्यैहिकमेवं कामनावशात्पश्वादयस्तु विद्यते किमामुष्मिकान्येवोतानि
यतानीति। तत्र प्रतिग्रहादिकैहदृष्टपश्वादेः कारणान्तरैः। देहारंभकतैवात्पश्वादेः फलहेतु
ता। पश्वादिस्वरूपस्य प्रतिग्रहाद्युपायान्तरदर्शनाददृष्टानपेक्षत्वात् देहस्य तु मातापित्रसं
योगमात्रेणानुत्पत्तेः कारणान्तरापेक्षाद्विविष्टफलोपभोगार्हशरीरारंभकत्वमेव विचारादेः पश्वादि

हेतुत्वमित्यामुष्मिकान्येव पश्चादादीनीति प्राप्ते त्विधीयते। साध्यत्वमेव पश्चादेः शब्देन प्रतिपाद्यते।
अमुत्रैवेह वेत्येवं नास्ति शब्दो नियामकः। देहान्तरमुख्यत्वेन फलानामपि मामकं [illegible] विपाकः कर्म
णो यथा प्रागदृष्टविनिपाततः। प्राप्ता स्तावदिह भुज्यन्ते ततोन्यानि भवान्तरे। दैवं पुरुषकारश्च पश्चादेः कारणं द्व
यी। तदुक्तं नाप्यकारेण तद्वेव हि कारणी शब्दाद्वेति न स्यादनियमः। समुदाये वोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात्।
वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति किमंगप्रयोजनसंबंधो ये वाजपेयीगत्वेन बृहस्पतिसवस्योत का
लार्थः संयोगो वा जपेयोत्तरकालत्वे बृहस्पतिसवस्योपदिश्यत इति संशये उत्तरयो वाजपेयस्य बृहस्प
118 तिसवस्य च। प्रज्ञातफलयोर्नैव मिथो गोगित्वसंभवः। न च कर्मान्तरे युक्तं लक्षणं हि तथा भवेदतो व्कोऽप्र
त्ययेन कालस्तु श्रुत्यैवोक्तो न लक्षणा। प्रसिद्धस्य तावद्बृहस्पतिसवस्य पुरोधाद्यादिफलार्थत्वान्न
वाजपेयीगत्वं। तद्धर्मकं कर्मान्तरविधौ बृहस्पतिशब्दो लक्षणार्थः स्यात्। कालविधौ तु तस्य न्कार्थत्वान्न
कापि लक्षणा तस्मात्प्रसिद्धस्य बृहस्पतिसवस्य वाजपेयपूर्वकत्वं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः। वाजपेयस्तु ११८
तेरवं स्यादतत्परार्थता। तत्र क्रियाबद्धापेतन वहूरगते प्रति। कालः न्याकान्तपादान्तेकाले कर्म हि चोद्यते।
सव३
११९

दुत्तयार्थत्व मिति प्राप्तानुपपत्ते। पौर्णमास्यां हि स्थीयुक्तो वाक्येनानेन वैमृधः। तस्यप्रकरणेने ष्टितदसंयुक्तगोचरी। यत्तु संस्थिता
यातौ गौणं भवतीति तदुन्नयी गत्वेपि न्नौ। नत्वा मावास्यागमे वेदमिति युक्तौ प्रकरण विशेषा ८

कालस्य बाध्यमाने सत्कर्माविपरिवर्त्तनात्।। प्रसिद्धात्कर्मणो भिन्न मानिर्नो तत्प्रयोजनी। वाजपेयीग्रा वे
न वाक्येनैव विधीयते। वाजपेयप्रयोगोय योत्कै निर्वर्त्यनतावस्य बह्वतीस्यात्। इदमपर मेगीतस्य पश्चात्क
र्त्तव्य मित्येवं च वाजपेये किं विद्धि धानात्र छन्द्रा नुग्रहोन्यथात्व सावर्त्ती तत्परार्थः स्यात्। कालापत्तह
णत्वा वाजपेयप्रकरणे च वाध्येत। स्थिते च कर्मान्तरत्वे धर्मत्व हाणयी मामसाप्ति होत्र वद्दोषः। नन्व
न्यार्थमिति चेत्। सीस्थाप्य पौर्णमास्यां वैमृधमनु निर्वपतीति किं पौर्णमास्या वैमृधस्य चौ गप्रयोजा
न संबंधः पौर्णमास्यांगो वैमृधः उत कालार्थः संयोगः तस्मिन्काले क्रियमाणः प्रकरणादुन्नयोर्दर्शपू
र्णमासयोरंगमिति [illegible]यमस्य स्यात्संयोगात्रौ स्थि तस्य पुनरंगाक्षी भवा न्नीगप्रयोजनसंबंधः। कालौ
र्थस्य स्तु संयोगः प्रकरण विशेषादिति चेत्येवोक्ते अतो यादर्शपूर्णमासिकेतीत्रं द्वयोः साधारणे वि
हितेत घुक्तौ पौर्णमास्यां समाप्य पुनरिदमेगीकर्त्तव्यमिति वा कार्थः। तथाच वाक्यान्तो षः वैमृधः पौर्णमा
स्यनुनिर्वाप्यो भवतीति तेन पौर्णमासः संष्ट्रो भवतीति इत्रा भावेन पौर्णमास्या वैगुण्यमित्याद्यौ क्यत स्र
धानार्थ तीदर्शयत्। पौर्णमास्यांगत्वेदर्शयति। अन्नु सतो नुकालः स्यात्प्रयोजनेन संबंधात्। आति

मारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति अत्रापि कालार्थत्वे संयोगस्याप्रतीतपारार्थ्यस्यादित्यंशप्रयो
जनसंबंधमन्वानस्योत्तरं । आग्निमारुतस्य सोमार्थत्वेनोपदिष्टस्यानुयाजानां स्वप्रत्य
र्थतयातिदिष्टानां विपरिवर्तमानत्वात्कर्मांगत्वं । तेषां तु निर्ज्ञातप्रयोजनानां मैत्रोगीत्वापत्त्या
भावात्कालार्थः संयोगः । उत्पत्तिकालविषये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ज्योतिष्टो
मे श्रूयते दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरत्राङ्गत्वं स्यादीतपारार्थ्यपरिहार
119 योगप्रयोजनसंबंध एव न्याय्यः । नैवं दर्शेऽपि लक्षिते काले सोमयागो विधीयते । सत्प्रकृतये
ति न कर्मांतरसंभवः । दर्शोत्तरकालमनुपादेयं प्रत्युपादीयमानोऽपि सोमः स्वाभिधेयत्वं
भागादि(ति)न्यायान्न कर्मांतरं । संभवः । दर्शोत्तरकालमनुपादेयं प्रत्युपादीयमानोऽपि सोमः स्वा
भिधेयत्वविभागादिति न्यायान्न कर्मांतरं प्रकृतत्वाच्चासौ फलार्थत्वान्न दर्शांगतां प्रतिपद्यते
अतो न तावत्सोमस्य दर्शांगत्वं विधीयमानत्वात् न चाविधीयमानमंगीभवति न चात्र ११६
दर्शपूर्णमासौ विधीयेते विधायकाभावात् दर्शोत्तरकाले सोमस्य हि विधिः न दर्शस्येन याज्ञा

नाग्निदर्शस्य सोमांगत्वं

दर्शपूर्णमासयोस्तदुत्तरकालः सोमः शक्यते कर्तुमिति अर्थात्तयोरपि विधिः स्यात् । विध्यंतरविहितयोस्तयोः १०

दर्शपूर्णमासयोस्तदुत्तरकालः सोमः शक्यते कर्तुमिति अर्थात्तयोरपि विधिः स्यात् । विध्यंतरविहितयोस्तयोः

र्लाभाल्लाभानुपपत्तिः तदुत्तरकाले तु सोमश्चोद्यमानोऽपि सन्निधेर्न कर्मांतरमित्युक्तौ तस्मा
त्सोमस्यायं कालविधिः ॥ फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ वैश्वानरं द्वादशकपा
लं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति विधायाम्नायते यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्य
न्नाद इंद्रियावी पशुमान् भवतीति तदिदं पूतादिकं रात्रिसत्रप्रतिष्ठावत्फलमिति स्थिते
तत्किमिष्टिकर्तुः फलं पितुरुत पुत्रस्येति विचारे ऽन्यफले कर्मण्यन्यस्य प्रेरणासंभवात् पि
तुरेव प्रेर्यत्वादाधानगतावाम्नानेऽपदादग्निसाध्यकर्मफलानामाधातृगामित्ववन्नियमा
त्पितुरेव फलं ॥ नैतदेवं चेत् नैव वाक्यशेषेण फलमेतत्पुत्रकल्प्यते । तेनैव पुत्रगामित्वप्रति
पत्तिरपि स्फुटा ॥ यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतो भवतीति स्पष्टं पुत्रगामित्वे पुत्रफलमपि पि
तुरस्तिलाभितमेवेति विधेयान्नेयपदस्य बाधः ॥ एवं च इयमेव वैश्वानरीया विहिते
किं जननानंतरमेव कर्तव्योत कृते जातकर्मणीति निमित्तादनंतरं नैमित्तिकमुपसंप्राप्तौ विना
कारणेन नातिक्रमितव्यं उत्तो नंतरमेव स्यात् ॥ सत्यमिह त्वस्ति कारणं पुत्रफलार्थं हीदं क

फलसंयोगस्य चोदितेनः स्यात् अथ षष्ठत्वात् ।

र्मतस्य वकृते जातकर्मणि स्तनप्राशनेष्वेनः प्राशनं अकृते जातकर्मणो वृत्तिर्निरूप्यमाणस्त
नप्राशनमुत्कर्षेत्ततश्च कुमारविपत्तिप्रसंगादिवृत्तिरेवेयमनर्थिका स्यात्तस्मात्कृते जातक
र्मणि कर्त्तव्या। पुनश्चिन्त्यते किं जातकर्मानेतरं कर्त्तव्यमुताशौचापगमे स्वकाले वागतइति
निमित्तानेतरं प्राशप्रयोजनविरोधतः। नत्वकृष्टात्तदन्वावात्तु पुनर्नोत्कर्षमर्हति। शौचीसे
नविनाप्येषा कर्त्तव्यैव निमित्ततः। अपिवाप्येकदेशः स्यादितिषष्ठे हि वक्ष्यते। उच्यते। निमि
त्तस्वरसात्प्राप्तिर्यातावत् निवारिता। प्रयोजनविरोधेन तस्मादेगोपसंग्रहः। निमित्तानं
तर्यं तावत्प्रयोजनविरोधादेव बाधितमित्युक्तं श्रेष्ठिं ऋष्ट्वावदवेणप्रायश्चौरवकालप्रा
प्तया शौचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्त्तव्या। प्रधानेनाति सैयोगादेशानौत्सुक्यकालत्वं
वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयाङ्गत्वेन बाध्यमानो बृहस्पतिसवः किं प्रधा
नकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कर्त्तव्य उतातिदेशप्राप्तस्वकाले वसन्त इति संशयः। तत्रसौ
गस्य हि प्रधानस्य हि विधानेदेशकालयोः। अगीतरवदस्यापि तदंगत्वात् सह क्रिया। नहि वाज १२०

पेयः शरदि कर्तव्यः बोध्यते किंतु वाजपेयकरणकोयः फलार्थो व्यापारः प्रयोगः प्रयोगः फलभावना
रूपस्तस्यापि कालविधिः शरदि वाजपेयेनेति तृतीयानिर्देशात् तस्यैव च फलसामग्रीभूतस्य विव
क्षितस्य कालापेक्षित्वात् सर्वव्यापारेण प्रधानव्यासक्तेरिति तुल्यः प्रधानस्य गुणानीव तत्काल
संयोग इति वा वाचनिककालविरोधादिति दिक्। कालो बाध्येत। नन्वयं कालो बृहस्पतिसववर्जि
तो गुणकृतार्थ इति नास्ति भेदः शैवाधिक्यमुत्सहते। अतिदेशोऽपि कालातिरिक्तो गुणकृतार्थ इति
न वचनसंकोचायालं तस्मात्प्रधानकालत्वमेव प्राप्तं निधीयते। सत्यं वाचनिकः कालो बाध्य
ते वातिदेशिको बृहस्पतिसवे तेषु शरत्कालो न बाध्यते। यस्य कालविधिस्तस्माद्धि हि हीन स हि श्रुत
वाजपेयकरणकोयः स्वकार्यं प्रति व्यापारः शरदि विहितस्तमेव हापि समस्तिव्याहतेन त्वकार्नाद्दिनप्र
तिनिर्दिश्यते ततः पश्चात् नत्वेन बृहस्पतिसवं श्रोध्यमानस्तस्य प्रयोगबहिर्भावान्न तत्काले न तेषा
दिपरे वाजपेयकृते कर्तव्यः सन्निति क्रमकारणाभावादनंतरमेव क्रियते। अस्ति च तिक्रमकारणं कालो
पसंहारः च पूर्वकालतायां स्मर्यते नानंतरकार्येति तस्मात्स्वकालेप्रयोगेण निर्दिष्टं तमपि च वाज

पेयाः सर्वमनेनोगेन बलवत्क्रियते। इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्य तृतीयः पादः॥ प्रकरणशब्दसामान्या
चोदनानामनंगत्वं। अनुमत्यादीनि विदेवनादीनि च यागा यागकर्माणि प्रकृत्य श्रूयते राजसूयेन स्वारा
ज्यकामो यजेतेति तत्र संशयः किं सर्वाण्येव फलवंति उत समप्रधानानि पुरुषार्थीठनायोगाः क्रत्वर्था इति।
तत्र सर्वेषां प्रकृतत्वेन फलापेक्षितया तथा राजसूयपदस्यापि समानत्वात्फलान्वयः। राजसूयप्राति
पदिकं यद्यपि प्रसिद्धं तथापि त्वनीयीतत्वात्फलसाधनाभिधायित्वेन निर्णीते प्रकृतानां फलापेक्षिणा
मविशेषात्सर्वेषां नामधेयत्वमध्यवसीयते। एवं साधनेऽवगते स्वाराज्य एव फले भावनामात्रविधिर्युक्तो दा
१२। ख्याता तात्रति पाद्यमपेक्षितमिति तन्मात्रपरमाख्याते केवलप्रत्ययप्रयोगासंभवात्तु यत्र कश्चन धातो
र्यथादात्मोक्तिन्यायेन यागा यागसमुदायस्य अजिरनुवादत्वेन प्रयुज्यते। ततः सर्वेषां फलान्वया
त्प्राधान्यं न्याय्यते। धात्वर्थानां फले योगो न नाम्ना मिति हि स्थितेः। यत्तु स्वयागमेवाह यजेस्तेन फला
न्वयः। राजसूयपदस्यापि यज्ञाधिकरणपतः। यागनामत्वेनात्र यागानां स्यात्प्रधानता॥ इतरत्तु फल
वत्सन्निधानत्वादङ्गं भवति॥ मध्यस्थीयसात्तन्मध्ये। स्थितमयागानामंगत्वं। तत्र विदेवनादयोऽपि सवन॥ १२

तत्रप्रकरणापेक्षा सामान्यवचनादयो। स्वाराज्ये विनियुज्यते साक्षादुपसद्गता। नहि सौम्येनेति स्वाराज्य
ब्रूनन्वृता यौतेन षष्ठी निर्दिष्टोपसद्गत्वेन विनियुज्यमानः सौम्यः ८

यास्य सोमयागमविद्यानेतर माम्नाता स्तदीय माहेद्र स्तोत्रकाले पन्नह्य मा हेंद्र स्तोत्रं प्रत्यभिनिषे
यत इति अयं विदेवनादीनामपकर्ष इति तद्वमेत्तिषेवनीयोगमुत राजसूयीगमिति संदेहे कथं भा
वगत्य होतप्रहृतौ गमध्यपाताद वोतर प्रकरणे नात्तिषेवनीयो गतामा शोकमानस्योत्तरं तत्र प्र
योजनापेक्षाकर्मतो यत्र चोदना। विदेवनादिकानीतुनमध्ये प्रकृतो विधिः। अत्तिषेवनीयान
तरं विहिताः प्रयोजनापेक्षाः सन्निधिप्राप्तात्तिषेवनीयोगत्वबाधेन प्रकरणाद्राजसूयांगं।
प्रकरणविभागे वा विप्रतिषिद्धे ह्युभयं।। राजसूय एव सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणेति विधाय श्रूयते।
पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरंतीति किमयं चरुरुपसद्गो अंगप्रयोजनसंबंधो यौ उत यागोत
र्यत्फलार्थः कालार्थो यं संयोग इति वितते प्रकरणापेक्षोपसामान्येन राजसूयवाक्ये
न फलसंबंधं लभते। पुरस्ताच्छब्दो योगस्य तत्सामीप्येनुष्ठीयमानत्वाद्यथाकथंचिदनुवादः। अ
त्रातिधीयते नेयं षष्ठी तादर्थ्यवाचिनी। दिग्योगलक्षणत्वेषा पुरस्ताच्छब्दयोगतः। त्रैगोणी भावमा
त्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकं। प्रसज्येत पदं तस्मात्कालस्यावद्धिधीयते। तथावेस तिनीगत्वं विधातुं शक्नु

राजसूयांगतां नीतानापकर्षसमये भूयः प्रयोजनमपेक्षंते ये नावांतरप्रकरणविषयतां प्रतिपद्येरन्. तस्मात्

याद्विधिः॥ न ह्यनुत्पन्नविधयो नेकार्थव्याप्टतिक्षमाः। तस्मात्कालार्थ एवायं संयोग इति फलार्थः सौमः
फलवद्दोत्कहेतुत्वादितरस्य प्रधानस्यात्॥ वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति प्रकृत्याम
नमस्याम नमेस्या देवाइति तिसृभिराहुतीर्जुहोति॥ त्यामनहोमा विहिताः। किं ग्रामकामपदानुष
गेणसांग्रहणीवत्फलार्था उत सांग्रहण्येगमिति मन्त्रायं सांग्रहण्याः प्राकृताङ्गनिराकांक्षायाः पुनरं
गापेक्षाभावादामनहोमानां च फलपदानुषंगेण प्रयोजनाकांक्षारनपेक्षत्वात्संनवतिवप्राधानां
गत्वायोगात्फलार्थत्वे प्राप्ते नु षंगस्य क्लृप्तदाम्नातस्य पुनरनुसंधानात्तत्पावसतिस [illegible] न्वानरूपत्वा
धादः [illegible] त्वेनागतितत्यातदाश्रयाणां दिहवानपेक्षतया सांग्रहण्याः प्रकरणाभावे पि संनिधेरेव तदं
गत्वस्ते नवादामनहोमानां च प्रकृताङ्गमध्यविहितत्वेन प्रकरणसंस्पर्शस्यापि संभवाद् गतित्वा
भावादनुषंगानाश्रयणात्परिधिमंत्रेण व्यवायेन च तदसंभवादंगत्वमेव न्याय्यम्॥ दधिग्रहो नैमि
त्तिकः श्रुतिसंयोगात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते यावाध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामेतरितस्त्वस्या [illegible]
तेयस्त्राजापत्येदधिग्रहं गृह्णीयादिति सो यं दधिग्रहः किं नैमित्तिकः उत नित्यो नैमित्तिकश्चायं नित्यस्य

वति से शयें देवतीतरये पाशो निमित्तेयै विधीयते। तस्मान्नैमित्तिकः सन्नपि नित्योपि जप्येष्टिशब्दतः। नैमि
त्तिक इति सत्यं नित्योपि स्यात्। कुतः जप्येष्टिसे नवात् ज्येष्टावाए पग्रहाणामिति प्रशास्त्रावचनो जप्येष्टा ष्टिनित्य
स्यप्रशास्तान्वेवलः अथवा प्राधेम्य निमित्ते जप्येष्टौ नित्यश्च सन्नत्यैपाठक्रमाद्गृहीतेरेष्यः प्रथमे गृह्यमा
णा भवति जप्येष्टिः नैमित्तिकस्तु पजाते निमित्ते त्रि॰ यमाणेन नियोगतो जप्येष्टिः स्यात्तस्माद्रुभयरूपः। सा
त्वेन लेवे नित्य एव तु। ननु नैमित्तिकः कुस्मान्निमित्तस्याश्रुतत्वात्तः। न ह्येतरयो निमित्तत्वेन श्रुतस्
य। दिव्याद्याष्टाघसावाहः प्रत्येष्ट्यस्य वाकैः समानाधिकरणस्य तत्प्रतिपादकत्वाभावादर्थवादमात्र
मेतरयश्रवणमिति नित्य एव स्यात्। वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्यत्वात्। श्रुयेग्नेर
श्रुते यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्छेद्वैश्वानरं
रस्तादै श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति। तत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्रे सैव संवत्सराभरणमिति नित्यतो
मन्यतैय ... समभिव्याहृतो निमित्ती संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयतीति नैमित्तिक तस्मान्नै
मित्तिकतैवास्थिता ॥ षद्विति; पूर्ववत्वा स्यात् ॥ यो ग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्चपूर्वा श्चितया। नवैतस्य

षष्ठीयिति श्विन्नुतेप्रतिष्ठित्वाइति किमियुं षष्ठीविति नित्यानित्यएवाग्निः षद्विनिति उत्तसर्पेव
विति कूएव इ दैउवयनीत स्मेक विति कें प्रतिष्ठायां निमित्ते विधीयत इति॰ नित्यानित्यएवाग्निः तत्रस्र
रणप्रत्ययोनुस्याः॰ षसेरव्यानुररणहीना। पैवनिः सहिता चेषापूरयन्ती न केवला। न हि केवला विति: षष्ठीति
लूप पन्नमितिनयच्छष्टावगतनिमित्तापहवः शाकातेकर्तुमितिने मित्तिकु शाकातेवकुं तस्मान्नित्यए
वाग्निः। षद्विनिकः नैव नयच्छष्टाच्चप्रतिष्ठायाः स्पष्टमाह निमित्तता। अस्तिधानक्रियापेक्षेषष्ठी स्व्यानुर
णे न वेत्॥ नित्याः पैत्र्यवितयः प्रागत्तिहिताः ततः परमिषुं नैमित्तिकास्ति विधीयत इत्यत्तिधानापेक्षै षष्ठीत्वमु
पपन्नमितिनयच्छष्टावगातनिमित्तापह्नवः शाकातेकर्तुमितिनैमित्तिकी पी। पितृयज्ञः स्वकालत्वादनेमि
स्याद्॥ अमावास्यायामपराह्णे पिंड पितृयज्ञं न वर्ती त्पनारम्याधीतः पितृयज्ञः क्रत्वर्थ उत पुरुषार्थ
इति संशये कर्मवचनेनामावास्याशब्देन समभिव्याहारात्तदंगत्वे यद्यपि कालस्यापि पितृयज्ञः अ
साधारणेर्थे शब्दः तथापि फलकल्पनायाः परिहाराय कर्मवाचित्वे वीगीक्रियते॰ तस्मात्क्रत्वर्थ एवायमा
हिताग्नेः अनाहिताग्नेरप्येष अनाहिताग्निना कार्य इति विहितस्तस्य क्रत्वर्थत्वाद्बहु पुरुषार्थः तथा

यत्र भगवता मनुना । न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः । इति वदता दर्शाङ्गत्वं प्रदर्शितं । अग्नौ गीहिते
न विना क्रियेत तस्माद्दर्शाङ्गं । नैवं । साधारणत्वेनापि सामानाधिकरण्यं । कालत्वाविशिष्टत्वमेव स्यान्नासा
धारणत्वं क्रमेण । यद्यपि तावत्साधारणो मावास्याश्राद्धः तथाप्यन्वाहार्यसामानाधिकरण्यालिप्सया काल
वाचित्वमध्यवसीयते न चायमसाधारणः कालो हि निरपेक्षार्थी कालस्तीबोधापेक्षया तु कर्मणि वर्तते तस्मा
त्कर्मसमन्वाहारान्वादर्शनं । मनुवचनस्य त्वयमर्थः । श्राद्धशब्देन मासि मासि श्राद्धमुच्यते दर्शश्चा
त्र नाप्यमावास्या कालः तदयमर्थः अमावास्यायामाहिताग्निः श्राद्धं कुर्यान्न तेन विना सर्वं द्वेवापू
पस्नाहस्तु त्रियामालेपि तु न्प्रीणातीति स्मृत्यंतरवशादन्यपिण्डपहस्तु कुर्यादिति । एवं वस्मृत्यंतर
मनाहिताग्निविषये त्वविप्यतितसिद्धिपि हृयज्ञस्याङ्गत्वं । पश्वंगीरशनास्यात्तदागमविधानात्
त्साग्निनैगृहे गृह्या त्वात्रिवृता यूपं परिव्यायेत्यं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति ये सवनीयस्याङ्गभूता
द्वितीयारशनासां किं पशुबंधनार्थेति यूपसंस्कारार्थेति संशये यूपार्थान्यपहष्टार्थादृष्टार्थापशुबंधनी ।
अन्यथा क्रमेणान्तरेणैव पशुंगीरशनान्तवतो न हि यूपस्य रशना किंत्वदृष्टं करोत्यिपरो स्तनप्रक्रमणीक

र्वती भवतिहृष्टार्थी॰ तेन त्रिवृत्त्वादिपदिकात्रिहितारशनावाक्येन पशुयागीगतयाविधीयते त्रिवृद्धुत
मागतेयमुपाकरोतीति सावदृष्टेन पश्चनपक्रमेणेन तदंगती प्रतिपद्यते॰ यावत्रिवृछन्दन्तीयायाव
यूपं परिव्ययतीति द्वितीयात स्यर्थं प्राप्तानुवादः यूपेहि पशुर्वध्यते श्चादकप्राप्तःयशस्ररशनयायूपेप
शुं बध्नाति सावश्यं यूपरशनीं प्रापयति यश्च व्यापनयति शक्यते तया ॰ यूपे परिव्ययतीतिव
कुमतोयूमनुवाद इति पश्चार्थरशनावोदकप्राप्तावान्पारशनातात्पामुना न्यापशुर्वध्यते॰ त
त॰ पश्चार्थरशनातदर्थेव परिव्याणीयूपे तस्याः प्रतिमोचने प्रतिमुक्ताहि सा न पक्रमणाय कल्प
ते यूपेपिहि स्थाणुस्थानीयः तदर्थ एवेति सर्वमेवेदृष्टार्थः भवतितस्मात्प्रश्चं र्थं एव प्राप्ते ब्रूमः। य
घदृष्टार्थता यूपेस्यादेवं ष्टक त्यनाः यूपार्थसत्यपि त्वेषा दृष्टार्था दृजन्मतः। परिव्याणी
हि यूपार्थं द्वितीयातोवगम्यते रशनाच परिव्याणाशेषभूता ह तीयया। सर्वे तद्रूपशृतेस्यात् पश्चर्थर
शनायदि। यूपार्थ रशनातस्मा द्वे न पशुर्बध्यते॥ क्वचिदु पूर्वपक्षेपि न पशुर्बंधनार्थरशना
यूपस्यैव परिव्याणी पक्षहूपाकरणस्यारडुपकारकमिति पूर्वपक्षः सिद्धीतस्तु यूपसंस्कारार्थमिति

वमादुः तथासत्पश्वङ्गानां विशेषाणां निष्प्रयोजनावितास्यात् पशुगणत्वे कयूपे सह कृतमेवप
रिव्याणामाग्नेयमाणविशेषत्वात्तेनैव सर्वेषामुपकुर्यादिति प्रतिपशुरशनाकार्येति प्रयोज
नेनासिध्येदित्यास्त्रीतावत्॥ स्वरुश्चाप्यवदानात्वात् यूपस्य स्वरुं करोति स्वरुणा पशुमनक्
ति किं यूपार्थः स्वरुरुतस्य पश्वञ्जनं प्रतिपत्तिः उतपश्वर्थस्तस्य यूपादुपादानमिति संशये यू
८ पस्येति षष्ठ्यादर्शनात्तस्य गौरिति वचनादर्थमन्यते। स्वरुणा पशुमित्यत्र तृतीया शेषशेषिविवक्षिति
ते। स्वरोः पश्वञ्जनीगत्वे पश्चाप्यप्रधानता। यूपस्य तु त्वव्यव्यतिरेकजनिताप्र
नूतादर्थं गमयतीति पश्वर्थः स्वरुः॥ दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यमविशेषाद्दर्शपू
र्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्राधान्यमुताज्ययादीनामेव कालयोगिनामितरेषां तद
ङ्गत्वमिति चिन्त्यते। यएवं विद्वानित्येवं संयुक्ताः अनुवादको न विधायकाः विज्ञानुवादस्य
तु प्रयोजनमाज्ययादीनामेव प्राधान्यसिद्धिरित्येतावद्दर्शितं द्वितीये। अधुनातु तद
प्रयोजनं सिद्ध्यति नेति चिन्त्यते। तत्राख्यातानुसारित्वात् ऐन्द्राग्नयागादिरूपवत्त्वं तस्याप्यवि
शेषतो वृत्तेः सर्वयागप्रधानता। नामधेयं तावदाख्यातानुसारि यत्राख्यातं तत्र वर्त्तिन

दर्शौ वा एतयोः पूर्वः पूर्णमासउत्तर इत्युपक्रम्य अमावास्या वै सरस्वती ... उपसंहारः

उ यत्र नाम तत्राख्याते ऽनाख्याते वा ऽविशेषात् सर्वो नेव रूपवतः प्रकृतान्यागानुपादाय फलेवि नियुंक्ते श्रुतो नामधेयतया हि वर्तते तत्प्रतिरूपकः सर्वत्र वर्तेत इति सत्यामप्यनुवादेन फलोद्देशाय द्वय सिद्धौ सर्वेषां प्राधान्यं । उच्यते यद्धि नामाप्रसिद्धार्थं तदाख्यातवशी भवेत् ॥ इदं तु न ॥ प्रसिद्धार्थमाख्यातस्य विशेषणं ॥ आ ति पदि के तावत्काल द्वयसंयोगादाग्नेयादिषु प्रसिद्धार्थं हि वचनमपि यए वं विद्वान्निति वीर्यंयुक्तानुवादे द्वय परिकल्पित समुदाय द्वयी ति प्रायेप्रसिद्धार्थमवनं दर्शपूर्णमासयोः प्रसिद्धार्थत्वमन्वारंभणीयावाक्ये दर्शपौर्णमासपर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वात् तद्वै प्रसिद्धार्थविशेषणं वाविनाम धेये शाख्ये ... ख्याख्याते सामान्यवचने स्वविषये स्थापयितुमिति विशेषणमेव प्राधान्यमितरेषां तु प्रकरणात् तदंगत्वमिति ॥ ज्योतिष्टोमे तु त्यान्यविशेषेहि कारणीदाक्षणीयाग्नीषोमीयादीष्टिपशुयागान्सोमयागांश्च प्रकृत्य श्रूयते ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र विमतं किं सर्वयागानां फलसंबंधेन प्राधान्यमुत सोमयागस्यैवेतरेषां तदंगत्वमिति तत्राख्याताविशेषेण सर्वयागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्याते विशिनष्टि हि । ज्योतिराख्या न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद्यज्ञेः । यत्रावयववृत्तिर्नो

मधेयस्य गम्यते। त्रिवृदादिस्तुतं छन्दःस्तुति मात्रतयोदितः। ननु स्तोमाभिधेयत्वे ज्योतिष्टोम
स्य तावता। अस्तु वा त्रिवृदादीनां ज्योतिःशब्दाभिधेयता। तथापि सर्वयागानां तत्संबेधाद्
धानता। स्तोमा हि सर्वयागानामंगे स्फुर विशेषतः। सवैषी फलवत्वेन प्रक्रियान विशिष्यते
अतः प्रकरणात्स्तोमाः सर्वयागीयगता मिथुः॥ सामयागेन संयुक्ताः स्तोमा वाक्येन चेन्नतत्। ग्रहण
स्तोत्रयोर्वाक्यैकालार्थ्यसंगतिर्यतः। द्वयोरपि कृतार्थत्वात् स्तोत्रस्य ग्रहणस्य च। स्तोत्राणि ताव
दाज्यैः स्तुवत इत्यादिवाक्योत्पन्नानि प्रकरणधारणीयानि प्रकृतार्थानि ग्रहणमप्यैन्द्रवायवा
दिवाक्यविहितं स्तोमसंस्कारतया कृतार्थमेव अतोऽत्र कालार्थ एव संयोगो ग्रहैर्वा गृहीत्वा च
मसीनां वान्नीयस्तोत्रमुपाकुर्यादिति न त्वेनीनां तावांगत्वेतु प्रकरणाविशेषात्सर्वयागान्प्रति
प्रगम्यते स्तोत्रीयासंख्यावस्तोमशब्देनोच्यतेऽइति तन्नैवैषः सर्वेषामविशिष्टः तेनाख्याताद्वि
शेषेण नाम्नाश्रामप्यविशिष्टतः। प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्ते निधीयते। ज्योतिष्टोमाभिधान
स्य यागस्यात्र फलैःश्रुतेः॥ ज्योतिष्टोमपदं वेदवाक्याशेषे निरूप्यते। ज्योतिष्टोमपदनिर्वचनार्थं

यस्य ज्योतिः शब्दो वाचकः । अथापि न वाचकः सर्वथा तावत्तत्संबंधिनि याये ज्योतिष्टोमपदं नाम तथा वर्तत इत्येतद्दिस्पष्टं २
द्योतद्वचनं त्रिवृत्पंचदशः सप्तदशः एकविंशः एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इ
ति तदिह यदि त्रिवृदादिकस्य स्तोमीयासीरच्या वेदुष्टमवगतं यत स्तोमसंबंधिन एव यागस्य
फलमिदं नान्यस्य नवदीक्षणीयादीनी फलवाक्यप्रवृत्तिवेलायां स्तोमसंबंधः प्र
सिद्धो यागानी स्तोत्राणीव निष्फलत्वाविशेषेणी गीगि नावानिष्पत्तेः फलसंबंधोत्तरकाल
नाविप्राकृतिकस्तोमसंबंधात्तिप्रायं छेदनादिविधाविवक्षपपदं ज्योतिष्टोमपदमित्यास्त्र
षणा) यं स्यात् । तत्र प्रसिद्धनिर्देशः सरूपः शब्दो वाध्यते । सोमयागस्य । प्रियघपनेनैव नन्य ।
126 यन्ती जीगि नावत्संबंधस्तोत्रैरसिद्ध एवं तथापि सोमग्रहणस्य स्तोत्राणाकरणस्य वकाला
थापि तावत्सी योगः प्रसिद्धः । गृहीत्वा गृह्णीत्वा वमसंबंधोन्नीयस्तोत्रमुणा कुर्यादिति तावत्ता १२६
वसोमयागस्य स्तोमानीव संबंधमात्रे सिद्धे तन्मात्रनिमित्तश्चवद्धुत्राहिमिति शक्यते ज्योति
ष्टोमपदेन सोमयागो त्तिधाउ मिति तद्धि दोषितो यजिस्तस्यैव फलसंबंधं करोति । प्रसिद्ध
प्रसक्ति सोमयागेन दीक्षणीयादिषु वर्तनियहः ॥ ततः स एवेह फलान्ययेन प्रधानमन्यउतदंगम् ते ॥ ६ ।

इति महामहोपाध्याय श्री माधवमारचि मिश्रकृतौ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः समाप्तो चतुर्थो ध्यायः ॥ अथ
श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यंत त्क्रमाणत्वाह ॥ अथ लिङ्गलक्षणे स्थितिः प्रयोजपवर्गो निर्णयः । प्रयोजप
गावरः क्रमस्ततः परं निरूप्यते । प्रथमे तावच्छ्रुतिलक्षणे वेदविहित एव क्रमः पदार्थानामाश्रय
णीयो थ वर्णनियम इति संशय प्रयोगप्राचुर्यावाद नियममात्रं वा वेदप्रामाण्यात्तद्विहित एव क्रमः
समाश्रयणीय इति । प्राकृ सिद्धे चोदनाप्रामाण्यमेवव कुह्क त्वो विपक्षो वेदितव्य मित्येवं पुनः
क्षितमनेन सूत्रेण । अपवाद नवति मेदयिथीके षो विक्रमः क्रमस्य भावार्थत्वेन स्वतो विधि सं
भवति नवइत्यादिवत्तद्विशेषणतया क्रमस्यैकैकपदार्थाश्रयत्वेनानवगमासंघातविशे
षणत्वात्तस्यवाविधेयत्वादत्राष्टान्तिहितत्वाच्च क्रमस्यविध्यन्न्यायासंतवादविधेयएव क्रम
इति तदपनोदनाय मिदं सूत्रं । अन्नुपूर्व्यं श्रुतिलक्षणं इत्यादिव क्रियाविशेषणत्वाहि नवा
सौ संघातविशेषणीतस्यैकत्वेना क्रमभाजनत्वात्पदार्थाययत्पिप्रत्येकेन क्रममनुभवति
परस्परमिलितास्तु संयोगादिवद्धितति रूपे क्रमं विभ्रतिव हद्धधतेत प्रयोगविधिनाविधीयंत
इतितद्विशेषणतयाश्रुत्यादिसमर्पितः क्रमः सुखंविधीयते । अनतिहितोपिकथं विबुद्धिमाग

तोपेक्षितो यागश्चेति प्राक्तौ प्रकारवद्विकृतौ शाकाते विधातुमिति विधिलक्षणमेवानुसर्त्त
मात्रयितव्यं भवति । अथवा न सर्वं क्रमोत्र विधीयते किंतु श्रुतिक्रम एव । तद्विदुदाहरणे विधीय
ते । द्वादशाहे सत्रे कृतश्रूयते अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति तदिह किं
दीक्षाविधीयते क्रमस्तु पाठात् । अथवा क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोत्र विधीयते श्रुतिक्रमोयमि
ति । तत्रेवं प्राप्तं विधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवात् तस्माद्दीक्षाविधिः पाठाद्दीक्षाणीलक्ष्यते क्रमः ।
नुवादः । सर्वेषां यजमानत्वाद्दीक्षाप्राप्तेरेवचोदकात् ।। क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोत्र विधीय
ते । कर्त्तृनियमः कस्मान्न भवति । अध्वर्युरिमानिति चोदकप्राप्तत्वाद्वा न हि यजमा
127 नानामेवार्त्विज्यकारित्वादध्वर्युर्नास्ति कथमस्य दीक्षायां प्राप्तिः । असतो वा कर्त्तृनि
यमः । अस्ति वात्राध्वर्युः सत्र इति दर्शितं तृतीये । अध्वर्युर्दीक्षायां तु विधीयते स्वापुनाति
ति मैत्रलिङ्गविरोधात् उत्तरेष्वपि च न प्राप्तः पावयेदिति प्रतिषेधादध्वर्योः कर्त्तृत्वासंभवादितर
मन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादित्येवं प्रतिप्रस्थातुर्नाध्वर्योर्वर्द्धिष्णव प्राप्तिरेवमेवेच्छतो यियक्षुपा १२७

द्विगुणवनेऽङ्गुन्नैत्रेयोः प्राशितो विधेयौ तराजावाऽगृहपतिर्दास्यति ब्रह्माणी दास्यतीद्
त्यवमानु पूर्वोक्ताकीर्त्यमानानीदीक्षाणी यो वितति विशेषः प्रतीयते स एव विधीयते ऽङ्ग
न निहितोऽपि प्रातिस्विकेन विधिना विधीयमानत्वा श्रुतिक्रमः इदमुच्यते ऽत्रो यथा द्विगुणप्रयो
गविधि से गृहमात्रमिति विवेकः एवं वाध्वर्युर्गृहपतिमित्यादि ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषितः इत्येवमेतेवित
ति विशेषकार्यविधानादेकैवाक्ये यदाहुपौर्वापर्यक्रमस्तदात्वाशङ्केनैव तदन्तिधानादनन्तिधाने
नास्ति प्रतिदीक्षेव तेदान्नानानावाक्यानीति विवेकः तस्मा छ्रुतिक्रमोऽयं। अर्थाद्वा। यवाग्वाग्निहोत्रंजु
होति यवागूं पचतीति यवागूपाकहोमयोः किम नियमो यद्वा पूर्वं पाकस्ततो होम इति। नियमप्र
माणाभावादुभयोः पाको होममात्रपर्यवसानान्त क्रमोऽत्र पूर्ववद्विधीयते ऽतोऽनियमः प्रयोजनव
शान्नियमः होमद्रव्यो हि यवागूः तदुत्पत्त्यर्थः श्रुत्यालिङ्गनस्य पाकः स पश्चात्क्रियमाणो नर्थकः स्यादुद्
होमोपयुक्तस्तद्व्येन निर्वर्तितातः पक्वो होमः॥ अनियमो न्यत्रा। यत्रोक्तरूपप्रमाणं नियमकारणं प्र
वर्तनीयं तत्रानियम एव क्रमस्यायथावसेतम् इत्यनामित्यादीनामेकोऽमर्मैका तस्यात्वमादीनीवज्ञारवाद्रो

दृ नाम्नातानां प्रयाजानुमंत्रणमंत्राणां॥ यथाख्यातेनानुमंत्रणेन समित्प्रथममनुमंत्रि-
तस्तद्यथाख्यातेनैव तन्त्रेन पाठेऽपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेत्॥ न प्रत्यासत्त्यनुग्रहाय हि प्रवृत्तिक्रमो व्यवस्था-
ते। न चैतानेकशाखागतानामनुमंत्रणानां मिथः प्रत्यासत्तिर्विहिता यद्दृष्टा सती प्रवृत्तिराश्रीयेत
तत्कृतोऽत्रानियमः। क्रमेणैवानियम्यत्वं क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्॥ समिधो यजति तनूनपातं यज-
तीति क्रमेण पठितानां यागानामनियमेनानुष्ठानं पुनः पाठक्रमेणेति श्रुत्यर्थयोरभावात्पाठस्या-
विधायकत्वाद्धि धीनां वपदार्थमात्रपर्यवसानादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः। यथापाठमनुष्ठान-
तथैव प्रतिपत्तेः स्मृतिप्रयोगवेलायां वाक्यैकवाक्यकर्मणां। क्रमपठितेषु पदार्थेषु गंधपुष्पादिषु
तथैवानुष्ठाने लौकिकाः प्रतिपद्यंते वेदाद्याध्ययनोपात्ताध्ययोजने शक्यते कर्तुं तस्य सर्वस्या-
र्थेन वेदोपादाने शक्यते च विधिवाक्येभ्योऽपि संबंधनिमित्तं स्मरणं प्रयोगकाले पदार्थानां कर्तुमि-
ति तदपि प्रयोजनं। स्वाध्यायविधिविहितस्य पाठक्रमो विध्यवस्थायामनुपयुज्यमानः स्मृत्यव-
स्थायामुपयुज्यते यथापाठमेव क्रियमाणे स्मरणे तत्क्रममेव तत्रवति स्मृतिकार्यं चानुष्ठानमिति तस्या

पिसएवक्रमः तस्मात्पाठक्रमेणात्र क्रमनियमः। प्रवृत्त्यातुल्यकालानीगुणानीतदुपक्रमात्॥ वा
जपेये प्राजापत्याः पशवः सह श्रूयंते तत्रोपाकरणनियोजनादयः सान्निपातिकेन, प्रतिपश्वावर्त्त
नीयास्तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तेषां क्रियेत तदुत्यवेः किंतर्हि सर्वे
षामुपाकरणं कृत्वा ततो नियोजनमितिवृत्तिपामे तत्रोपाकरणे यतः कुतश्चित्पशोरारभ्य यत्र
क्वचित्समाप्ते नियोजनादौ तु संदेहः किं तत्राप्यनियममुत येन क्रमेणोपाकरणे प्रवृत्तो स एव
तत्रापीति नियामकाभावात्प्रथमे द्वितीयादाववप्यनियमः प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्ते
रनुग्रहाद्ध्य अल्पाव्यवधाने स्यादनुष्ठाताधिकैरपि। एकैकस्य हि पशोः पदार्था मिथः प्रत्या
सन्नाः कर्तव्याः। वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरंतीति वचनादवगतपश्चात्तरसाहित्यबलादन्यदी
यैः षोडशभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुजानाति नाधिकैः प्रवृत्त्याचक्रमनियमे तावद्भिरेवव्यवधाने
नवत्यन्यथाधिकैरपि स्यात्तस्मात्प्रवृत्त्या नियमः। स्थानाद्वोत्पत्तिसंयोगात्। साद्य स्येनसहपशू
नालभंत इति श्रुतिसाहित्येव सवनीयस्थान इति स्थिते तत्रोपाकरणादीनी प्रतिपशु नेदं किमनियमः

क्रमस्यैतताग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणं मुख्यत्वा सवनीयस्येति। नियामकाभावादनियमः प्रकृ
तिदर्शनाद्वाग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणं अथवा सवनीयस्येति। नियामकाभावादनियमः प्र
कृतिदर्शनाद्वाग्नीषोमीयस्य प्राथम्यप्राप्ते सवनीयस्येत्याह। आश्विनग्रहणेनासौ पुरस्तादुप
स्थाप्यते यतः इतरश्चालितः स्थानान्तोपस्थाप्यते केन विहितः। अग्नीषोमीयस्तु एणयनोनीत
त्वाग्नीषोमीयस्य स्थाने सतेनोपस्थितोपि सहालीनवचनेन तस्मात्स्थानाच्चलितत्वादनु
पस्थितो वक्तुं न तस्य किंचिदुपस्थापकमस्ति। सवनीयःस्तु स्वस्थानादस्खलितः सन्नाश्विनग्र
129 हणेनोपस्थितत्वात्तदनन्तरं [illegible]मुपाक्रियते ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणं अतः
सवनीयस्यैव प्राथम्यमित्युभयोस्तु कः क्रमः। अनियम एव तयोरुपस्थाने विशेषाभावात्।
अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमात्रमस्ति बाधकेन गृहीतव्यमित्यग्नीषोमीयमुपाकृत्यानु
बन्ध्योपाकरणं। मुख्यक्रमेणैवांगानां तदर्थत्वात्। सायंप्रातौ भवत इति यागद्वयं विहितं आग्नि
सदेवत्यमेतद्द्वैदेवत्यमिति पुनरिति वाक्यशेषात्। तत्राग्नीदेवस्य प्रथममनुष्ठानं ततः द्विदेवत्यस्य यागः।

ज्यानुवाक्यापाठक्रमात्। तत्रसोदकपाशो निर्वापः किमनियमेनकर्त्तव्यमुत स्त्रौदेवत्यंनिरूप्यत
तः पुंदेवत्यमिति नियमकारणाभावादनियमः। मुख्यक्रमात्स्त्रौदेवत्यंप्रथममितिस्थितौ। ननु
वप्रवृत्त्या नियमः सिध्यति येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्तिः। सएव निर्वापादीनामुपाकर
सा क्रमइवनियोजनादीनांपूर्वपदार्थप्रवृत्त्योत्तरेषांनियमः। नान्तरप्रवृत्त्यापूर्वेषामिति चेदह
नं प्रत्यासत्त्यनुग्रहाविशेषात्तन्निबंधनत्वाच्च क्रमनियमस्य। सत्यं मुख्यक्रमादपि क्रमनिय
मः सिध्यतीत्युदाहृतं तथान्यतोपि सिध्यत्यर्थे किमर्थंकारणान्तरमुपन्यस्तं। यद्यपाहप्रमाणयोः सं
करान्तु सर्वत्रैतेप्रमाणे सकीर्त्तेः अस्तित्वु तदुदाहरणं यत्रासिध्यन्त्यवृत्त्या नियमो मुख्यक्रमा
देव सिध्यति दर्शपूर्णमासयोर्द्वयोः सर्वधर्माः प्रवर्त्तन्ते शाखाहरणादयः ततः आग्नेयस्यानि
र्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीताप्रवृत्तिः पाठवशात्तत्र प्रत्तमा विप्रवृत्तिद्वयवशात्त्रया
जत्वेषाभिघारणेऽनियमः प्राप्नोति मुख्यक्रमाच्चाग्नेयस्यप्रथममभिघारणंतदेतच्चतुर्थेपादे
वक्ष्यमाण तस्मादनवद्यं किन्तु नः कारणं मुख्यक्रमेणैव नियमे प्रत्यासत्त्यनुग्रहः एवं होगप्रो

नयोर्यावदनुज्ञातमेवव्यवधानं भवतीतरथानुपश्चाद्भाविनः प्रधानस्य प्रथममङ्गक्रियया मा
णीप्रधानेनात्यंतव्यवहितं स्यात्तस्मान्मुख्यक्रमेणानियमः। अत्र च प्रधानप्रत्यासत्तिरंगानां निय
मकारणी प्रवृत्तिक्रमे त्वंगानां मिथः प्रत्यासत्तिरित्येतावान्विशेषः॥ प्रकृतौ तु स्वशाहृत्वाहृयथो
क्रमैवप्रतीयते॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयानंतरमाज्यहविरुपांशुयाजः ततोग्नीषोमीयः पुरोडाशो
हविस्तत्र किं मुख्यक्रमादाज्यनिर्वापः पूर्वं उत पाठक्रमादग्नीषोमीयनिर्वाप इति तत्र मुख्यक्र
मोऽदाज्यनिर्वापस्य पुरःक्रिया। पाठतस्त्वौषधस्यैव प्राथम्यमनपेक्षत। मुख्यक्रमो हि मुख्याना
130 क्रमे प्रथमे केनापि प्रमाणेनावगम्यते तदपेक्ष्या तत्संनिहितस्य संपत्यर्थं गेषु कल्प्यमानो विलंब
ते पाठतस्त्वनपेक्षा ध्दंगानामेव क्रमावधारणाद्बलीयस्त्वमतः प्राथम्यमौषधधर्मस्तत आ
ज्यधर्माः॥ मैत्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः सः। इदानीं पाठयो
र्द्वयमैत्रब्राह्मणगतयोर्बलाबलं प्रविविता। दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयस्य प्रथमं ब्राह्म
णीतमग्न्याग्नेयस्य विपरीतं मैत्राम्नातं तत्रं विधिक्रमवलीयस्त्वमुत्पत्तावधारणा दुत्पन्ने श्रुति

युक्ते च मैत्रे मैत्रक्रमो न वेत्। विधिक्रमो ह्युत्पत्तिदशायामेव पदार्थानीगम्यते मैत्रक्रमस्तूत्पन्ने
ष्वपदार्थेषु मैत्रे पूर्वविनियुक्तेषु पश्चादितिदुर्बलः। नैवं स्मृतिक्रमेणैव ह्यनुष्ठानक्रमो न वेद
स्मारकक्रमतश्चापि स्मृतानीक्रमदृष्यते। मैत्राश्चानन्यकार्यत्वात्क्रमस्यपर्णा विधयः पुनः। विधिनै
वकृतार्थत्वान्नावश्यं स्मारकामताः। तस्मान्मैत्रक्रमेणैवानुष्ठानं तदभावे तु विधिरपि स्मारक इति
तत्रैव तत्क्रमस्य प्रामाण्यं। तद्वचनात्तु विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपेदभिचरन्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुरिति। तत्रोपांशुयाजाग्नेयविकृत्योराज्य
बार्हस्पत्ययोः कस्य धर्माः प्रथममनुष्ठेयाः। किं प्रयोगविधिचोदितांगप्रधानप्रत्यासत्त्या तु ग्रहा
न्मुख्यक्रमेणाज्यधर्माणां प्रथममनुष्ठानमुत तत्रोदकवशादाज्यधर्मेभ्यः पूर्वं बार्हस्पत्यस्यापि ध
र्माः कर्त्तव्या इति। तत्रोपदेशिकत्वेन प्रयोगवचनाश्रयः। मुख्यक्रमोतिदेशेन प्राप्तिं बाधते क्र
मौ। नैवं। प्राधान्येनो हि पदार्थानां विकृतौ क्रमविततनौ। वेदस क्रमक एव प्राप्तं तेवादकादिहा। नै
रेव प्राप्तवा वोत्र कल्प्यत्वान्नोपपद्यते। शरम
राकीदृशा क्रमस्तो यौन प्रयोन्यः प्रकल्प्यते। कल्प्यस्तु प्रयोगवचनाश्रयः क्रमः कल्प
यीव हि रिति क्रु दीशास्त्रे पूर्व प्राप्त कुशावाधेन प्रवर्त्तते।

सर्वांसांगु... धेसापयोग...

नावाकांक्षाधीनानिराकांक्षाश्चेह पदार्था इति न कल्पने संभवति। विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्का
लास्याद्यथाविशिष्टः॥ चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्व। तत्र श्रूयते अग्नये नीकवते प्रातरष्टाकपा
लं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायमिति। किमेता इ
ह कालादृष्टयुक्ता सद्यस्काला इति। तत्रातिदेशात्सद्यस्काला प्राप्तेति इह कालता। प्रातः श्रुतेर्वि
रोधश्च नामावास्याश्रुतेरिवा यद्दृष्ट्वापनुनेत्यादिकैर्वचनैः सांगानि कर्माण्यमावास्याकाले प्रतद्
पाद[illegible]दाने द्वयोरह्नोस्तत्कालासंभवात् [illegible]छुत्वे यदातिदेशिकेनाह कालत्वं बाध्यते। प्रातरादि
131 श्रुतिस्त्वहर्द्वयेपि प्रातःकालसंभवादतिदेशाविरोधिनी न तद्बाधकर्तुमुत्सहते तस्माद्यतन्न श्रु
प्रातरादिषूपक्रम्य [illegible]स्तनेषु प्रातरादिषु समापनीया इति प्राप्ते ब्रूमः" सांगे प्रारिप्सिते कर्म प्रा
तः काले विधीयते। स वा विशेषात्तेन सर्वस्योक्तं भविष्यति। विकीर्षितार्थेन हि काले विधीयते
सर्वांगप्रधानयुक्तो वर्त्तावनाचिकीर्षिता नैकदेशमात्रेत तो य एवैकः प्रातरादिकालः प्रयोगाय
संगृह्यते स एव सर्वप्रारिप्साया संगृह्यमाणः प्रारंभापरनामतः प्रकरणस्याविशेषात्तेनैकदे
वसर्वांगयुक्तप्रधानार्थेनोपात्तो भवति न प्रातर्ह्यस्यावकाशः। तस्मादुपदेशेन सद्यस्कालाः। श्रीगो १२१

त्रिसादनपभ्युसंसपनादूर्ध्वं विरासादनाधारसामिधेन्युत्तरातां॥

क्रीवंतर

नांमुख्यकालत्वाद्यथोत्कृष्टमुत्कर्षस्य॥ अग्नीषोमीयपशोरपकृतितो हविरासादनोत्तरकाले
प्राशानां प्रयाजानामपकर्षः श्रुतः तिष्ठंते पशौ प्रयजतीति तयोत्कर्षः सवनीये त्वनुयाजानाम
ग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरंतीति। तत्र किं श्रुतमात्रनिश्चायुत्कर्षापकर्षौ उत तदाद्युत्कर्ष
स्तदृतापकर्ष इति संशये श्रुतोत्कर्षापकर्षौ स्यो वचनस्योपपत्तितः। न तदृततदादीनां त्ववेना
मप्रमाणकौ। प्रधानसन्निधिश्चैवं बाधितो न नविष्यति। ऊर्ध्वं सर्वपदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधी
यते सर्वसोपस्थितैकार्थमुत्तरकर्म चोदकारी। प्राप्तं तदन्यथा त्वावे क्रमलोपादिपद्यते। अ
नुयाजोपस्थितास्तदुत्तरकाले सूक्तवाकादयः कर्त्तव्याः अनुयाजेषूत्कृष्टेष्वनुत्कृष्टाः सर्वेकि
यमाणविगुणाः स्युः एवमाद्याघारोत्तरकाले कर्त्तव्याः प्रयाजाः केवला अपकृष्यमाणाः क्रम
लोपादुष्टयुः तस्मात्तदादीनामुत्कर्षस्तद्धृतानीवापकर्षः। प्राकृत्यांतकालानीं॥ प्रातरनुवा
कप्रैषहोत्रं (अध्वर्यु) दत्वानंतरं प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्वेति प्रेष्यतीति विधायानंतरं प्रवरणी
होमादयः सौमिकाः पदार्थाः प्रतिष्ठितास्तत्रैव वशान्निर्वपस्वावत्त देव कर्तव्यस्तदनंतरं सौमिकाः

अनुयाजो... भावि स्तदुत्तर... कर्षमनुया... कादीनी॥

सौमिकाः सैप्रातरनुवाकोपाकरणं ... प्रवरणीहोमादयः ... सवनीयाः ... ३

त्मो। प्रतिष्ठोमे [illegible] धाबीनवंश [illegible] शीनवंशे [illegible] दासीह [illegible] र्थानन्नाणा
तस्मः तदेतत्सर्वं सत्या [illegible] प्रयोगान्तः यूपछेदनान्त [illegible] दीक्षाकाले पकृ [illegible]

एदार्थाः कर्त्तव्याः अग्नीदग्नीन् ~~दग्नी~~ विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशानलंकुर्वित्येतत्प्रैषपर्य्यन्तास्ता

तेष्टिकाः प्रोक्षणादयस्तत प्रोक्षणादीन्याग्नेलंकरणान्तं कृत्वा ततः सौमिकादिति निर्वापः प्रतिप्रस्था

त्रकर्तृकस्त्वान्नाध्वर्योः प्रोक्षणानुपस्थापयति सौमिकानामपि निर्वापव्यवहितानीना

मस्तु उपस्थापतेतस्मादनियमः। उच्यते। निर्वापेध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति प्रयोजकत्वादतो सौ प्रोक्ष

णादीन्नुपस्थापयति। अतस्तावत्कर्त्तव्याः ततः सौमिकाः। असौ योगात्तु वैकृते तदेव प्रतिकृष्य

ज्योतिष्टोमेग्नीषोमीयप्रणयनोत्परतो यूपछेदनीयपशौ गम्भूाते दीक्षासु यूपे छिनत्तीत्यपकृष्य

माणमग्नीषोमीयप्रणयनादीनपकर्षति तत नेति सत्यायं प्रयाजवदाघारादीनपकर्षतीति प्रा

१३४ प्तउच्यते सौमिकेन पदार्थेन पान्नुकस्य न हि क्रमः। अंगीतदपकर्षतामौ सौमिकोनापकृष्यते। आ

घारोत्तरकालत्वं प्रयाजादीनामंगीतन्मा बाधीति युक्तं यत्तदपकर्ष आघारोपकृष्यते पान्नुक

स्य तु यूपछेदनस्य सौमिकाग्नीषोमीयप्रणयनानंतर्यं नांगं यत्सिध्यर्थं प्रणयनमपकृष्य

ते तेन्नप्रयोगवचनपरिग्रहीतत्वात्तयोः एकप्रयोगीतर्गतानो मिषः क्रमांगं भवतितस्मात्तु १२२

प्रयाजाघारादीनां एक प्रधानं प्रसंगत्वेनैकप्रयोगांतः [illegible] इहतु प्रणयनं सोमयागांगं यूपछेदनं त्वग्नीषोमीय
पशोरंगं इति भिन्नप्रयोगान्तर्गतमोद्भूतं विवक्षितः १

द्वधकुफलकृपालाभिघाज्ञिशेषः। पिष्टलेपः तसु धस्यकृत्वानुग्रहीतोश्राडो प्राप्तिपद [illegible] भितागयोऽकुत्तोतिफलीकरणाशब्देन तंडुलकण [illegible]
ङ होति २

तमात्रापकर्षः॥ प्रसंगिकृत्वनोत्कर्षदसंयोगात् सवनीयपत्रुतैत्रे सवनीयपुरोडाशेषु प्रसज्य
ते। दक्षिणाग्निकोलु पिष्टलेपफलीकरणहोमो पत्नीसंयाजविघमानौ पुरोडाशार्थं कर्त्तव्यौ तौ पात्नु
केरनुयाजे नाग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यमाणे उत्कृष्येतेन वेति संशये प्रकृतौ तत्परत्वेन दाक्षि
णाग्निकयोः तत्क्रमक्रमत्वादुत्कर्षे प्राप्तेत्रापि प्रयोगभेदादनुत्कर्षः पात्नुके सर्वं नयाजे न पौ
राडाशिकयोर्होमयोः क्रमीगीयतत्उत्कृष्यमाणौ। पौरोडाशिकास्त्वनुयाजा नैव क्रियं
ते नोत्कृष्यन्ते येदाक्षिणाग्निकहोमयोरुत्कर्षः तस्मात्तयोः स्वस्थानमेवानुष्ठानं। तथा
पूर्वमुक्तादर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरकालावेदिनास्नाता पूर्वं दुरमावास्यायां
मपकृष्यमाणे हविरभिवासनादान्यदार्थानपकर्षतीनेति संशये एकप्रयोगसंबंधि
त्वात्पाठतश्च क्रम [illegible] क्रमत्वेन नापकर्षे क्रमलोपेन विगुणावेदिः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। सामा
न्येन क्रमांगीस्यात्पाठतः प्रक्रियावृत्ता। विशेषतः श्रुतैवाक्यादामावास्यक्रमात्तराहवि
रभिवासनोत्तरकालता हि दर्शपूर्णमासयोः सामान्यप्राप्तामावास्यायीस्यात्। पाठतश्चतस्या

भस्मना भिनासायवीभ श्वपितपुरोडाशस्य भस्मनाछादनमभिनासनं ५

सर्वं [illegible]

दमावास्यायां [illegible] मावास्या [illegible] यावेदि [illegible] तितिवयवेन

प्रमाणं प्रकरणं च विनियोगाः। सर्वे धुरस्तु स्थाने त्वमावास्यायामेव विनियोगे प्रतो विहितं श्रौतस्थायीं कु
मः वा मेन वामावास्यायां विनियोगः। तत्र यावद्देवह विरत्निवासनोत्तरकालतारूपः क्रमादु बी
लष्यमाणको नैव कल्प्यते तावत्सर्वे धुरस्तु स्थाने बोध्यमाने त्कर्ष क्रमस्य वेदिमात्रस्य बोध्यते न त
तः प्राप्तौ तस्माद् श्रापि श्रुतमात्रापकर्षः। सीतपनाया त्सकर्षेदग्निहोत्रे सवनवद्दे गुणाह। मक
ध्यः सीतपने त्याम ध्येदिने वरुमिति श्रुता सीतपनीयाम ध्यंदिनज्य क्रीतादेवान्मानु ब
द्धाः प्रतिबंधबला सायं काले यावदुत्कर्षाग्निहोत्रमुत्कर्षतिनेति संशयः। यद्यपि वात्र ति
न्न प्रयोगयोः। सीतपनीयाग्निहोत्रयोर्न मिथः क्रमांगं तथापि सायं काले द्वयोः सन्निप
तितयो रवश्यंभाविनि पौर्वापर्ये सीतपनीयां कृत्वा क्रियमाणस्य चाग्निहोत्रस्य कालाति
133 पत्ति प्रसंगे सति किं न्याय्यमिति युक्ता चिंता। तत्र सीतपनीयावेत्स्व काले मध्यंदिन म
तिपन्नैवन तस्याः कश्चिदुनयथापि विशेषः। अग्निहोत्रस्य तस्मिन्काले क्रियमाणस्य
प्र गुणायनत्लोपः स्यादुत्कर्षे तु काललोपः तत्र कस्यानुग्रहः कस्य लोप इति चिंत्यते। तत्र प्र

तृतीयसवने स्कूर्यास्तमयात्प्रागेव निहितो नात्र पाला।५

सायनानुग्रहे सोगप्रयोगावधारणानीतरीकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाधइति प्रा
प्त उच्यते कालस्यानुपादेयत्वेन निमित्तविशेषणत्वात्तस्मिन्नाशमग्निहोत्रं किं विद्दंगमपहा
याप्युक्तैवं तस्मादग्निहोत्रं हुत्वा सांतपनीयासमापनीया। षोडशी वा कस्य सोयोगाह॥ ज्योति
ष्टोमे षोडशिनं प्रकृत्याम्नातं तैपरीत्यमुक्थ्येभ्यो निःरह्णाति षोडशीनमिति तत्र यदा देवानु
क्थ्यानामुत्कर्षस्तत्र वृत्ति किं तदा षोडश्युत्कृष्यते नवेति संशयः। तत्र नोत्कर्षणीयमुक्तं स्तोत्रकाल
पसीग्रहादि उत्कर्षपक्षे हीयेत तस्य कालात्स्तोत्रमस्य हि। यदि हि षोडशिग्रहयागाभ्यासमु
त्कृष्यत ततः प्रधानकालत्वादंगानीग्रहेवागहीत्वा चमसे वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति
वचनात्तदंगभूतं स्तोत्रमप्युत्कृष्येत तत्र समया ध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरो
तीति विहितः कालो बाध्येत। नन्वनुत्कर्षपक्षेप्युक्थ्यपरनावो बाध्येत। बाध्यतां क्रममा
त्रं तत्कालस्तु बलीयानित्युक्तं। तस्मादनुत्कर्षः। उच्यते। क्रमोपि तु प्रधानांगभूतत्वाद्बल
वान्सो। कालः स्तोत्रांगभूतत्वाद्दुर्बलो बाधमर्हति। तैपरीत्यमुक्थ्येभ्य इति वचनात् षोडशि

समयाध्युषितमयात्ते प्रा।५

यागाभ्यासस्योत्क्रमपरत्वावीगं॥ सोऽनुक्रमस्य माएौप्रधानीगीसद्वाध्येतनवेत· द्युत्क्रमतो वर
मीगपरतस्तो त्रीगस्यैवकालस्यबाधइत्युत्कर्षः॥ इतिशास्त्रदीपिकायां पंचमस्यप्रथमः॥ ५।
सन्निपातिप्रधानानामेकैकस्यगुणानीसर्वकर्मस्यात्॥ वाजपेयेप्राजापत्याः पशवोवैश्वदेवीं
कृत्वाप्राजापत्यैश्चरेतीत्येकस्मिन्कालेविहिताः सहत्रयोदश्याः तेषामारादुपकारकाणीति
द्रव्यसंस्काराणामुपाकरणनियोजनादयः प्रतिपशुं तेदेनकर्त्तव्यास्तेकिमेकस्यकार्त्स्न्येनकृत्वा
ततोपरस्यकर्त्तव्याः किंवोपाकरणंसर्वेषांकृत्वाततोनियोजनमिति तत्रैकैकोपिपशुः स्वांगान्यु
तएतान्यपेक्षते। चोदकाच्चैवमेवातः कोडानुसमयोन्तवेहाप्रयोगवचनावगतःसाहितवबलेनला
कैकस्यपशोर्धर्माःसंश्लिष्टाःकर्त्तव्याः प्रकृतौचोपाकरणादीनामानन्तर्य्यंक्लृप्तमिहापिप्रति
कर्मावसायिनाचोदकेनप्रतिपशुंप्राप्यतेअतएकस्योपाकरणादिकंसर्वंगुणकांडंकृत्वाततोप
रस्यकर्त्तव्यंचोदवनिकेतुसाहित्यमारादुपकारकत्वेत्रत्वादप्युपपन्नीउच्यते। वचनेनैककाल
त्वेपशूनामिहवेदितीनतप्रयोगवचनाच्चोदकाद्धापिबाध्यते। कालत्यनिकेप्रयोगवचननि
बंधनेसाहित्येचोदकेवानुमानतः प्रत्यक्षवचनात्तुवैश्वदेवींकृत्वाप्राजापत्यैश्चरेतीत्येककालः॥

प्रयोगं पञ्चरू नाम वगम्यते अतो यस्मिन्नेव रूपे एकस्यो पाकरणं कर्त्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापर
स्यो पाकरणं कर्त्तव्यं सदृशत्वात् तथा केवलेन क्रियते द्वितीयं तु रूपेण न कश्चिद्द्वितीयेन पश्चात्तरीनो
पाक्रियेतात: प्रथमे पदार्थे सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादि: कर्त्तव्य: एवं दर्शपूर्णमासादि अनेक
प्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न काण्डानुसमय इति स्थिती। यत्र तु प्रधानविरोधो
भवति पदार्थानुसमये तत्र काण्डानुसमय एवेति। यथाश्वप्रतिग्रहे इष्टौ शतसहस्रे वा पुरोडाशे
तु अप्रमाणेषु यदि सर्वेषामभिश्रपणं कृत्वान्यस्योद्वासने क्रियते ततः सन्देहे ततस्मान्न तत्र प्र
धानविरोधेन पदार्थानुसमय: मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनपवनपावनेषु वैकेन। द
र्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयो: पदार्थानुसमये स्थिते संशय:। किमेकैकेन मुष्टि
नानुसमय उतवत्तु मुष्टिनिरिति। यद्येकैको मुष्टि: प्रथमपदार्थ: स्यात् एकैकेनानुसमय:।
अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एक: पदार्थ: स्यात ... चतुर्मुष्टिनिरिति। प्रतिमुष्टि पतीतावत: पर्य्युव
स्यान्निर्दिश्यते। मुष्टिनामुष्टिरेवातोनुसमेयानमेव शङ्कां निरस्यते अगत्वेवोदनागमो पदार्थो
गमवन: चतुर्णामिह मुष्टीनां निर्वाप: शास्त्रवोदित:। अगपयोयो हि पदार्थशब्दस्तोनययो: प्रधान

द्विर्हविषोवद्यतीतिश्रुतं। तत्र नैकेनावदानेनानुसमय इति स्थितं। इदानीं तु किं द्वाभ्यामवदानाभ्यामनुसमयो ऽ ५

यो। सहानुष्ठाने तयोर्यदि गीतदेकस्य हुत्वा परस्य कर्तव्यः। चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति शास्त्राच्चतुर्मु-
ष्टिनिर्वापो। एकैकस्तु मुष्टिस्तदवयवो न पदार्थः। पदार्थो न चानुसमययोन तदवयवैरतश्च-
तुर्निरनुसमयः। एवं कपालोपधानेपि नैकैकेनानुसमयः। किं त्वाग्नेयकपालानि सर्वाण्युप-
धायाग्नीषोमीयस्योपधानं। एवं द्विर्हविषोवद्यतीत्यत्रापि नैकावदानेनानुसमयः एवमञ्जना-
दिष्वपि योज्यं। सोयमुत्तेउपक्रमात्तदेतस्याधितस्य तदर्थत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोरवदानादि
प्रदानान्तेनेति सिद्धं। तत्र वचनेन द्विसंख्याकमवदानं विधीयते। तावानेकः पदार्थ इति तस्मात्
तानुसमायते। नैवं होमविधेरर्थाच्चेदुन्नेप्राप्तिसति। विशेषमात्रं हविषो द्विरित्यत्र विधीयते।
चतुरवत्तं जुहोतीत्यवत्तस्य होमो विधीयते न चाहुत्वावदानमवत्तहोमः संभवतीत्यर्थप्राप्त-
135 मवदानं नाविधातव्यं द्विर्हविषोवद्यतीत्यर्थप्राप्तस्यावदानस्य विशेषमात्रस्य विधानं हवि-
षो द्विरिति यद्यपि च विधीयते तथापि ह्यर्थत्वाच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्यावयवत्वेनैव विधेयं
न स्यात्। अतोऽवदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः। वचनानुपरिव्याणान्तमञ्जनादि स्यात्॥ अ-
ग्नीषोमीयपशौ यूपधर्मा अञ्जनमुच्छ्रयणं सीमानं परिव्याणमिति रूपगणे बोद्धव्याः। किमे- १३५

कृत्वोऽनुसमेतव्यावृत्तान्ज्यमानादिना परिव्याप्तेनानुसमयइति सीत्यादेः पूर्वेण न्यायेन पदार्था
नुसमयः। नन्वेवं नादि परिव्याप्तेनैव यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावेव नवसर्गश्चोदके
नेह प्राप्तः कृपमेकैकशोऽनुसमीयमानेन शक्यते कर्तुं एवं मन्यते प्रकृतावार्षिको नवसर्गो यूप
मानेनाध्वर्योः साहाय्यं वरताऽनुष्ठितः तस्मादनुवादमात्रं वचनं नवार्षिको यो दकः प्रतिदि
ति अतः पदार्थानुसमयः। नैवं नियोगतो प्राप्तेरनुसर्गो विधीयते। वाक्यार्थवदेव स्या
द्वादमात्रमनर्थकं। गणेऽपि योदकेनातः प्राप्यते नवसर्जने तेनीजनादि सीयोत्सर्गे नानु
समीयते। पशुगणे तस्यैतस्यापवर्जयेत् पश्चैव व्याख्या। अग्नीषोमीये पशावेवदानानीतरे प्र
[illegible] दाने प्राप्तवचनमिदमाम्नायते देवतान्यवदाय नतावत्येव होतव्यं स्विष्टकृतान्यवद्यति स्वि [illegible]
ष्टकृतान्यवदाय नतावत्येव होतव्यमैडान्यवद्यतीति तदेकदेवतेषु पशुगणेषु विचार्यते कि
मेकस्य पश्वोर्देवत स्विष्टकृतैडान्यवदाय परस्यापि त्रयमवदातव्येन तत्सर्वेषां देवतान्यव
दाय ततः स्विष्टकृतानि ततऐडानीति। तत्र प्रकृतौ देवतादीनामानन्तर्यमिहापि तत्। एवं

कस्य पशोः कार्य्यं कीडानुसमयस्तात। यद्येकस्य पशोर्दैवतान्यवदायापरस्य दैवतान्यवदीयेर
न्नततः प्रथमस्य पशोर्दैवतसौविष्टकृतान्तितरेषां नीति। तत्र प्रकृतौ दैवतान्यवदीयेरन्नते
नैतर्य्यो वेदकप्राशीतद्वा ध्येत तस्मात् कीडान्तुसमयः नैवं। पृष्ठे क्षास्त्रकृतावर्थादानैतर्य्यमनुष्ठि
तौ इहत्वनेकसाहित्यात्समजात्यान्तु समायतौ यावैतः पदार्थाः कर्त्तव्याः ते मिथः संश्लिष्टाः कर्त्तव्या
इत्येतावत्प्रकृतौ वि[illegible]वद्धितीतत्रैकत्वात्पशोर्दैवतसौविष्टकृतानैतर्य्यमर्थासौजातिनत्तु
तदिह प्राप्यते। क्रतुसाहित्यसैपत्तये समानजातीयैः समानजातीयानामनुसमयः दैवतैर्दैवताना
मित्येवैकर्त्तव्यो। नानाबीजेष्ट्येककमुलूखलै विभवाहे।। राजसूये नानाबीजेष्टिरग्नये गृहपतये
ष्टाकपालं कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि तत्र प्रकृतितः प्राप्तमुलू
खले कि तत्रैत्तिन्नमिति विचारः। फलविचारस्थायमधिकरणवारीरैकु किं कृष्णाजिनास्तरणो
लूखलाधिवर्तनबीजावापावघातपरापवनविवेचनफलीकरणानि प्रत्येकपदार्थत्वादे
ककशोऽनुसमेतव्यान्युत कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणान्तएकः पदार्थस्तावता वानुसमय इति।

136

१३६

तत्र नानापदार्थत्वे विधिभेदनमुच्यते। तंडुलीकरणीशत्वाददृष्टपक्षे तु गम्यते। यद्यपि कृष्णल
जिनमधस्तादवस्कृणन्ति भ्रूरूपेण विविनक्तीति विधिभेदस्तथापि तंडुलभावनावयवत्वे
न तद्विधाने ननु स्यात्तेनाणादृष्टार्थत्वप्रसंगादेकाचासौ तंडुलभावनोह्रस्वकाजिनास्तर
णादिफलीकरणपर्यन्तं प्रततेति तावानेकः पदार्थः इति तावता वत्तानुसमयः सैयुक्ते
तु प्रक्रमाद्वित्वत्र चतुरवत्तचोदनयार्थप्राप्तावदानसंख्यामात्रं द्विर्हविष इति विधीयते
ननु द्वित्वविशिष्टमवदानमित्येकपदार्थत्वं निराकृतमिह तु सत्यपि विधिभेदे वयवत्वेन
विधानादनन्यत्वमुच्यते यत्तु तत्र सत्यपि विधिभेदेन्यत्वं नास्तीत्युक्तं तदिह सिद्धमेवोक्त
मित्यनवद्यं। विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदो पर्वभेदात् स्यात्। दर्शपूर्णमासयोरष्टावुपभृति
गृह्णातीति प्रयाजानुयाजार्थं चतुर्गृहीतद्वयमेकस्यामुपभृति युगपद्गृहीतं तत्पशौ वपश्रौ
प्राप्तं तत्रानुयाजानां द्रव्यविकारः श्रूयते पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्रयाजाज्यत्वविकृत
मेव तत्र द्वयोरसंकरेवश्यंभाविनि चिंत्यते किं कालभेदे नतस्यामेवोपभृति द्वयं गृहीतव्योऽतत

स्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेषु हुतेषु पश्चात् पृषदाज्यं ग्रहीतव्यं · इत्येवं प्राप्ते ब्रूते उभयोर्ग्रहणं गृ

स्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति · तत्र पदार्थत्वात् क्रतुत्वाच्च पात्रैकत्वस्य संग्रहः । गुणत्वात् पाठक
त्वस्य त्वात् क्रममात्रं तु बाध्यते । अष्टावुपभृति गृह्णातीति श्रुतमेकत्वं पदार्थः क्रमस्तु पदार्था
नां गुणः पाठकल्पश्चात एकत्वात् पात्रैकस्य क्रमस्य वा विकृतौ बाध्यमाने न प्राप्नोतुल्यं व
लाबलं । एवं चाविशेषे सति प्रयाजाज्यग्रहणे नोपस्थितस्य पात्रे याजाज्यग्रहणस्याकरणेन
किं विकारणमस्तीति तदेव पात्रान्तरमुपादाय गृहीतव्यं । प्रकृतेः सर्वोक्तत्वात् सर्वमन्त्रे स्या
न्न घृ: वो दितस्य शेषा न्नातौ । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नक्ष
त्रेष्टिं विधायोपहोमा विहिताः सोत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेति प्रकृतौ च प्र
धानानन्तरं नारिष्टहोमास्ते चोदकेनात्राप्याप्तास्तत्र संशयः । किमुपहोमान् हुत्वा ततो नारिष्टा
विपरीतं वेति । तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानन्तरं श्रुतान्युपहोमान नुष्ठायैना रिष्टा नाम नु
ष्ठितिः । उच्यते । न्तकशेषापकार साकौ हा विकृतिः प्राकृते पुरः गृह्णाति वैकृते पश्चात्तदाकांक्षाव
शात् कृता । प्रकारापेक्षा हि विकृति भावना प्रत्यक्ष श्रुतमपि सन्निहितं मकशेषोपकारं परित्यज्य प्रा १३७

दृष्टान्तेन न गोरोपसन्ध्यामिष्ट्या इत्यादिभिर्मन्त्रैरत्राप्याहुतयो नारिष्टहोमाः ५

स्वाहा अग्नये स्वाहा इत्याये ५

अग्नये नेः · पानु कृत्तिका इत्यादि याज्यानुवाक्या पुरः सरं
मन्त्रां प्रधानान् ... होमा इत्यर्थ ५

कृतेप्रकारमुत्पादकपदार्थविशिष्टं प्रथमं गृहीत्वा पश्चात्सन्निधानात्तीरा प्रयोजनापेक्षाव
शेन वैकृते गृह्णातीति तेन यत्र प्राकृतवैकृतयोरेकस्थानपतितयोः क्रमापेक्षा तत्रावगतिक्रमा
नुसारेण प्राकृते कृत्वा वैकृते कर्तव्यौ। न च प्रत्यक्षपाठविरोधः। प्रधानवाक्यशेषेण प्रकृतिव
च्छब्देन प्रापिता व्याकृत्य पश्चादेव वैकृते पठिते लवति। तस्मान्नादिष्टान्कृत्वा पश्चादुपहोमाः
कार्याः। कृते देशानुपूर्वे षीसदेवाः स्यात्तेन प्रत्यक्षं सी यो गाहव्यायमात्रमितरत्। राजसू
येऽभिषेचनीये सोमयागमभिधायानंतरं विदेवनादयो विषेकोत्तरः पदार्था विहितास्तत्रा
भिषेको भिषेचनीय प्राकृतागमध्ये पठ्यते माहेनुस्य स्तोत्रप्रत्यभिषिच्यत इति सोपकृ
ष्यमाणः प्राचो विदेवनादीनपकर्षतीति नेति सिद्धान्तः। तत्र अपूर्वो भिषेको तोन तद्देता
पकर्षणी। कुतो लिवे दिवन्तस्मात्तन्मात्रमपकृष्यते। तथा पूर्वमिस्तत्र होतदवास्थिती। कृ
पूर्वः पदार्थोऽपकृष्यमाणेन प्राचामपकर्षाय कल्प्यत इति तेन यथापूर्वं चतुर्मावास्यायी वेदि
कृतोत्तीति वेदिमात्रापकर्षान्नकृत्स्नक्रमत्वान्न सर्वेषीन तथात्राप्यभिषेकस्यैवापकर्षोन्येत्वीतेतुवाद

रायुपाद्इति न्यायादलिषेवनीयसकलप्राकृतीगोत्तरकाले कर्त्तव्यमाइति प्राप्ते त्तिधीयते। अलिषेकेपू
र्वं षीक्रमः प्रत्यक्षपाठतः। परत्वै प्राकृतीगो भ्यु स्त्यनुमाने नगम्यते। यद्यप्यत्रा प्रकृति पूर्वत्वे
नप्रयाजादिवैलक्षण्यादपकर्षीवस्थायी वेदिवदनुकृशः क्रमस्तथाप्यत्रैव क्रमकल्पना।
या मलिषेकपूर्वभावित्वे विदेवनादीनी प्रत्यक्षपाठनिमित्तमलिषेचनीयप्राकृतीगोत्तरकाल
तानुतेषामनुमानात्तच्चदुर्बलमतः प्रत्यक्षपाठाद्वि देवनादीनामलिषेकात्पूर्वानुष्ठानात्तदेता
पकर्षः। प्राकृतानां च पुरस्तादेव। अयंतो मावित्रहोमावा सैन्नरणाद्य पूर्वपदार्थान्निधायपश्चा
द्दीक्षणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः। तत्र दीक्षणीयादिकृत्वा सावित्रादयो विपरीतं वेति सं
देहः। तत्र प्रकृतेः पूर्वविहितानां प्राकृतानां पुरः क्रिया। पश्चात्त्वैकृतानीस्याद्वादरायणादृश्
नात्। दीक्षणीयादिपुनः श्रवृत्तोगुणार्थत्वान्न पश्चादनुष्ठाने दीक्षणीयादीनीगमयति गुणा
नीपरतंत्रत्वाद्यत्र गुणास्तत्र तेषां विधानमतः प्राकृतानां पूर्वानुष्ठानं। उच्यते। गुणार्थश्रूयमा
णानामपि प्रत्यक्षपाठतः। पश्चादवगतेस्तेषां गुणा। पश्चादनुष्ठितः। गुणा वा व्यपिकीर्त्यमानानीद

कंठेध्यक्ताः सन् उरसि लंबमानः सौवर्णम् आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः उरस्थितोऽग्निः शिक्येन स्थापितः कंठे धार्यमाणः उरःप्रदेशं यथा ...
इति तथा यत्र धापनत्वेन न धारणं। अत्र एव ब्राह्मणं रुक्मं अंतरं प्रतिमुंचते मतमेवमन्यो रं तदेवं इति

णीयादीनां तत्र यद्व्रगति ज्ञायते सा च प्रत्यक्षपाठनिमित्ता गुणगुणिनोः समानस्थानत्वात्त
त्रैव गुणिनामनुष्ठानं गमयति। त्वानुमानिकपाठनिमित्तं पूर्वानुष्ठानमनादरणीयं। स
न्निपातश्चेद्यथा क्रमेणैव स्यात्॥ तत्रैव दीक्षणीयाद्यनंतरं रुक्मप्रतिमोचनाद्याम्नाते। प्रकृतौ वृदीक्ष
णीयानंतरं दीक्षितसंस्कारास्तदिह किं रुक्मप्रतिमोचनादि कृत्वा दीक्षितसंस्काराः कार्या विपर
ीते वेति। तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाद्यनंतरं। रुक्मादिकमनुष्ठेयं पश्चाद्दीक्षितसंस्कृतिः। न
चातः दीक्षादीक्षितसंस्कारानुपस्थापयति क्रमात्। तेषामुपस्थितानां चैव नाक्रिया हेतुरस्ति
नः। प्रकृति क्रमवत्त्वेनानंतरमुपस्थितान्दीक्षितसंस्कारान्कृत्वा पश्चात्क्रियमाण
स्य रुक्मप्रतिमोचनादेः पश्चात्पाठोपपत्तौ नावश्यमनंतरानुष्ठानमनंतरपाठे त्ववश्य
पठितव्यतया उपपत्तौ नानंतर्यं गमयति। मा विच्छेदो मादेस्तु पश्चादनुष्ठानेपर्वेन पाठः स्या
दिति विशेषः॥ इति शास्त्रदीपिकायां पंचमस्य द्वितीयः पादः॥ विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य

अग्नीषोमीयपशो

पे२

तस्योपदिश्यते। एकादशप्रयाजान्यजति षडुपसद इति। प्राकृतानां संख्याविवृद्धिर्विहितोश्रू
यते सा किं प्रत्येकं उत वस्तुत सर्वसंपादनीति चिंत्यते॥ तत्रोद्दिश्यप्रयाजादिसंख्यातस्योपदिश्य
ते। उद्दिश्यमानं च वसाहित्येनाकातेन विवक्षितं। तस्मात्प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसदं च संख्यास्यादिति
प्राप्तउच्यते। प्रयाजादिस्वरूपे हि नेयं संख्या विधीयते। अप्राप्तत्वात्प्रयोगे तु लक्षिते सोपदि
श्यते। न ह्येकैकशः समुदितानां वा स्वरूपेण संख्यान्वयः। संभवत्येकस्य पंचानां वैकादशत्वासं
भवात्। अतः संख्यान्वयसिद्धये प्रयाजाः स्वप्रयोगं लक्षयंति तेन लक्ष्यते तत्रास्तिविधानात्स
हावगतास्तु पेवलक्षयंति संख्या चेयमनेकवृत्तिस्वभावा समस्तलक्षितप्रयोगगतापि न्यू
139 क्तोप्रि सर्वं वी प्रयाजानामुपकर्तुमतः सर्वसंपादनी स्यात्॥ स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन्तकृतानुप्रर्थेला
अग्नौ त्। षडुपसद इत्यत्र सर्वसंपादनी संख्येत्युक्ते अतस्तिस्रणामुपसदां द्विरभ्यासः। तत्रापि दंडकलि
तवदावृत्तिर्दर्शनादिहापि तथास्यादिति। सकृदुक्त्वा पुनः स्यादादितः क्रियास्वस्थानाद्विवृद्धे
सधीः
स्तत्स्वस्थानविवृद्धिरिति चिंतायां आवृत्तिन्यायानां लोके सोऽनुवाकः पठ्यतामित्यादौ दंडकलितवदावृत्तिः १ १३७

दशा(?)प्रतिमासयोः सामिधेनीपृथुपाजवती एकविंशति ... सामिधेन्य एकादशात्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्याद्य त्रिविधानात् पंचदशैव ... नोषणा।

क्रमबाधोऽन्यथा स्यात् वेत्। तृतीयीकृत्वा प्रथमायां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमबाधः स्यात्। अतस्तद
बाधाय स्वे स्वे स्थाने द्विर्द्विरभ्यसितव्यः। समिध्यमानवती समिद्धवती चीतरेण धाय्याः स्पृ धावा
पृथिवी योरितरा लेसर्हणाद्। एकविंशतिमनु ब्रूयादिति सामिधेनीविवृद्धिश्रुता वाग मेकूर्त्ते व्य
सत्यागम्यमानानामेव दीदेशोऽभ्यस्यते किमेतेति चेद्रोध समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चीतरा।
न्तरया धाय्याशब्दो क्तास्तास्तयोर्मध्ये न्यस्तागीतवांत इति। तत्रान्ते तु बादरायण इति न्याया सर्वाः प्रा
कृतानामेते स्पृ रित्युपक्रममात्रेण प्रथमः पक्षः। तु यैवे समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यद
न्तरा तद्धाय्या इति धाय्यानामाकाशत्वेन स्तवनेद्यावापृथिवी सैस्तु तयोः समिध्यमान समिद्धव
त्यो मध्ये तासीं विधानमनुमापयति। सर्वाश्चागेतवो विधीयमानतया धाय्या इति सर्वासीतन्म
ध्ये निवेश इति द्वितीयः। सिद्धान्तस्तु न विधीयमानमात्रवचनो धाय्याशब्दः कृतशास्त्रार्थत
या विधीयमानास्वपि तच्छब्दात्तावाद्। अतो या स्वेव धाय्याशब्द प्रयोगो दृष्टः पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इ
त्यादिस्ता एव न त्वागेतु मात्रमतस्तासामेव तन्मध्ये न्यासीत्वागीस्तामन्त एव निवेशः। एवं चे

पृथुपाजा अमर्त्य इत्यादिकं समिद्धो अग्न इत्याद्यामितः पं २

[illegible] कामं [illegible] प्रेति एते नोक्ता मन्त्र पञ्चविंशे [illegible] नामभिः [illegible] तथा हि पवमाने [illegible] [illegible] पवमानस्य [illegible] पवमानस्येत्याद्द्वितीयपवमानस्येत्या [illegible]
[illegible] स्तोत्र भवति तत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमानामभिवृद्ध्या [illegible] पवमानो [illegible] विवृद्धेन यथा त्रिवृत्स्तोमेनाभिवृद्धेन [illegible] [illegible] पवमानेनात्र [illegible]
[illegible] हि [illegible] ताभिर्नवभिर्नवभिरेकविंशस्तोमपूरणार्था [illegible] स्तोत्रा आगमयितव्या इति एव स्तोमपूरणाय [illegible] त्रयस्त्रिंशस्तोमपूरणाय [illegible]

धातव्या याश्च धाय्यास्ताश्च वाच्या या श्रूयन्ते त्रीतेषां जिनेत्येतस्यास्त्रिष्टुभो न्ते निवेशात्त्रिष्टुभा परिद-
धातीत्यादिदर्शनमुपपन्नं भवति तस्माद्धाय्यास्ताह्निकानामन्त एव निवेशः। स्तोमविवृद्धौ बहि-
ष्पवमाने पुरस्तात् पर्य्यासादागीतवः स्युः तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने त्रयस्तु-
चास्तोत्रियानुरूपाः पर्य्यासाश्चेते विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु शस्त्रागमनसंख्यापूरणीव द्धौ-
ते तत्रागम्यमानानामेवामेते निवेशः प्राग्वा प्राकृतात्पर्य्यासादिति सैत्रायः। तत्र प्रत्यक्षपाठेन
द्वादशाहे वृषण्वतीं प्राक्पर्य्यासे न्निविष्टत्वादन्यत्राप्यनुमीयते। द्वादशाहे षोडशिके द्वितीये
ह्नि विवृद्धस्तोमके प्राकृतौ स्तोत्रियानुरूपौ पठित्वा तत आगीतवो वृषण्वद्भ्वः पठिताः त-
तः पश्चात्प्राकृतः पर्य्यासः पठितः तदनेन पाठेन प्राक्पर्य्यासादागीत्तनीनि वेशाद्दर्शनादन्य-
त्रापि सर्वत्र सर्वेषामागीत्तनी तत्रैव निवेश इति सामान्यतो दृष्टमात्रेण सर्वप्रकृष्टतिमात्प-
र्य्यासस्याद्युश्चीतत्ववचनो लोके वेदे च प्रसिद्धः शेत्रपर्य्यासो नदापर्य्यास इत्येवमादिषु तथा ह्यागी-
तवो न्ते स्युः पर्य्यासस्समाख्या प्राकृतस्य च्यवनस्याबाधे ततो पि प्राक्पर्य्यासान्निवेशः उच्यते। नेदं १४०

मतोगायत्र्यादिष्वेव निवेशः। अपवादनेवात्र विचारः पूर्वोक्तबहिः पवमानग्रहणप्रत्युदाहरणमिदं बहिष्पवमान
एवानेन निवेशः। उत्तरस्तोत्रयोस्तु गायत्र्यादिष्वेव निवेशो दर्शनादिति। गृहेष्टकमौपानुवाक्यसवनचितिः ८
इष्टो नानुमानेन मन्त्रस्यार्थो ध्यवसायते। समाख्याप्रकृतावेव चरितार्थेति सा पतः। अन्ते नि
वेशमागन्त्रोर्न्यायप्राप्तैनबाधते। द्वादशाहविकारेपि केवलानां दृष्टप्रवृत्तीप्राकामर्यात्तानि
वेशः स्यादिति देशविधेर्बलात्। अन्यत्वागतेर्वोन्ते स्तुवीदरायणादर्शनात्। अन्ते उत्तरयो
र्दध्यात्। विवृद्धस्तोमकेष्वेव क्रतुष्वतरयोर्माध्यंदिनार्भवपवमानयोः सामागमो वृद्धे तन्त्रा
गम्यमानानां साम्नां किमन्त्यत्वेनिवेशो यथा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्स्विति। तत्रागीतत्वाद
न्ते निवेशः। यत्तु त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् अत्र ह्येवावपन्तीति अत्र एवोद
पीतीति तत्वविधिरूपत्वाद्यथाकथंचिन्नेयमिति। अन्तर्वत्वान्नुवचनमेव दमनारभ्याधी
तं सर्वयज्ञविषयं न्दोषः स्यात्। अंशुं गृह्णाति अदाभ्यं गृह्णातीति निन्त्रिणात् उपदधाति वज्रि
णामुपदधातीत्यनारभ्याधीते गृहेष्टके कि सवनचितिन्दोषः अतश्च प्रतिसवनं प्रति चितिवा
वर्त्तनीयमुत्तयागार्गौगे सकृदेव कर्तव्यमिति प्रत्यक्षेण गृहेरिष्टकात्विश्च सवनाचितानीवा
त्स्तदर्शनात्तादर्थ्यमन्यते पूर्वपक्षवादी। निष्फलत्वात्सवनचितीनां फलवदन्ति ष्टोमीगत्वे ग्र

हाणामिष्टकानीवफलवदग्नौ गत्वे युक्ते इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाचनिकमेवाग्नौ गत्वे॥
श्रौते स्फुरव्यवायात्। स्थिते सकृदनुष्ठाने क्रम श्चिन्त्यते। किं विचित्रणादौ नामुन्नमायामुपधा-
नमुत मध्यमायामिति। तत्कृत क्रमाव्यवायायार्थमिते नास्त्यचोदितात् यौकौ विदितिवार्त्तानुवि-
येन भवत्यतो। सर्वासामिष्टकानां पठितेन क्रमेणैतेन वा ब्राह्मणेन तत्कृत्वा त्र्यवर्गासी तम ध्य-
मायामुपधानासीन वाद्यासौ मध्यमायामुपधाने प्राशीतदनुवादमात्रमिदं यौकौ विद्यु-
ल्लणावतामिष्टकामजिज्ञानीयातौ मध्यमायां चितावितिनवनु विधायकमतः तत्कृत क्रमो
र्णां प्राकरणिको नाम व्यवायायार्थमनार्त्या धीता नाकुत्र मायां निवेशः। उच्यते। चक्रनाम-
ध्यमायां स्फुः प्रत्यक्ष ब्राह्मणो दिता. जा ना तिरपि पूर्वोऽयं प्रत्यक्षे वर्त्तते यत्त वाक्यं चार्थवदेव स्या-
द्वादमात्रं त्वनर्थकं। विचित्रणादौ निवेशो मध्यमायां चितो भवेत्। प्राग्लोकं पृणाया स्त्र स्या-
नेपृणां पैत्वात्। स्थिते मध्यमायां निवेश इति तत्रापि किं प्राकरणिको नामेते विचित्रणादौ निवे-
शः। अथवा लोकं पृणायाः प्रागिति तत्राव्यवायार्थमिते पि सावकाशीन हि साम ध्यमामात्र विषया

स्फुः लोकंपृणायाश्चयदेवाग्नौनंयद्धिद्रंतदेतयापूरयतिल्लोकंपृणा किं तुपृणोति यन्पूर्णीर्थं १५९
तच्छिन्नंपंतरेपि

प्राप्त श्चिति त्पादीनामं तेन्निवेशः शक्यतो बाधितुमित्पतो निवेशः। नैवं अविशेषु

मैत्र मात्र स्य प्रत्यक्ष विधानात्। दृष्टकायास्तु कल्पौ विधाने अत एश्चित्यन्तरे पि सावकाशत्वे नैन्याय्य

मात्रेण संकोचासंभवात्। मध्यमायामपि विरावं तोलोकेदृष्टत्वान्नवेति। शरणार्थे तित स्याः प्रा

श्चित्रिणा दर्निर्ज्ञानी सेस्कृते कर्मसं स्का रापीतदर्थ त्वात्। आधानप्रकरणे पवमानहवी

षितान्याधाना द्विप्रकृष्यंत द्वादशासुराची यजु निर्वपेदित्यादिनि स्तत्राग्नि होत्रादीनि किमाध

नान्तरमेवप्रवर्त्तते उत तेषु कृते ष्विति विचारे कर्तव्यान्याहवनीयस्य विनिष्पन्नत्वा दाधानमा

त्रस्य निरपेक्षस्य तदुत्पादकत्वात्पवमानहविर्त्तिस्तु निष्पन्नस्येवाहवनीयस्य संस्कारमात्रे

क्रियते। एवमेव त्वाहवनीयादयो निष्पन्नानिषन्नेषु वते षु न वितव्ये कर्मणि तिरि ति प्राप्तउ

च्यते। न निरपेक्ष माधानमग्नीनामुत्पादकं पवमानहविषामपि तदुत्पादकत्वान्नचविकल्प्यसे

षा माधानोत्तरकाले विधानात्। अतः समुच्चितानी तदुत्पादकत्वान्नते भ्यः प्रागाहवनीय निवृ

त्तिं यद्यप्याधानीगं पवमानहविंषितदाप्य नैगेन प्राधानेन साध्यानिष्पत्ते स्तदुत्तरकालमेवाग्निनि

ष्पत्तिः। यत्तु तैर्निष्पन्नस्येवसंस्कारमात्रे हवित्तिरितितथाप्यस्य संस्कारस्याहवनीयकार्ययोगित्वात्तेन

पयो २

विनानिष्पन्नस्याप्यग्नेरग्निहोत्रादिकार्याक्षमत्वात्तदुत्तरकालेवकर्मणीप्रवृत्तिः॥ सोपितेत्वग्निविद्धुतौ
प्रापणान्निमित्तस्य। अग्निविद्धुतानिवर्षतिनघावेदित्वादीनिवयनानंतरमेवभवेतिकृत्वेतेवेतिसंग
य॰ धात्वर्थश्चयनं कृते निमित्ते तदनंतरं। अतान्यतः प्रवर्तेरन्नाहिताग्निव्रतादिवत्। नेवैतावनायानि
मित्तत्वे धातुस्तदुपसर्जनी। तस्याश्चफलनिर्वृत्यानिर्वृत्तिरूपलक्ष्यते। नह्यत्रचयनस्वरूपनिर्वृत्ति
निमित्तं तत्करतृत्तिकात्वग्निकर्मिकाभावनाकृतानिमित्तंतस्याश्चास्युपकारो भाव्यः। सोपिचक्रोर्वेन
वयतोप्येधारणींतच्चाक्रउत्समाशेर्विततेन ततः प्राग्निवृत्तेर्नवपिनन्निर्वृत्यायविनानभावनानि
र्वृत्तिः। फलापवर्गित्वाद्भावनानामाधानस्यत्वग्निगतमदृष्टं नाव्येतच्चानंतरमेवनिर्वृत्तमि
वि॰८ ति शेषः परेण वेदनाद्युहितः एणात्सवैदीक्षात्तिसीबेधाव। अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे
दीक्षिष्यमाणाइत्यादिः दीक्षणीयत्वाद्यस्यते, तत्र किं सर्वे दीक्षितो नवप्युत्ते च्चवदेज्जा दी
नितुतद्वीजनानांति सर्वेषां तादर्थ्यावगमाद्दृष्टार्थानीवैकप्रयोगविधिसंग्रहात्समुच्चयसि
द्धेः सर्वान्तेदीक्षांसंग्रहइतिप्राप्नेत्तिधीयते। निरपेक्षैवचाकेन दीक्षार्थं त्रि विधीयते। दीक्षाद्विक्रिया १५२

रूपं तद्बीजनतयोच्यते। दीक्षिष्यमाण इति लृट्‌ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विधीयते तेन दीक्षा
र्थत्वमिष्टेर्दीक्षा च क्रत्वेग त्वतयमनियमसंग्रहस्तीकरिष्यमाणस्य पुरुषस्य दीक्षिष्यमाणशब्द
निर्दिष्टस्य संस्कारार्थोऽभिः। सा च निरपेक्षावगम्यते। तथा हि दीक्षादि श्रवणमन्यथानोपपद्येतेति तो
नैरपेक्ष्यं वाध्येत तन्तु बीजनतयाप्युपपन्नेन निरपेक्षश्रुतिर्बाधितुं क्षमते। किंच दीक्षादीनि दृ
ष्टरूपाणि नोदासीनानि संस्कारं जनयन्तीति न चैषामाश्रयभूतेति कर्त्तव्यतावाक्याविक्रिया
श्रूयतेऽतं क्रत्वर्थैर्दीक्षादिभिः संस्कारो जन्यते तेन ज्ञायतेऽ जिमक्तिरुद्देश्यत्वात्प्रमाणीतरदृष्ट
सेयागादिवशेनैव क्राकाते संपादयितुं तस्माद्दीक्षा वदीक्षितस्यात्मिनो जनमात्रार्थं दीक्षा दयइ
तीक्षीं तएव दीक्षितधर्माः प्रवर्त्तेरन्। भगवत्कहना माम्लुरवी। कल्पेत रणमें ... ग्न्यादीनी काम्या
नीनैमित्तिकानीवक्रमेण पठितानामंगानामिव पाठवशात्क्रमनियममाशंक्यस्वयमविधाय
कृत्वा द्विधा यकस्यचैषामेकस्या ज्ञावाल्लाना प्रयोगवचनेरक्वैकक्रतौ विधीयमानानी मित्यान
पेक्षणादनियमेन काम्यानीनिमित्तानीचोपनिपातानां क्रमनियम इति स्थितं। यएते नैत्यत्तिका

अग्निष्टोमात्यग्निष्टोम उक्थ्य षोडश्यतिरात्राप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति ३

मः प्रकरणात्॥ क्रत्वंतराणामनियम इति स्थितं। क्वचिद् गुणानां ग्रासो वा पर्यायो भवति॰ तथा हि श्रूयते।
एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमस्तस्मादेतेनेष्ट्वान्येन यजेतेति तत्र किमेतच्छब्दः स
र्वसंस्थे ज्योतिष्टोमे निर्दिश्यतामुताग्निष्टोमसंस्थमेवेति। तत्राविशेषतः सर्वसंस्थानेन विमृ
श्यते। अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् संस्था प्रागेतव्या यतः। ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमसंस्था नैजरू
पमिति तादृश एव प्रतीयते न संस्थान्तरस्य क्रतुः। तेषामागंतुकत्वाद् अपि चैतेनेति करणनिर्देशाज्ज्यो
तिष्टोमकरणिका भावना दृष्टेति शब्देन कल्प्यते न च संस्थास्तुतस्य करणत्वमाश्रयमात्रत्वा
न्न च संस्थानीतद्भावनीतं नार्थः फलार्थत्वादग्निष्टोमसंस्थाक्रतुभावनांतर्गतेति तत्सं
स्थस्यैव परामर्शः। अन्यथान्येनेति संस्थानीसंनिधानात्। एतच्छब्दार्थे निरूपिते तदन्ये हो
न्याशब्दः। किं संस्थास्तु वर्तते उताग्निष्टोमान्यमात्र इति संशये संस्था एवान्यशब्देन कथ्य
ते प्रकृता हि ताः। न त्वेवं स्यान्न संस्थानामुक्तिप्रकरणीयतः। ज्योतिष्टोमाधिकारे वाक्यशे
षेव कीर्तनात्। यज्ञानामिति शब्देन सर्वसन्निहिताहिते। तस्माज्ज्योतिष्टोमान्यत्वाविशेषा

स्तोमः विकृतौ नामैवार्थं इदमोनत्वात् पञ्चनं, मिस स्मि त्तर्थे लिंग सामान्यात् प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः प्रस्तरानेकाहाः नसङ्गतं तस्यास्त्र ... नवपरत्वेनात्मेना
तेभ्यः स्तोत्रं यावद्भवति स आग्राभुवं लितिर

सप्तदीपयतिस्थ पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः सर्वे विशिष्टार्थवादः अस्यार्थः त्रिवृत्पञ्चदशः स्तोमाः अग्निष्टोमे विधीयन्ते ... त्रिवृत्स्तोम ... एकविंश ... क्रतुर्भवति पञ्चदशादिस्तोमसाम्यात् नियोजनीया । अनोर्थना ... रूपकस्तोम
स्तोमनामर

स्यानामेकाहाहीनसंस्थानां वायमन्यवाद इति सर्वेषां तेषां ज्योतिष्टोमात्यश्चाङ्गावोंगमने न वाक्येन विधीयते । एकस्तोमो वा क्रतुसंयोगात् । सर्वो ह्येष एतदमारभ्यते । न सर्वनिर्देशः किं तु कस्तोमानां त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य एकविंशः षोडशीत्यादीनामेव अनुवा कस्य शेषा यो वै त्रिवृदन्यं क्रतुमापद्यते इत्यादेर विशेषश्रवणी वाक्यशेषेण विशेषे स्थापन्तेन त्वेवमन्यथा नह्य विशेषः प्रतीयते वाक्यशेषस्य संयोगमात्रेणैवोपपद्यते । यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयतीति विनापि व्यास्या संयोगमात्रेण त्रिवृदादीनामनेकस्तोमक्रतुष्वपि दीपकत्वे संभवति त्यविशेषार्थवाद इति स्थितं ॥ इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमस्य तृतीयः पादः ॥ क्रमकोपार्थशब्दात्यौ श्रुति विशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ किं श्रुत्यर्थाभ्यौ उत्पवल्लः पाठ उत्तरु बलं इति चिन्त्यते । तत्राश्विनो दशमो गृह्यत इति श्रुतौ । किमाश्विनस्य पाठक्रमाद्दृतीयस्थाने ग्रहणं उत श्रुतिबलाद्दशमं इति । तथा यथा वाग्वाग्निहो ... तियवागूं पचतीति पाठवशात् तु त्वापक्व यमुतार्थवशात् द्विपर्यय इति प्रमाणपाविशेषादनियमे मन्त्रानस्यान्तरे । क्रमेश्रुत्यैवाग्नि
होत्रं जुहोर

हितेपाठतः कोन्तु कल्पयेत्। प्रयोजनविरोधे वा कः पाठमनुरुध्यते। हुत्वाहि पवमानस्य त्वेवेद्
यमनर्थकं। पाकश्चैवं यवागूश्च तीर्णस्या जुहुयादतः॥ अवदानाभिघारणासादनेष्वानुपूर्व्यं
प्रवृत्त्यास्यात्। दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्माः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः प्रदानेत्वाग्नेय
स्य प्रथमं पश्चात्सान्नाय्यस्य। ततः स्विष्टकृद्वदाने प्रयाजशेषाभिघारणं ध्रुवामासादनेवकिंप्र
वृत्तिक्रमात्सान्नाय्यस्य पूर्वं भवत्युत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति प्रवृत्तिमुख्ययोर्बलाबलाज्ञानात्सन्दे
हे। नियमेप्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्याह तस्मिन्निति। आश्रीयमाणे प्रथम एकः पदार्थः प्रधानाद्वि
प्रकृष्यते अन्येसर्वे सन्निकृष्यन्ते वेति प्रवृत्तिक्रमे पुनराश्रीयमाणे एक एकः पदार्थः प्रधानाद्वि
प्रकृष्यते बहूनां विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयान् अवाचप्रधानावदानमुदाहरणमिष्टु
तौ तेत्रस्ते। वचनादिष्टिपूर्वत्वे। इष्टिपूर्वत्वे सोमस्याम्नातौ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेनय
जेतेति तत्किं नियतमुत विपर्ययोपिलभ्यत इति वचनादिष्टिपूर्वत्वे सोमपूर्वत्वस्य तु नैवसाक्षा
द्वचनमस्ति तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्। सतीन साक्षाद्वचने प्राधानानेतर्थ्यं तु सोमस्य १४४

सा पाकरणादे न्यादयः

निर्वापानघारा दयः

श्रुतेतद्दर्शाद्यापीदिष्टेः सोमपूर्वत्वंसंजायते। नह्याधानानन्तर्यं सोमस्येष्टिपूर्वत्वंसंपादयितुं शक्यं
तत्वश्रुतेसोमेनयक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत। सर्वश्चादधानः सोमेनयक्ष्यमाणएवनित्यत्वात्सोमस्या
तः सोमानन्तर्य्यक्ष्यमाणइत्येतदत्तिप्रायमिदं। अतः सोमपूर्वत्वमपिस्यादिति॥ उत्कर्षो ब्राह्मणस्य
सोमः स्यादिति। अस्थितेकल्पद्वये चिंत्यते किंब्राह्मणस्यसोमपूर्वत्वमेवोतनस्यापीतरवद्द्वावपिकल्पा
विति तदर्थं चचिंत्यते किमाग्नेयो वै ब्राह्मणोदेवतयास्सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवादः
पौर्णमासेहविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि सउभयदेवतो भवतीति अनेन वचनेन कृत्स्नो दर्शपूर्ण
मासावूर्ध्वं सोमादुत्कृष्यते। अथ वाकर्मान्तरविधिरयमुत पौर्णमासीमात्रोत्कर्षः अत्रैतद्
ष्टेरुत्कर्षणीयस्माद्ब्राह्मणस्यविधीयते। तेनास्यसोमपूर्वत्वमुभयेष्वपिकल्पयोः। यद्यपिय
देवादःपौर्णमासीहविरित्येकदेशोत्कर्षः श्रूयते तथापि समस्तसाध्यत्वेन श्रुतेफलैनैकदेशा
तरादुत्पत्तुमर्हतीति नवाफलस्यानुष्ठानमस्तीति तस्याप्युत्कर्षः कृत्स्नोत्कर्षात्सोमपूर्वत्वमेव
विप्रस्यक्षत्रियवैश्ययोरेवकल्पद्वयमिति पूर्वपक्षः। अत्रसिद्धान्तेकदेशस्याहकर्मान्तरमिदंपौ
थवैकहविरुत्कर्षइति। कृत्स्नोत्कर्षो ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवभवति। पक्षान्तरे तुतस्याप्युभौकल्पाविति।५
यदि।

पथे वृप्रकरणात्तु उत्कर्षः प्रहृते एवं न कर्मांतरे एवं न न्तुः प्रष्टे दिति कालविनिवेशप्य योपि प्रकरणात् गाधा
न एवं वेति द्रव्यपप्रति वन्हेन चिंतां प्रवर्त्तेति

र्णमास संज्ञकं तद्धर्मकं वा विधीयते। एवं धात्वर्थविधिर्नवत्यश्रुतस्य चोत्कर्षेन कल्पितो न
वतिनलेतत्कर्मांतरे विशिष्टविधि गौरवान्नाम्नाच्याने कार्थकल्पना धर्मलक्षणा वा युक्ता।
प्रकरणात्तु पौर्णमास्यां एवायं कालविधिः तत्संयोगादुदर्शस्यापकर्षेद्वत्येवमपर्यवसिते विधि
करणेनेतु रात्रोपजीवने न स्तर्वंप द्वैवंकुर्वितो तारे प्रक्रमते। सोमेनयक्ष्यमाणो नि मादं
धीत नर्द्धं प्रतीक्षेन्नहो। मितिकि मयमप्लुनहत्वा तिक्रमत्रा धानस्यात सोमस्येति प्रकर
णादाधानस्येति प्राशवचनीतरेणस्यामेवमाख्यायीयदहरेवेन मित्यादिना कालानादरस्यो
क्त्वा सोमकालबाधनस्येति प्राशवचनीतरेणस्यामेवमाख्यायीयदहरेवेनमित्यादिना
145 कालानादरस्योक्त्वा सोमकालबाध एवायं। यद्यपि ज्ञात पश्चेऽपहतपाप्मानो वा ऋतवो से
खलु वा वत्स्यादित्यत्र पुण्ये षीपाप्मानमपहरतीति तस्माद्यदैवैनं श्रद्धावोपनमेद् थादधीत।
अपयजेते स्तुत्ने तथा प्यस्यो वाख्याया मविहितद्रुतिः तत्परएवायं सोमेनाधानानेतरेयद्य माणऋ
दधीततथाकुर्वन्सोमस्य ऊर्ध्वनहे त्रैवसी पाद वैनादियतेतिस्थिताद्युत्तरी। नक्षत्रोत्कर्षः पौर्णमासी
मात्रश्रवणाद्यन्तु नैकदेशात्फलमिति समुदायादेव विहितात्फलमित्पदोषः। तस्मात्सक्तोत्कर्षोन्ना १४५

वा आग्नेयस्याप्युत्कृष्टत्वो। सिद्धान्तस्तु गृह्णीमः एतन्न ह्युत्तोत्कर्षो विप्रस्यापि ह्योकल्यावि
ति। यत्तु पौर्णमास्युत्कर्ष इति तन्न मृष्यामहे न सकलपौर्णमास्युत्कर्षः किं तु पुरः ज्ञाप्यपरा
मष्टमग्नीषोमीयमेव हविरुत्कृष्यतेऽन्यत्तु यथाप्राप्तमवस्थिती। तन्मात्ररहितत्वेन विप्रस्या
पि पुरानवैत्तेन तस्याप्युत्तो स्यातीकल्वो हत्त्विथवेऽपवदः। पुरोडाशस्यानिर्दिष्टत्वात्तदुत्कर्षे
वतानावाद। स्थितमग्नीषोमीयस्योत्कर्ष इति। स किं पुरोडाशस्योताज्यस्यापीति चिंतायां मग्नी
षोमानिर्देशाद्याज्यस्यापीति मन्यते। विष्णुप्रजापतिभ्यां तु सोमान्यागपितद्वेद। यद्यप्य
ग्नीषोमीयश्च मनहोर्यजमानस्यापि नाज्यमुत्कृष्टमर्हति स हि शाग पि विष्णुप्रजापतिभ्या
यद्यति तस्मान्नाज्योत्कर्षः॥ विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सू यस्कालोत्तरा विकृतिस्थापोः प्रत्यक्ष
त्वित्वाद। विकृतयोद्व्यहकालाः सद्यस्कालावेति सेज्ञाये प्रकृतिर्व्यहकालां नवद्रवनविरो
धः। प्रकृतिवद्देवप्रकृतौ हि पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति वावनिकैकालेवव नीतरवदादे
कदेशो सोयोजयित्वा द्व्यहकालत्वमेवाश्रितेः तथापि विकृतावपि यदृच्छापक्षं नेत्यादिविहितकालमे

कृदेशाद्वक्ष्यमाणत्वात्। द्व्यहकालस्य प्रकृतिः प्राप्तत्वात् द्वुवनी। विंशद्व्यवस्थानिवृत्त्यर्थं प्रकृतितोहि पौर्ण
मासी विकाराणाममावास्याविकाराणां च निर्दिष्टदेवकालव्यवस्था यो प्रामायां यद् द्व्याप्त्रेनेत्या
दिवचने सत्त्वतिवद्धयोरापि प्रकृतिविरूपो द्व्यहकालत्वमेकस्याश्चतुर्दश्यामुपक्रमसंभ
वादतो द्व्यहकाला उच्यते। नप्रत्यक्षश्रुतः कालः से कावेलोदकाश्वुजेत। सर्वांग उक्ता विकृतिः
पौर्वदश्याम तो नवेत्। सान्नाय्याग्नीषोमीयविकाराज ईं सोमायाप्रकृतिवत्। नासोमयाजी स
न्नयेदाग्नेयो वै ब्राह्मणइति वचनात्। सान्नाय्याग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्वं तद्विका
राणामपि तिदेशात्तत्कालत्वमिति सुहृद्भूत्वोपदिष्टवान्। तथा सोमविकारो दर्शपूर्णमा
साभ्याम्। इष्ट्वि पूर्वत्वं सोमस्य वर्तते। नो नयमप्यस्ति स्युके अतः प्रकृतिवत् सोमविकाराणाम
पादेः प्रागू वश भवं मन्यते न त्वेवं न हा ष्टेः प्रागनुष्ठाने सोमस्याहत्य चोदिते। आध्य
नाम्नि रोत्वा तुस्वेजातं प्राक्कामयतः आधानानन्तरत्वं च विकृतीनां न सिध्यति। ज्योतिष्टो
मो द्व्यहकालत्वाद्धयोश्चैतत्समवायात्। एषवाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानामित्यनेन वचनेन ज्योति १४६

ष्टोमानंतरकालत्वाद्विकृतीनांनाधानानंतर्यं संभवति। एकस्यायमनंतरकालो नह्यग्नीप्र
कृतिविकृतिभावमवरोद्धुं शक्यः। प्रत्यक्षवचनात्तु प्रकृत्यासंग्रहात् तद्वतिन विकृतेः संभवति
तद् संत्ववाचन विकृतयः प्राग्भावमिष्टेर्लभंते। नवाकृत्यप्रकृतेरिष्टेः प्राक् सुलभं यदति
दिश्यते तद् ध्वनंतरकालत्वेन तु साक्षात्तु प्रकृताविति तदेव विकृतिरितिदिश्यते। अतः सोमवि
काराणां दर्शादेः परतः क्रिया॥ एवं निरूपिता सम्यक् षट्प्रमाणी क्रमस्थितिः॥ ७॥ इतिपार्थ
सारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां पंचमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तश्चाध्यायः॥ ७॥
उक्त्याणी कर्मसी योगे गुणत्वेनाभिसंबंधः। भेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते। कोनेनाधिक्रि
यतेति सोऽप्रतीसे प्रधार्यते। तद् पाद्यातरूपेण वादावतद्विवार्यते। कर्मत्तिः पुरुषः कर्ता किमधि
क्रियते नवा। सत्यधिकारे कुत्र कस्याधिकार इति विंतयित्रु लक्षणमारब्धव्यमिति तत्रैष्यार्थमधि
कारस्तावत् प्रथमं प्रतिपाद्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया पशुकामो यजेतेत्या
दिषु किं पुरुषस्याधिकारः स्यात् कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमास्तिनेति वित्यततदर्थमिदं विचा

र्थ्यते। यद्यैवप्रत्ययो भावनात्तस्याः किं धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधानं स्वर्गादिस्तु साधनतया गुण
भूतमुत काम्यमानत्वेनोपात्तः स्वर्गादिरेव भाव्यस्तत्साधनं च धात्वर्थ इति। ततोऽप्येतद्विवेक्त
व्यो योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः संबंधस्तत्र किं क्रियाप्रधानतः
पुरुषो गुणतः ततो विपरीतं वेति। यदि गुणतः पुरुषस्तत्तस्य गुणभावे क्रियायां हेतुत्वादेवा
दृमनूद्यस्व[र्]गादिद्रव्यं साधनत्वेन विधीयते काम्यते च साधनकाम नानुवादः नूद
यमर्थः। स्वर्गं साधनत्वेन कामयमानः यजेत स्वर्गेण यागं कुर्यादित्यर्थः। यद्वा स्वर्गकामनैव
व समुद्गमनो ध्यानवद्गुणकृतकर्तृविशेषणी सती यागोऽगमुपादिश्यत इति द्वेधा पूर्वः पक्षः।
अथ प्रधानतः पुरुषस्तर्हि तस्यात्मार्था स्वर्गादिगोचरा प्रवृत्तिः प्रत्ययेन विधीयते। साधनत
या च यागमुपदिश्यते स्वर्गकामो यागेन कुर्यादात्मार्थां प्रवृत्तिमिति। स्वर्गकामस्य वात्मा
र्था प्रवृत्तिः स्वर्गविषयैवेति स्वर्गं भावयेदनेन प्रकारेणोपदिष्टा भवति। तदयमर्थः स्वर्गं प्रा
प्तुमिच्छति। स यागेन कुर्यादभिलषितं स्वर्गं च तस्याभिलषितमिति स्वर्गं भावयेद्यागेनेत्युक्तं भवति। १४७

नैवा२

स्वर्गकामोदाहरणे तु प्रथमपूर्वपक्षो पथिकृतयाऽदृष्टमपि विवक्ष्यते स्वर्गशब्दोऽप्यवचनः प्रातिवचनो
देति। प्रीतिवचनत्वे तु न स्यात् साधनत्वासंभवाद्दृष्टानां लौकिवचनः प्रथमः पक्षः स्यादिति। तत्र
पूर्वपक्षः। धात्वर्थस्यैव भावार्थत्वे पदश्रुत्याप्रतीयते। स्वर्गादेः खलु वाक्येन श्रुतेर्वीक्षेवदुर्ब
ल्ले। प्रीतिवस्वर्गपश्वादिर्द्रव्यं तव्या। यत्कर्मणो। उपदेशेन प्राप्ताय नव्याकर्मोपदेशानां। स्वर्ग
शब्दश्चेन्नादिषु प्रयोगाद्द्रव्यवचनइति न साधनत्वासंभवः। पश्चादेस्त्वसौ दिग्धेमेव द्रव्य
वचनत्वे। अथवा स्वर्गादिकामनैव यागं गमिति सर्वथा यागएव भाव्यो न ते नान्यत्फलमस्य
तिवत्फले धिकारात्वावादनाद्रत्नणीयमधिकारलक्षणे। नन्वेवमफलेकर्मणि न कश्चि
त्प्रवर्त्ततमाप्रवर्त्तिषत् किन्न श्छिन्नी। नैतावता शास्त्रीफलमुपगतं। अफलस्यवकर्मणो धा
र्मत्वेन सिध्यतात्पेतदपि नवक्तुतथा सति चोदनालक्षणोधर्मइतिप्रकृतस्यापद्द्रतेः तदपि
सर्वं तदधीनैव सकलं शास्त्रमिति सकलशास्त्राक्षेपेणेदमधिकरणमारब्धं। विधिरपि
पुरुषं प्रवर्त्तयति न फलवत्तां गमयति। न च प्रवृत्तोपि कश्चित्फले प्रवर्त्तनं व्यापार एव विधिरिति

नि१

प्राप्तेऽभिधीयते। यदश्रुतेर्बलीयस्या विधिश्रुत्या हि भावना। अवरुद्धा न यागादि भाव्यमालंबितुं
क्षमा। स्वर्गादि-कामनायोगात्फलत्वेनैवगम्यते। स्वरसात्पुरुषार्थो हि कामनागोचरः। तिङाद्यो
विधिं भावनां वाभिदधतीति तेन प्रकृत्यर्थस्य यागस्य संबंधो व्युत्पत्त्या एवमेव विधिसंबंधो भावनायाः प्रती
यते। प्रवर्त्तनारूपश्च विधिः प्रवृत्तिहेतुश्च व्यापारः प्रवर्त्तना तद्योगिता च पुरुषार्थभाव्याया भा
वनाया न संभवतीति यागादि क्रमेण पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वं विधिश्रुतिबलादध्यवसीयते। क
स्य पुनरसौ प्रवर्त्तनारूपो व्यापारः शब्दस्येति ब्रूमः। तस्य सन्निहितत्वादन्यस्य चाप्रती
यतेः। यद्यपि चास्याचेतनत्वादिच्छादिव्यापारासंभवस्तथापि यो यस्य व्यापारः संभवति तस्यैव त
था प्रवर्त्तनारूपत्वं संपद्यते तथा यतितव्यं शब्दस्य विशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः। त
त्र यदि तावच्छ्रेयः पुरुषार्थरूपं नीयते ततस्तत्प्रतिपादने प्रवृत्तिहेतुर्भवति नान्यथा। तेन तत्रा
भिकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्त्तनारूपत्वं संपादयितुं तद्विषयभूताया भा
वनायाः पुरुषार्थभाव्यत्वं निश्चीयते। स्वर्गादेश्च कामनायोगाद्भाव्यतया गम्यते। भाव्यविषया हि

शि० ८

मुख्यरूपेण कामना साधनेष्वेव तस्यैवैधनिमित्तागौणी। न चात्र गौण्या ग्रहणे प्रमाणमस्तीति त
स्मादिह दिवि श्रुतेः कामनायोगात् स्वर्गपश्वादीनामेव तत्त्वात्वे यागस्य तत्साधने प्रातिवचनस्य स्व
र्गाद्यर्थः तामनतिधायत द्वित्रि स्वर्गाद्यभिधानासंभवालाद्यस्वरूपमात्रे वाप्रयोगात्। अतः
स्वर्गादिकामस्य पुरुषस्य तद्भावना यागविशिष्टा विधीयते। यद्यपि च स्वर्गकामस्यार्थान्तरवि
षयापि प्रवृत्तिः शेषत्वेन संभवतीति तथापि पुरुषान्तरशेषत्वस्यापि संभवात् स्वर्गकामस्य वक्तुं
शिष्टलोकान्तरमभिलषतः स्वशेषित्वासंभवान्न स्वर्गकामार्थप्रवृत्तित्वेन निर्दिश्यते। यैव स्वर्गकामेऽशु
शेषत्वेनानुस्मृता पुरुषान्तरे भाष्यव्यावृत्ता स्वर्गार्थप्रवृत्तिः सैव स्वर्गकामप्रवृत्तिरित्येव वि
शेषणे सहते। अतः स्वर्गकामार्थप्रवृत्त्युपदेशात् तत्साधनत्वेन च विहितो यागः स्वर्गसाधनत्वे
नैव विहितो भवति। फलसाधनेषु कर्मणि फलभागिनः पुरुषस्य सिद्धोऽधिकार इति लक्षण
मारब्धं। फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यादित्ति इतोऽधिकारे सति मनुष्याणां सम
र्थानां समर्थानां एव वीरपंगुमूकादेः तिरश्चामपि किं वा समर्थानां मनुष्याणामिति संशये (1)

सर्वेषामपय्यावि नियोगमधिकारस्ततः समग्रानुष्ठानसम
तत्रयद्द्रियथाधिकारमेवाविनियोगः ततः सर्वेषामपययावि नियोगमधिकारस्ततः समग्रानुष्ठानसम
र्थानामेवा तत्रप्रधानवाक्येन सर्वेषामधिकारश्री: ज्ञायते तद्धत्रो नांगवाक्यानामुपवर्णनी। दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्रधानवाक्येन स्वर्गकामाधिकारे कर्मविगाते तदनुसारी त्रीणि गवाक्यानि तद्धी
को वायालमतश्चोद्भुष्ठोते प्रत्यक्षावेक्षणविधिश्च द्धुष्मतस्त विध्यन्तावन्नद्धहित मेवफलसाधने एवं
बधिरस्यवा वनररहिते स्वकस्य मैत्रो च्चारणारहिते पंगोश्च विष्णुक्रमणरहितानि तिसर्वेषामर्थिनाम
ङ्गयोगरहित [illegible] के मोनुष्ठानासिद्धोधिकारः। स्यादेवमर्थिनौं तिरश्चो सौपरायिकफल
कामना तावात्व कूपमधिकारः शंकातो तेषामपि बहुदृष्टपुपवासादि दर्शनादस्त्येवादृष्टार्थने तिम
न्यतो श्रत्री यतो। ने वाज्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना। यतो समर्थस्तच्छूनं कर्म कृत्वाऽधिका
रन्नाक्ता पुरुषं प्रति हि विधीयमानमसमर्थं प्रत्यविहितत्वादनेगमेवे तितद्रहितकर्मविगुणी
समर्थफलं साधयेदोक्तुं प्रतिविधित्सेषी तादृशीतीव ग्रान्न्दूवन्त्रा कृत्वा फलमवाप्तो तितितो न्यस्या
नधिक्रिया। नहिस्वातेत्रेणीगवाक्यानि पुरुषेः सीवेध्यौते प्रधानवाक्य ग्रोषत्वान्तेषीतं घुक्तेन नुप्रधा १४९

न वाक्ये न तदंगयुक्तः क्रतुं पुरुषैः सीयुज्यमानोऽसमर्थानपहाय समर्थान्प्रतिविज्ञाय
तो अतो यस्य क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्यावेक्षणमेवाविहितमितरच्चविहितमितिमेतव्यो
न च प्रधानवाक्यविरोधात्स सर्वाधिकारनिश्चयः। विशेषात्तावाद्धि सर्वाधिकारः स्यात्
अस्ति चात्र विशेषः अंगोपसंहारसामर्थ्ये अतः समर्थानामेवाधिकारः। यत्रतु प्रधान
वाक्यविरोधो यावज्जीवादौ तत्र त्ववत्स्य वयसा शक्तिप्रयोगादपि फलमिति विवक्षते। तदप
रा चेत्तु सर्वांगयुक्तकर्मानुष्ठानादेव फलमिति। तिरश्चौ तु प्रधानमात्रेऽप्यसामर्थ्यान्न
कश्चिदधिकारः। स्त्रीणां त्वनादौ संसारे पूर्वपूर्वभवादिवरणासंभवात् अस्त्येवाधि
कार इति। एषूदाहरणमना[illegible]दृत्वी। देवतानां नामोद्देशो नत्यागाचैत वाहि गृहाणां
वाञ्छाद्यैरनधिकारः। लिंगविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः। इदानीं किं तु स
एवाधिकारः उत स्त्रिया अपीति संशयः। तत्रके। लिंगनिर्देशात् पुंस एवाधिकार इति। प्रकृ

प्रकृत्यर्थत्वमभ्युपेत्याऽऽवितावदाह ५ न्वारभ्तादित्रोपात्तत्वयोगेवयजमानावेक्षण

त्यर्थतया लिंगे संख्यावत्ताविवक्षिते। विनत्यर्थस्यहि संख्यायाः ग्रहाधिकरणेऽविवक्षितत्व
मुक्तं लिंगेतुप्रातिपदिकार्थो ग्रहवद्विवक्षितः। उद्देश्यस्यापि फलकामो विवक्षितलिंगः पुमान्
वस्याह। अद्रव्यत्वाच्च स्त्रियाः दुर्बलायागात्मकयागानुष्ठानासमर्थत्वादननुष्ठानेनाधिकारासं
भावादनधिकारः। तथा नार्याः पुत्रजन्मप्रसवेऽत्यपत्यजन्मनांस्मृताद्वितिस्मरणादतः पुंस एवाधि
कारः उच्यते। प्रकृतेऽपि स्वत्वेऽपि तदुद्देश्यस्य विशेषणे। संख्यायातुल्यनीतिप्यान्नविवक्षाप्र
पद्यते। ग्रहस्तूद्देश्यत्वाद्विवक्षितो न प्रातिपदिकार्थत्वात्। लिंगेतुप्रातिपदिकार्थेऽप्यविशेषणत्वा
दविवक्षितेवाक्यान्तरस्य संगात्। अनपेक्षितपरिच्छेदत्वाच्चोद्देश्यमानस्यानर्थायेप्रातिपदिकार्थो
विनक्तिविकाराणीटावादीनां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिंगाभिधायित्वादतः संख्यावदविवक्षि
तामितिप्रसक्ताधिकारोऽनवाङ्त्वमस्याः कर्त्रादित्रिस्त्रुनसीनवाल्यिवादिदत्तसीनवाद्वा
प्यसीनवाच्च पुत्रानाबेद्रुहितेत्यादिस्मरणात्पत्न्यर्जितस्यचोभयसाधारणत्वाद्धर्मेषु नाति
चरितव्यापाणिग्रहणाच्च सहत्वं कर्मसु तथापुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्यादिवचना

वस्तुतस्तु मल्लिंगमप्रकृत्यर्थस्याह ५ वार्थ २

पुं ६

150 १५०

न्वारंभादिलोपात्तत्प्रयोगे च यजमानावेदो ॥ ५

यज्ञपत्नीव र्धीनित्यादिमंत्रवर्णेभ्यश्चस्य ष्टः स्त्र्यधिकारः पत्नीशब्दस्य स्वामिवचनत्वात् द्वापीपुत्रश्चे
तिवचनं वक्तुं श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् स्वातंत्र्येणे व्याख्येयो ॥ स्ववचो स्कवचनादेककर्म्म स्यात्
सिद्धद्वयोरधिकारे किं दंपती पृथक् यजेयातां उत सह निवितीयामा रव्यातोपात्तायाः सख्याया
गुणत्वेनोपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षितत्वादेकैककर्तृः प्रयोगप्राप्ते सहेति ब्रूमः। तथा
हि कर्मसमग्रं भवतीत्यस्या वेगुण्ये स्यात्। यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणादिलोपान्नैव विगु गु ५
ण्यं परिक्षयेतायजमानः पत्नीसाचमुपादातुं शक्नुते स्वामिवचनत्वात्पत्नीयजमानशब्दयोः ॥
स्वामिनश्चपरिक्रयेण से पत्नेरतौगसाकल्यात् लोचनया सहप्रयोगमध्यवस्यामः से स्ट
द्रव्यत्वाच्च तयोर्विभागप्रतिषेधाच्चन पृथग्यष्टृसंभवः परस्परसापेक्षयोरेवाग्नीषोमयो
रिव देवतात्वे दंपत्योः कर्तृत्वे कर्तृरूपैकत्वाख्यातोपात्तैकसंख्याग्नीषोमौ देवते तिवत् सहप्र
योगप्यविरुद्धात्तस्मात्सहप्रयोगः ॥ आधाने च द्विपत्नीकत्वम् ॥ आधाने प्रकृत्यस्त्रो मेव सर्वा नाव नि
मादधीयातामिति श्रुतौ तत्र संशयः किमाधाने द्वौ पुमांसौ सपत्नीकौ सह कुर्यातामुत नेति। तत्र

151

पूर्वं त्वाख्यातसंख्यायाः कर्तृरूपान्वयः स्थितः तेनेह कर्तृरूपस्य त्वेदो द्विवचनाद्भवेत्। वसाना
विति चोक्तारात् तु वृक्षपंसीप्रतीयते। द्वित्वं तु स्वेहितद्वाच्ये नियमोऽतेवते मिथः॥ यद्यपि तु द्रव्य
रूपत्वात् तु सयोरपि द्विवचनमौकारीति द्रष्टं कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटाविति तथापि तु न याप्य
त्विवाराद् तु स्वे द्वित्वे वास्यानि घेये। तयोश्चाभिहितयोरसत्ति स्त्रीस द्वितीयत्र माणत्व परस्य नि
यमात् पुंसो साव वहोगम्यते। तयोश्चोत्पन्नावश्यं प्रस्तावेद्विधानार्थ मेवेदं वचनं। उत्पत्तिवाक्यस्य त्वा
धान विधिपरत्वेनार्थवत्त्वादेकवचनं नित्वं इमा मात्रार्थं न विष्णति होमशब्दश्चतुर्हुत्वाक्ष्यस्या
तु सन्तः शब्दवदनुवादः मलिनत्वेन होमस्यादृष्टरूपाद्वा गौणः। तस्माद्धोमे पुंसो साधवेवत्यते तस्या
न्निकृष्टार्थं विधानात् कुत्पनुग्रहः होमवसनसे वैधविधावत्वेत वाक्ये स्यादिति प्राप्ते निधीयते
एकएवकृतः होमशब्दो नमुख्यः सन्मुख्यमर्थं परित्यजेत्। नापि धात्वर्थयोगेन वर्तते क्वचि
ति तत्वात्। वसनहोमशब्दो वक्तव्यस्यातामनर्थकौ द्वित्वमात्रविधायित्वात्। तस्माद्धोमे विधीयते।
तद्विधानेन तु द्वित्वं विधातुं नैव शक्यते। उत्पत्तिवाक्यादन्यत्र नानेकार्थविधिर्यतः। सन्निकर्षश्च शब्दस्य

धर्मो न तद्गुणग्रहाद्। प्रधानप्रत्ययाद्धार्थपति त्यागोऽवकल्पते। कर्तृ [illegible] रूपस्य चैकोपि तद्दृष्टि श्रु
न नेदत: पुंलिङ्गवचनेय हृदञ्चाषामो हि दवते। अप्राप्तत्वान्नुवसने यदा होमे विधीयते। श्र संलो
वाद पीयातामि त्येतावनुवाद कौ अनुवादो यथा प्राप्तिस्याव स्त्रीपुंसयोर्द्वयो:। तेनप्राप्तिवशाद्ध
द्वाविमौ तावेव वर्वेद्यतः। एक एव पुमौ स्मात्स्माद्दधीत सह स्त्रिया। उत्पत्ति वाक्ये ह्येकत्व सुपादेयं वि
वक्षिती॥ तस्याद्यावद्गृहमोक्षा ब्रह्मचर्यमनुल्लङ्घ्याह॥ दंपत्यो: सहप्रयोग: स्थित: तत्र पत्न्यावे
हृतइत्यादिषु पत्न्येव कर्त्री यजमानोन्वा [illegible] र तत इत्यादिषु च तु पादेय स्यय यजमानस्य विव
क्षितत्लिङ्गत्वात्पुमानेव कर्ता। ये तु फलिस्संस्कारा वचनेनापि न व्यवस्थापिता स्तेद्वयो
रपि फलित्वादावर्त्तते अतो न तेषु चिंता। यानि तु परार्थान्युपस्थानानि मंत्राण्यादीनि याज
मानस मारव्ययाय जमान कर्तृ काणि तेषु किं दंपत्योरन्यतर: कर्त्ता उत पुमानेवेति विचिन्त्यते। त
त्र याजमानपदाख्याने यजमानपदाद्धृपा। निषध्यते तत्पैवैतदु यजमानापदाद्धपि। तेन समा
ख्याना विशेषाद्विनिश्चेद्वयोरपि कर्तृत्वे। विद्धत्वाद्धा पुमानेव कुर्यादविशेषितरा। वेदाध्ययन

हि१

152 सून्यत्वात् प्रतिषिद्धं तत् स्त्रियाः। यद्यप्युपनयनमष्टवर्षस्य संस्कार्यत्वेनाविवक्षितलिं-
गत्वात् स्त्रिया अपि नामतो। अत एवाध्ययनमप्यनिर्दिष्टकर्तृकत्वात् प्रकृतमुपनीतकर्तारमाश्र-
यन्तु स्त्रियाः अपि स्यादित्यधिकारबुद्धिर्भवति। तथाप्याह त्वस्त्रीणामध्ययनप्रतिषेधाद्विदुषी
स्त्रीनश्राकामेवोद्बारणांकर्तृनेन वतदन्यथानुपपत्या तस्या अपि विदूत्वासीपादयिदुशाखी
ते सीपन्नविधानतुः स्यात्तेषामनुष्ठानुसिद्धेरतः पुमानेव कर्तेति चातुर्वर्ण्यमविशेषात्
किमग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः उत पश्चद्वाणी त्रयाणामिति तदय-
मिद्दं विचार्यते किं कामम् आहो प्रयुक्तं। विद्यार्जनमुत स्वाध्यायविधिसिद्धं विधेण्ज
विन्यः कामश्रुतय इति द्विधा चात्र पूर्वपक्षः एकस्तावत् स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनु
श्चान स्नातो पयि कृतया विहिते क त्वे गेकउ निरेव प्रयाजादिवत् प्रयुज्यते। क्रतवश्च
विशेषेण चातुर्वर्ण्यमधिकुर्वाणाश्चतुर्णामध्ययने प्रयुज्यते। तत्र त्रयाणां वसीते ब्राह्मणानुपन-
यीतत्वादि निरूपनयनसंस्काराध्ययनीगत्वेन विहितस्य चतुर्थस्य विष्णुनावादनुपनीत एवाधी १५२

विधि ३

त्यविधौ लब्धाधिक्रियत इति। द्वितीयस्तु नन्वक्षरावगममध्ययने कृत्वा यन्नावादहरग्रहणा
दिदृष्टकार्यपर्यवसाय्यावाक्यार्थज्ञानं यावत्तज्ज्ञानस्यानुष्ठानोपयिकत्वेन स्वरूपमेव फ
लत्वोपपत्तेस्तत्रैवाध्ययने स्वविधिना विनियुज्यते। न तद्द्वारेण क्रतौ तेनाध्ययनमिवाक्षरा
र्थज्ञानीयं न क्रत्वङ्गं। अतस्तेन विनापि क्रतोर्नामवैगुण्यापादनं यतः एवं स्मृत्युक्तपद्धसूत्र
यन्नादृष्टनुतिष्ठन्त्यधिक्रियते। क्रतवो ह्यविशेषेणावगुरोपचिकीर्षाणास्त्रयाणामध्यय
नविधिसिद्धविधित्वाद्विधार्थज्ञानेन प्रयुज्यते। शूद्रस्त्वलभ्यतः सिद्धविधित्वाभावात्तदर्थज्ञान
मपि प्रयुज्यते। अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्तृकत्वात्कर्तारमपेक्षमाणः प्रकृतो
पनयनसंस्कृतानूकिमंर्थवयमावाप्यसमीपमानीतादृत्येव प्रयोजनमपेक्षमाणान् ब्राह्म
णादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वंस्तेषामेवाध्ययनं विधत्ते न शूद्रस्य तथाप्यविहितेनैवाध्ययने
नोपायान्तरेण वा विधौ लब्धाधिक्रियेत इति। सत्यमध्ययनेनीगतरकृतात्वीगमर्थधीः। तद्धृतः
क्रतवो लब्धा नन्तर्यस्याद्विपतिती। क्रतुविधयोऽन्यथानुपपत्त्या विद्याऽर्जनमाक्षिपेयुरिति यद्यपि स्या

पा॰ध्या॰ १

धर्मेप्यनोपात्तविद्याद्विजन्मनोलब्धतोतद्दातैरेवलब्धात्मानोनुपपत्तिरुच्यतेनुरुद्धधर्मस्य विद्यामाहिपति।
यदस्त्यैवैविहितोपायसिद्धज्ञानवतएवविधयोधिकुर्वंतितद्दातदेवज्ञानमेककर्म्मकालोपात्तमपिश्रुतिर्
वत्ते। क्रतूनामेगमितितद्धन्यस्यस्याद्धहीनविद्यामर्जयतोपिनसिद्धत्वाधिकारः मंत्रवस्तुकानधी
तवेदस्यकुतोऽधिकारः कुतेस्तरांवानन्तरमितिसाधीयस्तुतस्मात्त्रयाणामधिकारः॥ त्रयाणांद्रव्यसंप
न्नः कर्मणाद्रव्यसिद्धित्वात्॥ किंत्रयाणामपि मध्येद्रव्यवतएवाधिकारः उताद्रव्योपिकर्मार्थंनद्र
व्यमर्जयित्वानुतिष्ठन्नाधिक्रियतइतिसंशये पुरुषार्थोपात्तद्रव्यवतीलाभान्नाद्रव्यस्यतद
र्जनेनत्रक्रतुलिंगाद्दिव्यतो। अतोविदुषामिवंयुक्तंद्रव्यार्जनेनसर्वेपुरुषाणांद्रव्यकार्येस्वाद्दे
153 शत्वौ। तत्रविशेषाद्दोजनादिजन्मादिवत् क्रतूनामपितदाक्षेपकत्वेनवाप्यतेऽतोऽद्रव्यो
पिद्रव्यमर्जयित्वाकुर्यात्। अंगहीनश्चतद्धर्मा॥ अंगहीनोपिद्रव्यहीनवत्तत्स्यातिसमाधाने
नकुर्यात् द्रव्यहानिर्वैहिशेषमाधिकारेविरोसीत्· अंगहानिस्त्वेतरेगैतिरूपणद्धौतिविशेष
शीका। अपवाद्रव्यवदंगहीनस्यासिद्धमेवाधिकारमुत्तरत्वेवहयाऽनुवदतीत्यमुनसूत्रेणानु

५ द्रव्यवतांवाधिकारः। नैतत्तुल्यं· विद्याहिप्रत्यक्षावेधिसिद्धात्रयाणामितितैरेवोपपन्नाः कतवोनसृष्ट्यादिपत्नीति ४ १५३

त्पत्तिनित्यसंयोगात्। पुरुषत्वं प्रति समाधेयमंगवैकल्ये सन्न कथं विच्छिद्येतेति कर्तुमिति नका
म्येष्टिच्छिद्यते नित्येष्वाहिताग्निश्चेद्यथा मा किं कुर्वन्न च्छिद्यत एव। अथार्षेयस्य हाने स्याद्
दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधाय पुनः अत ऊर्ध्वमेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न
चतुरो वृणीते न पंचातिवृणीत इति तत्र विचारः। किं दर्शपूर्णमासयोरेकार्षेयद्व्यार्षेयत्र्यार्षेयवि
कारः उत आर्षेयस्यैकत्वे ति। तत्रार्षेयं वृणीत इति वरणमात्रे विहिते चतुष्पञ्चादीनां च प्रतिषेध
कृते प्राप्ते एकद्वित्रिपंचानां प्राप्तं वरणमिति तद्वरणमनुवादः। अथ यदार्षेयं वृणीत इति सामान्ये
प्राप्तात्रीन्वृणीत इत्यनेन नत्वमस्य विशेष्यते। तथैकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्यनयोरपि विशेषा
भावात् ऊहनयापि द्वित्वैकत्वयोस्त्रित्वेनाविशेषादेकं द्वौ त्रीन्पंचवा वृणानो न च्छिद्यत इति
प्राप्ते ब्रूमः। अस्मेरव्याकृविधौ तावत् प्रतिषेधद्वयाश्रयात्। वाक्यद्वयेऽपसंजातानि नित्ये तच्चूपाद्वि
कं एकद्वित्रिविधाने चेत्ततो वाक्यत्रये न वेदः। विकल्पश्चान्तवेत्तस्मात्त्रित्वमेव विधीयते। एकं वृणीत
इत्यादौ विध्यश्रवणादर्थवादेन विधिः कल्प्यः। तत्र यद्विवरणमात्रे विहिते चतुर्णां पंचादीनां च प्रति

धः स्यात् तत्तः प्रतिषेधद्वयाश्रयणात् वाक्यद्वयं कल्प्यं स्यात् । तदेकादिपदे चत्रयाणां मन्त्रावा
म्नानिति नित्यवच्छ्रवणमुपरुध्येत । अपेकादिभिः सर्वैर्विशिष्यत तत्रापि संख्यात्रयविधा
यकैकवाक्यत्वं कल्प्यं । त्रित्वस्य चपादिकत्वे तदवस्थमेव । त्रित्वमात्रविधौ त्वेकार्थविधाना
देकवाक्यत्वे तदंतर्गतत्वाच्च द्वित्वैकत्वश्रवणेनित्यानुवादः । चतुरादिप्रतिषेधश्चानुवादए
व तस्मात्त्रित्वविधौ त्वेकार्थविधानादेकवाक्यत्व विशिष्टचरणविधानात्तदुपसंहारसमर्थस्यै
वाधिकारः ॥ वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ वसंते ब्राह्मणोग्निमादधीत ग्रीष्मे राज
न्यः शरदि वैश्य इति विधाय श्रूयते वर्षासु रथकार आदधीतेति ॥ किं ब्राह्मणादीनामेव रथ
कारणे निमित्ते वर्षाविधयः उत रथकार संज्ञकस्यावीतरवर्णस्याधानांतरविधानमिति
संशयः । द्विजातीनां विद्वत्वात् कालमात्रविधानेन लाघवात्तेषामेव कालविधिर्नो विदुषो वी
तरवर्णस्य विशिष्टाधानविधिरिति प्राप्ते रूढिबलेन योगबाधाद्वचनबलाच्च विदुषोप्यधि
कारप्रतीतेर विद्यात आद्य [illegible] त्वेतिवमेत्रवर्णाद् [illegible] सौधन्वनपर्यायस्यावीतरवर्णस्य रथकार

स्येदमाधाने विधीयते। स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्॥ रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेदिति
प्रकृत्य श्रूयते एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति तत्र संशयः। किं द्विजातिरेव यो निषादानामा-
धिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः षष्ठीसमास एकार्थे उत निषाद एव स्थपतिस्तस्यैव कर्माधिकार
श्रायमिति। तत्रापदद्वयेपि शब्दायोगादवप्रवर्त्तेते। तत्र षष्ठीसमासत्वे विदुषः स्यादधिक्रि-
या। आहिताग्नेश्च यदि तु कर्मधारय इष्यते। अनाहिताग्नेरज्ञस्य प्रसज्येताधिकारिता। तेन
षष्ठीसमासोयमिति। प्राप्ते ऽभिधीयते। निषादपदमेव तु स्थपतौ लक्षणीं नवेत्। नहि षष्ठीश्रुताये
न तत्सैवीय विधिर्नवेत्। निषादपदमेवातः षष्ठ्यर्थे लक्षयेदिह। कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि
लक्षणा। निषाद एव स्थपतिः श्रुत्या प्रतीयते। तेन श्रुतिबलादज्ञो नाहिताग्निश्च सन्नपि
निषाद एव स्थपतिः कर्मण्यत्राधिकारवान्॥ इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः
पादः॥ पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात्॥ अनेककर्तृकेषु कर्मसु ऋद्धिकामाः
सत्रमासीरन्नित्यादिषु किमेकैकस्य कृत्स्नं फलं भवति उत यथाप्रत्येकं कृत्स्नं फलं कामयमानानां

रत: ४

मधिकारः। उत परिषदिक्रत्वैफलं प्रत्येकेऽफलावयवः ततश्च फलावयवकामाना मधिकार

इति सिद्धान्तः। तत्र समुदायस्य कर्तृत्वात्तस्य क्रत्वफलान्वयः। फलावयवयोगः स्यात्प्रत्येकं समु

दायिनां यद्यपि कामपदे बहुत्वमुद्देश्यगतत्वादविवक्षितमिति कामिनः प्रधानभूतात्तु द्विवचनबहुवचने

न विधीयमाने कर्मप्रतिप्रधानावृत्तेरेकैकस्यैव फलं साधयतीति प्रतिभाति। तथाप्याख्यातोपात्तस्य

च कर्तृबहुत्वस्य उपरितनाधिकरणन्यायेन विवक्षितत्वात्सहत्वकामित्वेन कर्त्तव्यं। न चैकस्मिन्नेककर्म

णि बहूनां प्रत्येकं कर्तृत्वं संभवति एकेन कृते परस्य कर्त्तृत्वायोगात्। अतः समुदितानां व्यासज्यकर्तृ

त्वं कर्तृगामि च फलं। अतस्तदपि समुदायस्यैव तद्द्वारेण समुदायिनः प्राप्नुवन्तीति अवयवकामिना

मधिकार इति प्राप्तेऽभिधीयते। समुदायस्य कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथापि तु। प्रत्येकमधिकारित्वात्त

थैव फलमाप्नुयुः यद्यथाऽवगम्यते तत्तथैवांगीकर्त्तव्यं। इह चाधिकारावस्थायी साहित्यस्याविव

क्षितत्वात् प्रत्येकमधिकारः प्रतीयते। कर्तृत्वे च सहितानामतः सहत्वप्रयुक्ते कर्म प्रत्येकं फलं साध

यतीत्यभ्युपगन्तव्यं। न चैवमत्येतां कर्तृगामित्वे तथैव व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वे प्रत्येकं फलमिति प्रकार वृत्ति।

द्मात्रीकर्तृत्वमपि वैतर्षी प्रत्येकमवगम्यते। कर्तृगामि बहुत्वं हि द्रव्यगाम्यन्यथा न वेत्। कर्तृबहुत्वे
सा द्वादत्तिधीयते न कत्रीश्रयद्रव्यबहुत्वे वाक्यस्यपवर्त्तिनि च कर्तृत्वेन कर्तृणां बहुत्वे स्यात् किं तु द्रव्य
मात्रस्य तत्र कर्तृबहुत्वाभिधानमनीजसे स्यात्। सैनवति च सर्वेषां प्रत्येकेऽप्युपलक्ष्य कर्तृत्वे पर्याये हि वि
रोधः स्यात्। एकेन कृते परस्य कर्तृत्वायोगान्नयौगपद्ये तस्मात्प्रत्येकमधिकारः॥ प्रयोगे त्वनुष्ठातॄ
र्थ्या कामी प्रयोगः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासादिषु किमेको द्वौ बहवो वा कर्त्तारः। उत एक एवेति संशये
तदर्थं च किमाख्यातोपात्ता कर्तृसंख्या विवक्षिता न वेति चिन्त्यते। तत्र। फलार्थिनं समुद्दिश्य कर्मणा
मुपदेशान्नाख्यातोद्दिष्टगामिनी संख्या ग्रहवन्न विवक्षिता। स्यान्मतं यद्यपि कामपदगता संख्या
नुद्देश्यगतत्वात् तद्गतलिंगवद्ग्रहैकत्ववच्चाख्यातोपात्ता संख्या विधीयमानक्रियाक्षिप्तत्व
एव कर्तृगामित्वाद्विवक्षितेति। तदसत्। अविधेयत्वात् क्रियायाः। यागेन स्वर्गं प्राप्नुयादिति तावद्
च्यते नानुष्ठानं तत्त्वप्राप्तिः। स्वर्गप्राप्तौ चपुंस्त्वप्रधानत्वाद विवक्षिता संख्या यदि स्वर्गं कुर्यादिति तूच्य
ते ततोऽप्यपि स्वर्गमाप्नुयात् न कर्त्रैव। यद्यपि स्वर्गं कुर्यादित्युच्यते तथाप्यविधेयैव क्रिया यो हि यदिच्छ

त्वबद्धाविपादिता ४

156

ति सततरू करोतीत्येवं फलकामस्य फलविषयक्रियाप्राप्ते एव तीप्रसक्तये नान्यप्रकृत्यर्थो यागादिः करू
णतया विधीयते। प्रत्ययार्थ आकर्तृसंख्याते नासावनुवाद्यगतत्वाद विवक्षिता। नह्येकेन प्रत्ययेन
फलकामस्य रागप्राप्तीफलभावनामुद्दिश्य ताकर्तृसंख्याभावनी यागीवा प्रत्युपादातुं शक्यते। वै
रूप्यप्रसंगात्। अथ मतं। यद्यपि फलक्रियाप्राप्ते एव तथापि यागक्रियाया अप्राप्तत्वेन विधेय
त्वात्तद्विशेषणभूता संख्या विधेयगतत्वाद्विवक्षितेति। तदयुक्तं। यद्यपि यागानुरक्ता क्रिया न प्रा
प्ता तथापि क्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेव। तत्र विशिष्टक्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेवेति षयोपि विधि
श्रूयमाणः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन यागानुरागमात्रपरो भवति। नहि फलक्रियातः क्रियान्तरं यागे
नानुरज्यते। सा च प्राप्तैव तद्विशेषणीभूतसंख्या न साक्षाद्यागगता प्रत्ययार्थत्वात्। तस्मादवि
वक्षितेति। अत्रोच्यते। रागप्राप्तफलप्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण बोध्यते। प्रत्ययश्च क्रियाभावाभावनप्राप्तिप्र
तिपादयेत्। उपग्रहविशेषाच्च नाकर्तुः फलसंगतिः। विधेश्चैवमनोन्यस्य न फलप्राप्तिसंभवः॥
स्वर्गादिकाममुद्दिश्य क्रियैवेह विधीयते। यागादियुक्ता संख्या वतद्भूतत्वाद्विवक्षिता। फलक्रिया 156
नियोगानन हि तु सा फलार्थिनी। रागप्राप्तायतो नैषा शब्देनानेन विधीयते। अर्थिपदेन तावदर्थिता मा

त्रमुच्यते। नप्रवृत्तिरख्यातमपि यच्छब्दाद्युपबोधात् तावद्यागादिविशिष्टभावनाविधिपरमेव स्वरसादव
गम्यते। ततश्चायं स्वर्गकामस्यादित्येवं कामयते सत्तेयागेन नाकयेदिति भावनैव सर्वविशेषणविशिष्टाय
त्तोपायत्वेन कामिनो विधीयते। न चाव रूपमर्थिनस्तद्विषया प्रवृत्तिः प्राज्ञायेन बलात्तत्तत्रार्थविधि
र्यागाद्यनुरागमात्रपरत्वेन व्यवस्थाप्यते। न च फलकामः प्राग्वचनादिज्ञानातिप्रवृत्तस्य मे स्वर्ग
सिद्ध्यतीत्यप्रवृत्तस्य देवाकारणीतरा हेति। तदज्ञाना स्वर्गप्राप्तिमनिलषन्तद्विषयप्रवृत्त्य
मस्वर्गः सिद्ध्यति प्रवृत्त्योर्मध्यस्थ उदास्तो यदा तु वचनमस्य यागादिविशिष्टव्यापारे विधत्ते तदा
तस्य प्रवृत्तिरोपायतो विधिप्रामाण्यादवगम्यत इत्यप्रवर्त्तते। तस्माद्विधेयैव भावना यागादिविशिष्टा
सीख्याता द्विशेषणमिति विवक्षितेवं लिंगेन कामपदगतमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितमिति वि
शेषः। यत्तु स्वर्गकामस्यानुष्ठानमन्यद्यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते। वेदे वासो मयैवेतरत्कर्त्त
व्यमिति स्वयमेव हि ज्ञानीति कर्त्तव्यपुरुषाः सदेति भाष्यवार्त्तिकयोः श्रुतग्रहणात् भावनायास्त्र
विधानमाहुः। तेषामन्यमानविशेषणस्याविवक्षितत्वादिदमधिकरणं विरुध्यते। सर्वथाकेषु

वक्रियामविधाय गुणमात्रविधानाचोदिते हितदर्थत्वात्तस्य तस्योपादित्स्यते त्येवमनेकगुणविधा
नेकथंचिदपि न स्यात् । तत्र श्चारेवतीषु वारवंतीयं कृत्वा पशुकामो यजेतेत्यादिषु प्राप्त भावनोद्देशेन
यागस्य रेवतीवारवंतीयसंबंध स्य विधानात् गुणविधिपक्षे वत्वावाक्यभेदः स्यान्न तु यागविशेषण
त्वे गुणनीयेन तस्यैकस्य विशिष्टस्य विधानाद्वाक्यभेदः प्रतिक्रियेतां सर्वेषां भावनानामित्याशय
था हि धात्वर्थकारकाणामकैकहाय न्यायित्वे परस्परेणासंबध्य भावनासंबद्धानामुत्तरकालं
परस्परोपकारित्वमिति सह मनव माध्य यो वेदयतीति तस्माद्भावनाविधि कृतमेवानेकगुणवि
धाने प्रसक्तं वाधिकरणं समर्थनीयमित्याह । यदा हि भावनारूढं विधित्वे भावनार्थत्वेनैव गु
ण्यते तदा विशेषणविधौ सत्यवाक्यभेदः । यदा तु न द्विशेषणार्थं तदानेकविशेषणयोगे सति यद
र्थे विधित्वे तस्यैवैकस्य विधानेनैतरस्येति वाक्यभेदः स्यादिति । उत्पत्तौ वेदमुच्यते सर्वत्र भावना
विधयस्त्रिधा नात्तस्माद्धेद्वावास्तौ मयेतलकर्तव्यं स्वयमेव हिंसानीनैतिकर्तव्यीपुरुषाः सदित्यादि भाव्य
स्वरूपप्राप्तिप्रार्थीनन्तावनाभिप्रायमिति । व्याख्येयं । अतो भावनाया विधेयत्वात्तद्विशेषणकर्तां
कर्तृसीरव्योपादेयगतत्वाच्छिवक्षितेतिसिद्धं ॥ प्रक्रमात्तु नियम्यतारंतस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ काम्यकर्म

फलेच्छायामवाप्ते वा फले किं नियोगतः समापनीयं नेति चिन्त्यते।
कामार्थेन प्रक्रीते वीतायां किं वीतायां प्रवर्त्तताम्। यदि मन्येत
तत्रानीप्सितसिद्ध्यर्थं साधनेषु प्रवर्त्तते। सिद्धे तस्मिंस्तदिच्छायां
न फलार्थं कर्म किन्तु फलकामनायां निमित्ते कर्मैव कर्त्तव्यम्। तस्य हि तावता पदश्रुत्या वृत्त
म्यते वा कस्मात् कामस्य तद्बुद्धिबलेन वोपक्रममात्रे ताथो दिति इतीत्येवं तिसमासेः शास्त्रार्थेन
त्वात् नवपूर्वाधिकरणोक्तो नित्यानित्यसंयोगविरोधः काम्यानी नित्यत्वाभावादतः कामनि
च्छन्नेन निवृत्तेऽपि तन्निमित्तं कर्म कर्त्तव्यमिति। नैतदेवं न च पुरुषार्थकर्मतायां भवतां मुक्तेन
वफलीतरं कल्पयितुं शक्यं तथा न्यश्रुतकल्पनं घोरन्यायत्वात् किञ्च विगर्हणं त्वन्ततया
दन्निमित्तं नव परमार्थतोऽन्ततमस्ति शास्त्रार्थस्य संकल्पितत्वान्निवृत्तायां च कामनायी
शास्त्रार्थत्वात्तस्मादसमापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः न हि संभावनामात्रात् प्रीतिः कल्पयि
तुं शक्यमाः सर्वस्य लिप्सुतुल्यत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गतः। तथाच निदानवचनं प्रायश्चित्तैव युज्यते।
तस्मात् क्रतुमुपक्रीते नियोगेन समापयेत्। ते निरीया हि समाम नन्ति। देवता न्यो वाएष आवृश्च

तेषाय द्वयद् इस्युक्ता नयजते त्रे धातवीयेन यजेत न देवता भ्य आवृश्च्यत इति। लोके कर्माणि दे
देवत्तो विष्णुरूषज्ञाने। रथगृहकर्मादि प्रक्रीते किमवरूपं समापनीयेति संशयेतेषामपि श्रा
स्मत्रीयत्वाद्विहितमुपक्रीते नियमेन समापनीयमिति श्रुतिकल्पनादेवताभ्यो वा एष आवृश्च्य
तेइति देवताश्रयव्यापारमात्रावरूप समापनीयत्वावगमात् गृहादीनामपि प्रक्रीतानामाव
रूपकसमापनमिति प्राप्तेऽभिधीयते। अद्धा स्त्रादेव हि प्राप्ति दृष्टार्थे तु गृहादिषु तेन शास्त्री
नकत्वात पुरुषार्थाहि देवता पुरुषार्थाहि देवता गृहपदे शेषु निवेशते न तु गृहकर्मदेवताश्र
यीतस्मान्न समापननियमः। प्रतिषेधे शकर्मत्वात् क्रियास्यात्प्रतिषिद्धानीत्विन कत्वाद
कर्मणी॥ नकलीजेभ न ह्येदित्येवमादिषु संशयः किं प्रजापतिव्रतवत् पर्युदासाश्रयणा
दन्न दृष्टो न क्षणाभावसंकल्पः कल्पफलो विश्वजिदादिव द्विधीयते। उतन्न दृष्टो प्रतिषिध्यते।
प्रत्यवायपरिहारायेति। यदि न ऋविधिदृष्टन दृष्टो विना संवध्यतेततः पर्युदासः अथ न ऋविध्यो:
संबंधः ततः प्रतिषेधः तत्रान दृष्टणाव्यवधानेनन ऋविध्यो नास्ति संगतिः। ते दृष्टो न १५८

158

आयुक्रमव्यवायाद्विधीयते। अत्र तावद्विधिसंबंधो नक्षणस्य नञः पुनः। पदान्तरत्वाद्धा
त्वान्नञ्श्रुतेर्वाक्यभेदबुद्धेः। तस्मादुक्षणमेवेह नञायुक्तं विधीयते। तत्र नक्षणाभावो नकु
र्थेयत्वाद्विधेय इति तद्धेतुः संकल्पो विधीयते। स चाश्रुतफलः कल्प्येन फलेन संबध्यते।
अतः फलकामाधिकारमेवैजातीयकमिति निश्चामानीयप्याकाम्यो अत्रोच्यते। नञ्र नक्षयत्वो
देवं तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते" संकल्पक्षणं तत्र अतेरत्यैतवाघनं मत्वक्षे पुनः सान्निधिमात्रवाध
नं न वा तदपि किं तर्हि नक्षयेदिति पृष्टपरिहरणं न आसंबध्यते नक्षयेन्नेति। नक्षयेदिति नक्षण
भावनायां प्रवर्तनागम्यते न आसंबद्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्तनाप्रतीतिः। निवर्तनं
वनिवर्त्तिफलो व्यापारः। न च पेक्षापूर्वकारी पुरुषो रागतः प्रवर्तमानोस्मि ति प्रत्यवायफलत्वे
निवर्तयितुं शक्यते अतो अतनिवृत्तेनान्यथानुपपत्त्या विषयीभूतनक्षव्यापारस्य प्रत्यवाय
परत्वं कल्प्यते अतस्तत्परिहाराय सर्वेषामेवैजातीयकं वर्जयितव्यो। येऽत्वनर्थविषयस्यानियो

159

मानाव स्य होन्न लक्षणप्रवृत्त एव हि तद्वृत्तावुनियोज्यत्वं श्रूयते नान्यः सत्यमेवं तथापि न नियोज्यविशेषणत्वेन
लक्षणस्य प्रमाणत्वमस्ति यदि चैतावत्येव नियोज्याविशेषणत्वमाश्रीयते ततः सर्वत्र जीवनशक्तिश्च नियोज्यविशेषणे
गस्य लक्षणप्रवृत्तस्य नियोज्यस्य लब्धत्वान्न प्रत्यवायकल्पना प्रमाणवती स्यादाहुः । ते श्रुतार्थापत्तेः प्रमा
णत्वोपपादनान्निरस्ताः । किंच लक्षणं नाम विशेषणत्वेनोपादानं न नियोज्यविशेषणमाख्यातेन
कर्तुरनभिधानात् उन्नयविशेषणत्वे वा प्रवृत्तिप्रसंगान्नत्वेवं न ब्रूमः । अन्यानियोज्यविशेषणत्वेन अ
र्थविशेषणस्यैवार्थान्नियोज्यविशेषणत्वं स्यात् । ततश्च तदवच्छिन्नस्य नियोज्यस्य लब्धत्वादिष्टसिद्ध
ते स्वर्गकामादेरकल्पनं स्यात् तत्र यत्किंचित्केन विद्युत्याते प्रयुक्तिलाघवाय फलकल्पनमिति तन्नि
षेधाधिकारेऽपि समानमित्यास्तां तावत् । तस्मिंश्च नित्यप्रमाणानि जननेन प्रवर्तेरन् ॥ स्मार्तीयमे
नियमाः प्राङ्मुखो भुंजीत उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात् गुरुरनुगंतव्यो वृद्धमस्तिवादयेदित्येवमादयः किं
जननप्रभृतिप्रतिप्रवर्तन्ते यदा जातः शाक्यात इत्यर्थः । उतोपनयनप्रभृतीति संशये । अननि
साध्यत्वादमैत्रसाध्यत्वादमैत्रसाध्यत्वाच्छेषी शास्त्रमात्राधिकारत्वे प्राप्ते ब्रूमः । उपनयनप्रभृति
स्फुरति । कुतः स्मरणात् स्मरति हि उपनयनादि नियमइति तस्मादुपनीताधिकाराः ॥ अभ्यासो
कर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधीयते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति श्रूयते तत्र संशयः किं सातत्येनानुष्ठाने उत सायं प्रातरग्निहोत्रे पौर्णमास्यामावास्य १५९

तेन ५

याश्चदर्शपूर्णमासाविति। तत्रजीवनेनिमित्तेकर्मविधानान्नैमित्तेकवासंभावितीगत्यागेप्यवे
गुणाहृत्कालस्यांगत्वात्तल्लोपेनसैततानुष्ठानेन्याय्यमितिप्राप्तेब्रूमः। अंगत्वेपिचकालस्यनतथा
गोन्यांगवत्कृतः। अनुपादेयरूपत्वात्तस्मिन्कर्मविधिर्यतः। यद्धिप्रयोगविधिवशादुपादेयं तद्धि
थाशक्तीस्तुपवर्ज्यते कालस्यपुनरनुपादेयत्वाद्दोषात्तत्रवचनव्यक्तिरस्ति तस्मिन्काले प्राप्तेकर्मैव
कर्तव्यमिति। ततश्चार्थात्तत्कालमेवजीवनेनिमित्तेभवतीनैकालांतरेनुष्ठानुमते नाग्निविधौ
व्याख्याते तयोरप्यध्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणप्रयोगविधिनालुष्ठाप्यत्वाद्देवा
वचनव्यक्तिरग्निमान्विद्वांश्चाधिक्रियतेतिप्रत्यक्षमेवंविद्यावतोधिकारश्रवणीयएवं
विद्वानग्निहोत्रमित्येवंसर्वत्रश्रवणात्तत्कालेप्राप्तेविदुषोग्निमतश्चोगौतशक्तियथासैव
वक्षुपसेहृत्यानुष्ठानेतेषामौत्पत्तिकत्वादागमेनप्रवर्तेरन्। यदिकालशास्त्रानुरोधेननि
मित्तसीकोचंततः कालशास्त्रस्यसकृदनुष्ठानेनसंपादितत्वात्तद्दर्शनेनसकृदेवसायंप्रातःका
लयोः अग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्ययोश्चदर्शपूर्णमासयोः कृतयोः कृतःशास्त्रार्थइतिनपुनः

तस्मात् ४

पुनरनुष्ठानार्थं स्यात्। नैवेन कालीमा हि कालत्वस्य शाश्वजीवनस्य निमित्तत्वं हीयते। किं तु तत्कालीन
मेव जीवनं नकालीतरीय मित्येतावत्तत्र च तादृशस्यैव जीवनस्य पुनः पुनरावृत्तौ शास्त्रमपि पु
नः पुनर्नैमित्तिके पुरुषै नियुंक्ते अतो निमित्तावृत्तावावृत्तिर्नैमित्तिकानां तथांतः क्रतु सैयुक्तानि यु
क्ते पुरुषार्थेषु नैमित्तिकेषु निमित्तावृत्तावावृत्तिरिति तत्र प्रत्यावृत्ति फलमन्यदन्यत्र निष्फलस्यातो
क्रत्वर्थेषु तु चेदनहोमादिषु क्रतुप्रकारस्यैव साध्यत्वात् सकृत्कृते नैव वतत्सिद्धेरकस्मिन्प्र
योगे भेदनावृत्तावपि न होमावृत्तिरिति विशेषमन्यमानस्योत्तरं। क्रत्वर्थेष्वपि शास्त्रेण नि
मित्तावृत्तावावृत्त्यवगमादावृत्तौ निमित्तस्यावृत्ते नैव होमेन संयुज्यतः क्रतुः स्वफलाय पर्या
प्तो तीति कल्पनादेषामपि निमित्तावृत्तावावृत्तिः। ४ तानौ किं निमित्तावृत्तावावृत्तिः स्यान्नेति
सीदेह तत्र दृष्टार्था ह्येते अनुगमनाभ्युत्थानाभिवादनादिभिः प्रीतो गुरुः सम्यग्विद्यां दद्या
तीति तत्र यथानुवृत्ते प्रीतिर्भवति तथा कर्तव्यं सकृदसकृद्वा न त्ववश्यमावर्तनीयमिति प्राप्ते
त्विधीयते। दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टाश्रुपगमात्तस्य च शास्त्रप्रमाणकत्वात्तद्वशेन निमित्तावृत्ता
४ आवाराङ्कसमाप्तेषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वात्॥ एवं च गमनादीनामावारप्रमाण्यकानां गुर्वागमननिमि ४ १६०
४

160

वाप्तिः। ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाकेन संयोगात्॥ सोमेन यजेत स्वाध्यायमधीयीत
प्रजामुत्पादयेदिति श्रुते सोमविद्याप्रजेष्विति नित्यमुतानित्यमिति संशयः। तत्र यावज्जीवादिवत्
निर्देशाभावाज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति फलश्रवणाद्वसंतेवसंते ज्योतिषा यजेतेति
चास्य कालविधिपरत्वादध्ययनप्रजयोस्तु विश्वजिद्वत् स्वर्गकल्पनासंभवे ब्रह्मवर्चसका
मइत्येवमादीनामुपनयनगतानां फलानामुपनयनस्याध्ययनांगत्वेन स्वर्गफलानपेक्षत्वाद
ध्ययनफलत्वमेव न्याय्यं अतः फलकामाधिकारत्वमेषामिति प्राप्तेऽत्रिधीयते। नित्यानीति। ऋ
तौ वीप्सायुक्तो वसंतो हि निमित्तत्वेन गम्यते। यावद्वसंत नियमः सोमस्य तावद्गम्यते यावद्वसंतमस्या
सः कामस्यवाप्यवोधते यजेतेति पदेनैवं प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणं तस्माद्वसंते निमित्ते विधानादा
गतआगते वसंते नियमेन सोमः कर्तव्य इति नित्यः अध्ययनमप्यश्रुतफलमक्षरग्रहणादिना
क्रमेण धर्माधर्मावबोधफलत्वात्तस्यवाक्यपकल्पादावक्यपकं ब्रह्मवर्चसादिकं त्वध्ययनांगत्
तोपनयनाश्रित सहमवर्षादिगुणफलत्वादध्ययफलमनाक्षीकुर्नीयमेव। प्रजोत्पादनमप्यनृणत्
त्वफलश्रवणादनुत्पाद्य तथा सुतानधो गच्छतीतिप्रत्यवायस्मरणात्तद्विषयमेवावक्यपकत्वे विधिवाक्ये

नित्यमेव सोमविद्याप्रजं । ऋणश्रुतिरपि सोमादीनामवश्यकार्यत्वं वक्ति । नवतत्र ब्राह्मणश्रवणात् १

161

षु विशेषाश्रवणात् ब्राह्मणस्योपलक्षणार्थत्वादत्रयाणामप्यावश्यकः सोमादयः। इति षष्ठ
स्य द्वितीयः पादः॥ सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात्॥ ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाद्या
वज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति। किमत्र सर्वाङ्गोपसंहारेणाधिकारः
उत यदा यावच्छक्नोत्युपसंहर्तुं तदा तावद्भिरूपैः प्रधानं कुर्वन्नधिक्रियेतेति संशयः। तत्र स
मुच्चितानामङ्गानामित्यावेन संग्रहः सर्वाङ्गयुक्तमेवातः प्रधानं फलसाधनं। न चाफलसाध
नधिकारोऽस्तीत्यतो न हीनाङ्गस्य प्रयोगः। उच्यते। नैमित्तिके नियोगेन कर्तव्यमवगम्यते। निमित्त
न ततोऽङ्गाकाहानेनापि प्रयुज्यते। यावच्छरीरं वर्द्धते हि जीवने धातुसंबंधविहितेन तन्मुत्व प्रत्य
येन संबंधोत्तरासंभवान्निमित्तत्वेन यागानुरक्ता भावना प्रत्यवगम्यते दर्शपूर्णमासवाक्यवि
रोषितश्च यजिः कालयोगिना माग्नेयादीनामेव वाचको ऽङ्गानां निमित्तस्य चैतद्रूपीयत्तास्मि
न्सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यो। अतः प्रधानानुरक्तभावनास्ववाक्यश्रुतनिमित्तवशात् प्राप्तावश्य
कत्वानुरोधेन यथासंभवमङ्गानि गृह्णाति तावतैव च शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति यथाशक्ति प्रयो
गेणाधिकारः। स चायं न्यायस्तीर्थरत्ने न्यायरत्नमालायां च प्रपञ्चितः। तीर्थान्तरं च निराकृतमिदु
परम्यते। काम्येष्वेवमपि स्यात्॥ काम्यानि कर्माणि ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादीन्युदा १६१

हरणे॰प्रकृतावपि काम्यः प्रयोगमुदाहरणमेव। तत्रापि किं यथाशक्ति प्रयोगेनाप्यधिकारः उत स
र्वांगोपसंहारेणैवेति विचारः। तत्रासत्यपि उदाहरणमेव। तत्रापि किं यथाशक्ति प्रयोगेनाप्यधि
कारः। उत सर्वांगोपसंहारेणैवेति विचारः। तत्रासत्यपि निमित्ते प्रजाकामादिशास्त्रैर् विशेषश्रु
तीतेरसमर्थानामप्यधिकार इति स्थिते पि तिर्यगधिकरणे पूर्वाधिकरणोपजनितांगलोपक
ल्पुष्य बुद्धिः काम्येष्वपि लोपमन्यते। अत्रोच्यते। प्रजाकामादिशास्त्राणां समर्थपरा विरुद्धानां नव
कामनानिमित्तीये नावश्यकत्वे शास्त्रं स्यात्। अंगानि शास्त्राणि निनशाकान्ते वाधिवेनेमित्तिके
पुनः शास्त्र मावश्यकत्वे प्रधानस्येति तदविरोधेनांगानि यथाशक्ति गृह्यन्त इति विशेषः॥ वि
ध्यासामाश्रितत्वाद्व्यतिरेक विभागं स्यात्॥ अतः परमतिप्रसंगनिराकरणेन नैमित्तिके सर्वा
पि तस्य यथाशक्तिप्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचारः॥ प्रस्तोष्यन्ते तद्रूपो द्घातत्वेन त्विदं चिंता
ते। किं दर्शपूर्णमासादिषु नानारादिद्रव्यातिरेकक्रियमाणे कर्मांतरत्वमापादयति उत द्रव्यांतरे त
देवकर्मेति। यद्यप्यत्र तत्प्रतिनिधिरयं तदेव तदा द्रव्यांतरे प्रतिनिधाय प्रयोक्तव्यं कर्म। तत्र द्र
व्यस्यैव क्रियानामरूपेनापि तरेततः। तदात्मनश्च तद्भेदेन नवेद्भिन्नताकथा। उच्यते॰ तदात्मनो

नकर्तव्यं इत्याह सर्वेश क्याधिकरणे

पितस्यैव व्यतिरेकः क्रियानपि। जातिवद्गुणवद्यातस्तद्भेदेपिन सिध्यते। क्रियापिजात्यादिवद्देवदत्ता
दिभेदेपि तस्यैव व्यतिरेकः क्रियकतियज तिदर्शपूर्णमासाव नुष्ठितौ तावमेकबुद्धि वेदनीयान तद्भेदप्रतिप
घतेनहयतोत्ता तिन्नत्वेद्रव्या त्क्रियायाः येनतद्भेदाद्भेदः स्यात्। तदापि तत्स्लेवाने कोता सुपगमात्त्रतो द्रव्यां
तरेपि क्रियान्तेदाभावात्सिद्धः प्रतिनिधिः॥ श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेनागमोन्यस्यात्रिशृत्वात्॥ दर्श
पूर्णमासयोः श्रुतद्रव्यापचारेद्रव्यांतरे प्रतिनिधाय प्रयोगः कर्तव्योनेति विचारे ऽशक्यो गम्यागत्तोनपु
नरेगांतरागमः नद्रव्यांतरागमेप्रमाणमस्ति। कर्मचोदनातावन्नद्रव्ये प्रयुते। यत्तुद्रव्यस्य प्रयोजकं
व्रीहिनिर्यजेतेति तत्र व्रीहिणमेव प्रयोजकं नान्यस्यातो नान्यागमः स्यादेवं यदि व्रीहिशास्त्रे द्रव्यस्याचि
वासन्यायमायकंस्यात् कर्मचोदनयाल्लिप्तेद्रव्ये व्रीहिशास्त्रेण नियम्यते यस्यादेवं दात्वल्लाभा
व्रीहीणमुदास्ते व्रीहिचोदना। कर्मशास्त्रे तदाद्रव्यमन्यदाक्षिपति ध्रुवं तस्मादस्तिप्रतिनिधिः। नदेव
तायास्त्रियाक्रियमन्यार्थे संयोगात्। देवतागृहीदिः। अग्निर्यहवनीयादिः। शाब्दो मंत्रः क्रियाप्रयोज
प्रोक्षणादिरदृष्टार्था। दृष्टार्थेष्वुलववघातादिषु रूपवत्प्रतिनिधिः। नखविनिर्लुंचनादिभिरपिकार्यासिद्धेः
तदर्थो देवतादीनामपिविस्मरणादिति रपचारे किंदेवतांतरमग्न्यंतरं क्रियांतरं च प्रतिनिधेयमुतनेति
तत्र

त्वर्थेना न्यायेन प्रतिनिधौ प्राप्ते ऽभिधीयते । यत्र हि प्रतिनिधीयमाने मुख्यस्य कार्य्यं साधयति तत्र प्रतिनिधि
र्विहितश्चासौ भवति देवता तावद्विंल्लक्षणा न वा न्या ऽनीयमाना देवता भवति न वा देवतायै संकल्प्यमानो
यागो भवति अतो न देवता कार्य्यमन्यतः संभवति । तथाहवनीयादि रदृष्टार्थो विना ऽप्याधाने न प्रक्षेपसंभ
वात् न च तदृष्टमन्येन सिध्यतीति प्रमाणमस्ति । नीवारादिना तु पुरोडाशनिर्वृत्तिः प्रत्यक्षमनुभूय
ते । मन्त्रस्तु यद्यप्यर्थप्रकाशनार्थत्वाद् दृष्टार्थस्तथापि तस्य ध्यानादिना ऽपि सिद्धेर्न मन्त्रान्तरं शब्दान्तरं प्रतिनि
धेयं प्रत्यर्थं हि तदर्थप्रकाशके शब्दान्तरं प्रतिनिदधता सर्वं तदर्थः स्मर्त्तव्यः तस्मिंश्च स्मृते कृतं करत्वान्न
शब्दान्तरं प्रतिनिधेयं । येन तु मन्त्रनियमकृतमदृष्टं न तदन्येन सिध्यतीत्य प्रतिनिधिमार्ग ऽ सिध्यन व
गमान्नास्ति प्रतिनिधिः ॥ प्रतिषिद्धं वा विशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा
इति प्रतिषिद्ध्य यज्ञसाधनभावानीमाषादीनी प्रतिनिधित्वेनोपादानेन वेति संशयः । यज्ञांगत्वे माषादीनां प्र
तु माषस्य न भय ज्ञांगत्वं किंतु तद्गतस्य व्रीह्याद्यंशस्य ततः प्रतिनिधेया माषादयः । नैतदेवं अयज्ञिया तिषिद्ध्यते प्र
इति यज्ञार्थतामात्रं प्रतिषिध्यते प्रतिनिधित्वे वावर्जनीयं साधनत्वमतो न तेषां प्रतिनिधित्वं ॥ तथा तिनिधित्वेऽ
स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ प्रोषिते कार्यान्तरव्यापृते मृते वा यजमाने क्रिया
ते षां व्रीलाघ्य वारे पित कृतनियमस्यान्यथा ऽसिद्धेर्द्रव्यान्तर प्रतिनिधिर्न्न सिध्येत् । प्रयाजादि कार्य्यस्याप्यन्यतः सिद्धं

प्रतिनिहितस्य फलमपि लभते ततोसौ मुख्य एव स्यान्नतु प्रतिनिधिः। पत्नी स्वस्वतंत्रा न गृह्यते पत्यौ पुरुषान्तरं ३
जमानपदार्थकरणाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयमुत नेति प्रतिनिधौ प्राप्ते उच्यते। नह्येते तावत्कः पुरुषान्त
रं प्रतिनिदध्यात् को वा द्रव्यादीन्प्रवर्त्तयेत्। स्वयं प्रवर्त्तमानेषु चैतेषु न ह्येतस्याकर्तुः। फलं सिध्यति
यदि तु प्रतिनिधीय प्रयोगः प्रतीत्य ना त्मीकेनीयमेवाप्रोषिते न्यत्र व्यापृते वा यजमाने ये तावत्पर
र्थाः आत्मपरिक्रयणादयस्तेषु यथासमाख्यमध्वर्य्वादय एव कर्तार इति न प्रतिनिधिना कार्य्यं। फलकि
मे स्कारास्त्वन्येन क्रियमाणा न यजमानस्यापोगपतो जनयन्तीत्यनर्थकः प्रतिनिधिः। नहृ नीतु प्र
हृतेन्यमागमपेदवे गुणात्। सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति सप्तदशसु प्रवृत्तेषु यदा कश्चिन्म्रिय
तेतदा तत्स्थानेन्यः प्रतिनिधेयः उत नेति न स्वामि न प्रतिनिधिरित्युक्ते एवं प्राप्ते स्ति प्रतिनिधि
रित्याह। काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्तं भवति तदावश्यं समापनीयमित्युक्तं। आवश्यकत्वाच्च यु
था शक्ति प्रयोक्तव्यं। अतो यद्यपि ये यजमानास्तत्र ऋत्विज इति यजमानशब्दस्य स्वामिपरत्वं
वचनत्वात् एकपदोपात्तयोश्च स्वामिकर्तृत्वयोरालिंग्य देशेन विधिसंभवात् स्वामित्वे गार्त्वि
ज्ये कर्तव्ये आनीयमानश्चोपरितनाधिकरणन्यायेन स्वामी न भवति तथापि तन्मात्रं हि त्वाकर्तृ

सा

ऽसाम्नस्द्रव्यैः समापयति मा गमयितव्यौ पुरुषौ तरौ॥ स स्वामी स्यात्तत्र संशयो गाह॥ यो सावानीतः स
किं स्वामी फलभागी स्यादुत कर्ममात्रमिति संशये स्वामिस्थानापन्निपातात्स्वामित्वे मन्यमाने सो
त्तरं यो ह्यारब्धं समापयति तस्य फलं अयं पुनर्मध्ये प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति न चासौ वि
धिवशात्प्रवृत्तो येन विधिप्रामाण्यात्फलं लभते। इतरे तु हि स्वामिनि रसौ संस्काराः सैष त्यथमा
नीतः। तस्मान्नास्य स्वामित्वं। स तद्धर्मो स्यान्न वेति संशयो गाह॥ किमानीतस्य फलसंस्काराः। कर्तव्या
नेति विचारः। फलप्रतिग्रहणयोग्यता संजननार्था हि ते न चानीतस्य फलमित्युक्ते अतो नास्य फ
लसंस्काराः सत्यैनास्य फले इतरे षोडशसु सदस्यादिष्वथ वैके; संस्कारैर्योग्यता जन्यते सर्वत्र कर्तव्यो
सादृश्यपनिवेशादतस्तासि ध्यार्थप्रतिनिरेपि संस्कारा न्कुर्यादिति॥ सामान्यैतद्विकोषौ हि। अनु
तापचारे प्रतिनिधुपादाने स्थिते तत्रय लिङ्गविप्रतिनियोजितव्यो न्नतसदृशामेवेति संशयः। तत्र
आग्नेयचोदना तावद्यल्लिङ्गविद्रव्यमाक्षिपेत्। व्रीहिशास्त्रं पुनर्व्रीहिविषयं नान्यगोचरं। अ
तः केनप्रमाणेन सदृशस्योपसंग्रहः। व्रीहिचोदनया सत्वे व्रीहिजातिर्विधीयते। सावद्यप
रिच्छेदद्वारेणैगत्वं गच्छति। तत्र द्रव्यैपरिच्छिन्नम नेकावयवात्मकं। अवयवा एव हेकद्व्यता।

मापन्ना अयविशिष्टानि येयाजात्यापरिच्छिद्यैतेनत्वत्यैतमर्थां नरी। अतस्तोरवयवैर्जात्याश्री
यन्ते। कर्मसाधनीयं। तत्रयदि सदृशमुपादीयते ततस्तेषामवयवैर्नीकतिपयाल्पस्यैतेजाति
मात्रमेवयवीनार मात्रेयपरित्यक्तैर्भवतिविसदृशोपादानेपुनः समस्तापरित्यागः स्यादि। अतो
व्रीहिनाशत्वमपिप्राप्यासेन्नवमुपपादयितुं सदृशोपादानमेवैव स्तुसदृशालाभे मंदसदृश
नोपादेयं स्तुसदृशेवकृत्वयपवानुग्रहाहा। निर्दृष्टाच्छविकल्पायमाहत्ती। वैकल्पिकेषु व्रीहि
वादिषु एकेन व्रीहिणा प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारो भवति तदा किं वैकल्पिकौ तरेहु
पादेयमुत व्रीहिसदृशमिति संशयः। मुख्यसति प्रतिनिध्ययोगाद्यवोपादाने प्राप्ते ब्रूमः
वैकल्पिकेषु यावदेकमनुपक्रान्तं तावदितरेषां प्राप्तिरुपक्रान्ते तु तस्मिन्प्रयोगे तदेवा
गमितरदनंगमेव। व्रीहिभिश्चसैकल्पायवैः कुर्वीणेना लतेवदेदिति क्रत्वंगास्ते प्रतिषे
धमतिक्रामेत्। अतो व्रीहिणामेवांगत्वात्तत्सदृशमेवोपादेयं॥ ववनाद्या न्यायमन्तावे
त सामान्येन प्रतिनिधिर्नावादितस्य॥ यदि सोमं न विंदेत पूतीकानभिषुणुयादिति। किम
यमन्तावे विधिः सोमाभावे पूतीकैर्यागं साधयेदिति सामजातिवत्पूतीकाजातिर्यागसाधनप

पुर १६४

सु ५

रिच्छेदकत्वेन विधीयते उत प्रतिनिधिनियमः। यः सोमजातिपरिच्छिन्नानवयवान्सकलाननु
पादानुमन्यते विकल्पानुपादित्सते स पूतीकगतानिति। पूतीकत्वे सोमावयवोपलक्षणे
न साधनोपलक्षणमिति तत्राभावे विधिरिति प्राप्ते नियमद्वयादि साधनत्वे हि पूतीकानाम
त्यन्ताप्राप्तौ विधातव्ये प्रतिनिधिनियमे तु पाक्षिकप्राप्तौ नियममात्रं विधेयं तद्वतिलाघवं भवति
ननु सदृशानाम नेषां संभवादीषत्सदृशाः पूतीकानेव पक्षेपि प्राप्नुवंतीति कथं नियम्यते न
च्यते सौसादृश्यं हि न प्रतिनिधेः प्रापकं किं सदृशाः पूतीका नियम्यते अतः प्रतिनिधिनियमो
यं। न प्रतिनिधौ समत्वात्। यदा प्रतिनिधिना प्रयोगे प्रक्रांते सति तस्यापचारो भवति तदा
किं प्रतिनिधिसदृशमुपादातव्यमुत मुख्यसदृशमिति संशये वैकल्पिकन्यायेन प्रक्रांत
सौवितास्मिन्प्रयोगे गत्वात्तत्सदृशमेवोपादेयं न मुख्यसदृशमिति नैवं। न हि नीवाराणामंगत्वमस्ति
प्रमाणाभावात्। व्रीह्यवयवैस्तु तद्वतानुपादानो नीतरीयकतया नीवारानुपादत्ते नीग
तया अतस्तदपचारे पुनरपि श्रुतावयवलाभाय व्रीहिसदृशमेवोपादेयं न नीवारसदृशं स्या
नहि नियामकं मुख्याभावात्तु प्रतिनिधेः प्राप्तिः तस्यां वावस्थायां यावन्न्यायेन सदृशं नियुक्तमुपक्रम्यते तावद्वचनेनासु द्

श्रुतिलक्षणे॥ यदि प्रमाणाभावान्नीवारादीनामनेगत्वे श्रुतिलक्षणस्यतु प्रतिकादेरेगत्वा
तु स्य प्रश्नौतस्यापवारेत त्सदृशमेवोपादेयं न सोमसदृशं। नैवं न हि श्रुतिः पूतीकाना
मङ्गत्वमाह किं तर्हि तद्गतानां सोमावयवानां प्रतिनिधित्वमप्युपेनातावे विधिरिमु
क्ते अतस्तदपचारेपि सोमसदृशस्यैवोपादानं। मुख्याधिगमे मुख्यमांनोहितद्रवा
त्। यदा मुख्यमलब्ध्वा प्रतिनिधिमुपादाय प्रस्थितः पश्चात्तदा मुख्यं लभते तदा
किं मुख्यमेवोपाददीत आहो वा प्रतिनिधिमिति प्रतिनिधेः संकल्पितत्वान्न मुख्यम
नादृत्य प्रतिनिधिमेवोपाददीतान्यथा मिथ्यासंकल्पापत्तेः। उच्यते। यथाशक्ति शास्त्रा
र्थं संपादयामीत्येवं संकल्पितत्वं न प्रतिनिधिस्वरूपेण च मुख्ये सति प्रतिनिधिः शास्त्रा
र्थो भवति अतो मुख्याधिगमे तदेव स्यात्॥ प्रवृत्तेपीति चेत्। यदा पुनर्मुख्ये खदिरमलब्ध्वा
प्रतिनिधिं कदरमुपादाय तच्चूर्णादिषु कृतेषु चित्तसंस्कारेषु कृतेषु प्राक्प्रयोगनिष्पत्तेर्जनो
त् खदिरं लभते तदा किं मुपात्तेन प्रतिनिधिना कार्यमुत तत्त्यागेन मुख्यमेवोपादायं तत्संस्का॥

रीश्वकृत्वात्तत्रैव [illegible] पशुनियुञ्जीतेति संशयः। तत्रोपात्तेप्रतिनिधौ निवृत्तव्यापारं शास्त्रं नान्यदु
पादायेति तस्मान्नमुख्यसंग्रहइति प्राप्तेऽभिधीयते" नोपादानपरं शास्त्रं येन तस्मिन्कृते निवृत्तव्यापा
रं स्यात्। प्रधानानुष्ठानार्थं शास्त्रं तच्च प्रधाने सति मुख्ये प्रतिनिधिना क्रियमाणे विगुणं स्यात्।
अतः संस्कृतमपि कदरं हित्वा खदिर एव पशुनियोज्यः एवं व्रीह्यादिषु द्रष्टव्यम्। नानर्थकत्वा
त्। कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमुपलब्धं तदा कृतमपि नियोजनं सा [illegible]प्य पुनः ख
दिरः कर्तव्यमिति मन्वानस्योत्तरं कृते नियोजने लब्धेऽपि खदिरेऽनर्थक एव नियोजनार्थं हि
तदुपादानं तच्च कृतेन गुणानुरोधादावर्तयितव्यः। अतो नादर्तव्यः खदिरः। अथवा सूत्रद्व
यमिदमेकाधिकरणं। प्रवृत्तेऽपि प्रधाने मुख्योपादानं स्यादिति चेन्नानर्थकत्वादिति। उभयसं
स्कारविरोधेऽर्थं तदर्थत्वात्। यदा पुनस्तान्तुल्यानतक्षणादिसंस्काराणामयोगः खदिरो नियो
जनमात्रयोग्यः कदरस्य महासंस्कारयोगः तदा कस्योपादानमिति। खदिरोपादाने संस्कारा
णां बहूनामत्यंतहानिः स्यात् कदरे पुनस्तेषामनुग्रहः खदिरशास्त्रमपि किंचिदनुग्रहं संपादितं

भवति श्रुतस्तस्योपादाने। नैतदेवं। बहवोपि हि द्रव्यापोह्यसंस्कारास्ते यौनान्यत्रयोजनेन तद्वरोन
ततो द्रव्यपरित्यागो न युज्यते। ततः संस्कारहानेपि खदिरे स्यान्नियोजनेन तद्वदेणादीनि लुप्यरन्त्र धा
नेन विरोधतः। अर्थद्रव्यविरोधे यथा द्रव्याणां वेतदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात्॥ यदा पुनरतित
नुत्वान्नियोजनस्याप्ययोग्याखदिरलता भवति तदापि किंशुकस्यत्वा संयोपादयानेत्याहन हितयो
पात्तयापि किञ्चिदर्थः कार्य्योहमत्वात् श्रुतस्तादृशो लभ्यो पितदनादरेणाप्रतिनिधिरेव केदः कार्य्य
ह्मनुपादातव्यः। विधिरप्येकदेशे स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोर्यदा शाखाफपरिमाणाय शेषकार्ये
न्यश्चापर्याप्ताः पुरोडाशानात्ति मात्रानिष्पत्तिसमर्था व्रीहयो लभ्यन्ते तदा किं तैरेव पुरोडाशः
कर्तव्यः उत नीवारैरिति संशयः तत्र भूयसां शेषकार्य्याणां माभूदत्यन्तबाधनेति एकस्य व्रीहिद्रव्या
न्तरस्य किं विद्धार्थस्तु युज्यते। नीवारोपादाने व्रीहिशास्त्रमेवैकं विप्लवं भवति व्रीह्युपादाने पुन
र्भूयसामत्यंतबाधः स्यात्॥ न च व्रीहीणां प्रधानीगत्वीये न द्व्यांगभूतेभ्यः शेषकार्येभ्यः अंग
गुणे विरोधन्याये न बलीयस्त्वं स्यात्। व्रीहीणामपि पुरोडाशप्रकृतितया तदंगत्वात्। उच्यते। व्री
हयोपि पुरोडाशभूतायागस्य साधनीत द्वैकल्येप्रधानस्य गुणहानिः प्रसज्यते। व्रीह्यवयवा एव १३६

पुरोडाशानामाप्त्वा यागं साधयंतीति तेन नीवारोपादाने विकल्पः स्युः ततश्च प्रधानवैगु-
ण्ये स्यादतस्माच्छेषकार्याण्यपनादत्यत्राहि निरवपुरोडाशाः कर्तव्याः॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां
षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ श्रीषाड्गुण्यवेदानन्तास्य श्रीस्यानंदरूपत्वात्॥ पूर्वास्मिन्पादे
धाराः त्वपन्दुश्चानगतो विचारो वृत्तः। अतः परं पादद्वयेन प्रायश्चित्ताधिकारश्चिन्त्यते। पूर्वास्मिन्पादे य-
निमित्तेन कस्मिन्नैमित्तिके प्रायश्चित्ते विधीयते इति। तत्र हि तावदिदं विचार्यते। दर्शपूर्णमास-
योर्मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यतीति श्रूयते। यदा चावदानस्य नाशादोषापहारादि तेनवतिष्ठ
दाक्रियस्य सर्वाणि हवींषि नष्टानि दुष्टानि पुरस्य हरेः पूर्वा आज्येनैतादेवताः परिषीद्याय
यजेतेति हि विविनाशादिनिमित्तेन चोदिताज्ययागो नाधिक्रियते। उत तस्यामवस्थायां
शेषादवपुनरवदेयं आज्येनैव निःशेषं न च हविषि चोद्यत इति॥ किं प्राप्तं विनष्टे ध्रुवदानेपु-
नर्मध्यपूर्वार्धयोरवदानमात्रस्यवशास्त्रार्थत्वात्तत एवावदेयं न हविरंतरापेक्षा हवि-
रंतरापेक्षायां चाज्यं विधीयते न स्विष्टकृत एव हविषि चोदनां तस्माच्छेषादवदेयमेवं प्राप्ते ब्रूमः। कृत्स्नं
खलु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते चवः। मध्यादवद्यतीत्येतद्विकल्पानामाम्नातं। कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य

स्य यो मध्यदेशस्तदपादानको यस्तस्योपरितनोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रोऽवयवः सोऽवदातव्यः। यस्तु
तस्याधस्तनोऽवयवः सोऽवदेयस्यापादानभूतः न त्वसाववदातव्यः अतो नासौ हविर्यज्ञ
हविस्तद्भिन्नं चेत्तद्भिन्नाशेऽपि हविरितरदुत्पाद्यं। यदापि समस्तपुरोडाशस्याध्यो यागस्त
दापि द्व्यवदानं नाशितस्य विकलत्वाद्विकलं हविरितरदुत्पाद्यं। तत्तु न्यायतः पुरोडाशे
तरेवचनाच्चाज्यं भवति। न चायस्य सर्वाणीति वचनात्सर्वेषां हविषां विनाशे आज्य
मिति। भ्रमितव्यो। हविर्विनाशस्य निमित्तत्वात्सर्वशब्देनाविशेषणात्॥ अपि वा शे
षनाशोऽस्याद्विशिष्टकारणत्वात्॥ स्विष्टकृदिडाद्यर्थस्य नाशः किं शेषावदानस्य नि
167 मित्तमुत नेति। तन्नाशे शेषाद्वदेयैयागशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्॥ विनष्टेपि तद्व्ये पुनः।
शेषसद्भावात्पुनरवदाय संस्कर्तव्यो। सत्येव विद्यते शेषः। सत्वागामिप्रतिपत्तीतरग
हीतत्वात्त्वनष्टावयवपूर्वप्रतिपत्त्यानसैव ध्यते। यस्तु शेषस्तस्य प्रतिपाद्यः स विनष्टः। न
च द्रव्यान्तरोत्पत्त्याशीका। शेषप्रतिपत्त्यर्थानीड़ान्यीतरे क्रियमाणानामानर्थक्यात्॥ स्विष्टकृ १३७

नु यद्यप्यपूर्वं वा न तथाप्येकदेशाद् द्रव्यत्वाद् अतीतरस्याप्रयोजकः। वावनिकेन तु हविर्विना
शादि निमित्ते चोदिते नाज्यं न तदनुष्ठानमिष्टमेव द्रुडाघर्षे गृहीतस्य तु हविष्ट्वाना वाप्त
तिप्रत्तिव्यतिरिक्तोपस्तवीभावाद्बलोप एव न्याय्यः॥ निर्दि[illegible] प्रयोजनो न्यः प्रधानत्वात्। शेष
प्रसंगादिदमधिकरणं दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षास्तु किमृत्विग्भ्यो न्यैः कर्तव्या उत ऋत्विगभि
रेवेति संशयः। तत्र कर्मकरत्वादृत्विजो सर्वत्र प्राशनामिडायीकुतः श्रवणमस्ति यजमा
न पंचमाइडां सहयतीति सहोतर परिसंख्यार्थमिडामेव तेन हयतीति तस्मादन्यो न हयि
तार इत्याशीकानिराक्रियते। यजमानस्याकर्मकरत्वेनाप्राशस्य प्रापकमिदं वचनं श्रुतो ब
परिसंख्या तुल्या इतरेतराणां तेषामपि प्राकृता एव कर्तारः। अर्थसमवायात् प्रायश्चित्तमेकदेश
पो दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य श्रूयते। त्रिन्नेजुहोतीति तत्र संशयः किं कृत्स्नस्य संदोनि
मित्तमुतैकदेशभेदन मुतो भयमिति॥ तत्रैकदेशभेदस्य नित्यत्वान्ननिमित्तता॥ कादाचि
त्कं स्तु कृत्स्नस्य भेदो गच्छेन्निमित्तता। त्रिपुराणी द्रव्याणी मिथः संघर्षणेन नित्यः कुनाप्येश्रो

नत्वेदइति न निमित्तत्वं संभवति अतः कुम्भत्वेदएव निमित्तं । मैवं । नहि संघर्षणमात्राद्वि
न्नबुद्धिर्भवति संघृष्टमितितदा मतिर्भवति न त्विन्नमिति भेदनेचेह निमित्तं । तच्चैकदेशो
प्यनित्यत्वान्निमित्तं भवत्येव ॥ द्वितीयपक्षवादी तु मन्यते । होमो यैत्तिन्नसंस्कारो भेददो
ष निबर्हणलक्षणः सन्निपत्योपकारित्वं तथा सति हि लभ्यते । आराडुपक्रियात इत्थं न्याय्यास्या
सौ निपातितता ॥ सन्निपातित्वपक्षे तु वाक्यस्याद्दिनियोजकं । आराडुपक्रियात्वे तु प्रक्रियावि
नियोजिका । कार्यक्षमश्च संस्कार्यः कुम्भस्तु भिन्नो न तत्क्षमः । नहि सर्वथा भिन्नो कपालकम
168 धिश्रयणयोग्यो भवति अकार्योपयोगिनश्चानर्थकः संस्कारः तस्मात्तत्कार्याविरोधेन यथ
दा क्रियता प्येको न भेदो भवति तदेव होमइति । प्राशस्त्यमः । संस्कारत्वे भवत्वेवं न त्वियं भि
न्नसंस्क्रिया । संस्कार्यत्वे हि भिन्नस्य निमित्तत्वं न लभ्यते । निमित्ताभावतो होमो नित्य
मंगं कृतो भवेत् । नित्यश्चानित्य संस्कार्यसंबंधं लभते कथं । यदा हि भिन्नसंस्कार्यत्वे
नो द्दिश्यते संस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनोपहतया १३८

न्ननिमित्तपरत्वे स्यात्। असति व निमित्ते होमोयं नित्यमेव स्यात्। तदेव मा पद्यते नित्यवद्दर्श
पूर्णमासयोर्होमे नोपकुर्यादिति न्नकपालसंस्कारद्वारेणेति नु चेत सैन्नवति इति न्नस्यकदा
चित्कत्वेन नित्यवत्का तावत्ता वाहसोयं नित्यानित्यसंयोगविरोधः तस्माद्दहने निमित्ते
होमो विधीयते। स चाविशेषादेकदेशदाहेपि कृत्स्नदाहेपि स्यात्॥ क्षामे तु सर्वदाहे स्यादे
कदेशस्यावर्जनीयत्वात्॥ यस्य पुरोडाशः क्षायति तैयजैनिऋतिर्जक्षायति यदा तद्धविः
संतिष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। पुरोडाशक्षामेण निमित्तेः पुनः
प्रयोगः क्षरौकदेशक्षामयोरविशेषेण तदन होमवस्यादिति प्राप्ते विधीयते· क्षामे ह
विषियत्वायश्चितेत न सर्वत्र किं तु सर्वदाहे स्यात् कुतः एकदेशक्षामणस्यावर्जनीयत्वेन
नित्यत्वान्निमित्तत्वायोगात्। अथावर्जनीयदाहातिरिक्तो दाह एकदेशेपि वर्तमानो नि
मित्तं स्यादित्युच्यते। तत्र अपरिज्ञानादिहावर्जनीयो दाहो नाधिक इति तस्मात् सर्वक्षा
णमिह निमित्तं। यथा श्रुतावितिवत्। दर्शपूर्णमासयोर्दर्विहोमप्रकल्पस्तूयते यस्या नये हविरा

र्त्तिमाद्धैर्दैर्ड्ड्पैर्व्यवहारावमोदनैर्निर्वपेदिति तत्र संशयः किमुभयथापि व्यवहारावरुतान्य
तरातावपीति ग्रहाधिकरणन्यायेनोद्देश्यस्य निमित्तस्य विशेषणमविवक्षितमिति स्थि
तमेवन्नउनिमित्तस्वरूपेन विवक्षितेऽहवनातिमात्रेन हविर्मात्रैर्निमित्तैर्मिलितैर्नु निमि
त्तमेवमुभयथा श्यामानात्रयमपि निमित्तैर्मिलितमस्तु तस्मादुभयोरपीव्यवहारावकु
ति प्राप्ते ब्रूमः। यच्छब्दोपक्रमे यावन्निमित्तैः पर्य्यवस्यति तावद्ग्राहितत्तोन्यन्नुश्रुतमप्यविव
क्षितं। यस्येतिमाद्धैर्दिल्पेतावतापत्तिः यदिति गम्यते तच्च नित्येन निमित्तेन विद्यमहेतिसं
र्वस्य हि सर्वेदायत्ति विदात्तं भवति [illegible] तनिमित्तादितनयायस्य हविरिति हवि
षापि नित्यत्वादतोवरुपमात्या हविर्विशेषो कृत्य तावतावनिमित्तप्रतीतिपर्यवसानादुभय
पदं निमित्तरूपेण नप्रविष्टं अथो भयविशिष्टमेव हविर्निमित्तेनातिविशिष्टमिसुभयो
ततदपि नित्ये अथ यस्यो भयमातेमित्या हविर्विशिष्टमु नयेतद्धा [illegible] शावान्निर्निमित्तेन
हविः। तद्युक्तं यस्यो भयमार्त्तेमिति किन्तु भयमित्याकांक्षा स्यात् तस्माद्धविःशब्दार्त्ति शब्दे

१३६

तावदव[illegible]स्थैविवद्धितो जवलुहविर्विवलातत्तू जयपदसन्निधानात्तद्विशिष्टं सदा
त्प्रीसंबध्यते न स्वरूपेणेति चेन्न। यथैव हविः त्राद्गृ आर्द्धे दित्य नेनारव्यातेन संबध्य
ते तथो जयपदमप्यु समस्तत्वात्तेनैव संबध्यते न हविषा नामपदानी परस्परासंब
द्धानामारव्यातेन संबंधात्। तत्र यदि यस्य हविरात्तं यस्याज्जयमाते मिति द्वयेनिमित्तीक
त्य पीवशरावो विधीयते तथा मतिनिमित्तयो रूपादेयानामिवारुणादीनो क्रियया व
शीकारासीनवान्निमित्तान्यामेव क्रिययायावशीकृतोयाः प्रत्यक् संबंधनिमित्तो वाम
नदः। पुनरपि हविरार्त्ति श्चान्यतरा तो वविविद्धि इति तत्रापि नैमित्तिकस्यादितिसि
द्धेनः समीहितेत्वं जयार्त्तिमात्रमपि निरूपितेन निमित्ते जवतीत्यविवद्धेवाव विशिष्टो।
यद्यपि वो जयपदमारव्याते हित्वा हविषा संबध्यते तथापि यदि हविः स्वरूपमु जयपदे
न संबध्यते हविः स्वरूपं वार्त्यातथा सति हविषश्चार्त्तिसंबंधस्य निमित्तत्वात्पुनरस्मत्प
क्षसिद्धिः। अथ तत्र जयपदानुरक्तमार्त्याः संबध्यते तदनन्तरं तं वो जयपदेन। तन्न नहि पदद्वयं

हविष्यासेवध्यमानमितरसंबंधी यावद्धूलीबतेकारणेन तावद्धविः स्वरूपेणैव संबंध
सेनवाहे अपात्तिरवो त्तान्यो विशिष्टानिमित्तं स्यात्तथाप्येकेनेतरनिरपेक्षेण विशेष
णानिमित्तत्वेन वा विवक्षितसाहित्यत्वाद्धविरार्त्तिमात्रमुन्नयार्त्तिमात्रैव निमित्तं स्यात्।
अन्यतरानुरक्तायाश्चान्यतरेणासंबंधेद्धिरुच्चारणद्वारा भेदः स्यात्। अतो नोभयोर्निमित्त
सन्निपातः। तच्चयथार्थं हविरुद्रुःस्पर्शद्वारा वे विधीयमानेनुन्नयत्वं विधीयते ततो वाक्य
भेदः परिच्छेदकत्वेन विधीयमाने विधीयते यावत्निमित्तैव नैमित्तिकानुष्ठानस्य नियोजि
तत्वान्नपरिच्छेदकाकांक्षा। निश्चितवसर्वत्र नैमित्तिके विधीयमानमप्युन्नयत्वं परिसं
ख्यार्थं स्यात् नचैकेनवाक्येन विधिः परिसंख्या च नवतीत्यादिदूषणाज्ञातेग्रहाधिकर
णेनात्र मिहानुसंधातव्यः। तस्माद्धविरार्त्तिमात्रे निमित्ते उन्नयपदे त्वैवैयर्थ्यं। न सार्यदे
हार्त्तिमात्रे न प्रातर्दोहार्त्तिरेवकिं तून्नयमपि परस्परानपेक्षमपि निमित्तमिति। हो मार्त्ति प्रव ...करणं च
तेद्दुराज्योतिष्टोमे श्रुतं अतिषुत्यत्कृत्वा नन्नयेतीति तत्र किमार्त्ति प्रवोहो मस्थप्रत्येकेन न हस्यका
रसौ उतसंहत्योतानुदृष्टत्वान्न साहित्यमेतयोः ना कौ विवक्षितौ। ततः प्रत्येकमेवाभ्यां मन्तव्यप्रति

म्यते। नह्येकेनैव वाक्येनाज्यविषयहोमौ निमित्तत्वेनोद्दिश्य तत्सर्पीर्विदधता तत्साहित्यमपे
रं शक्यं विधातुं वाक्यभेदप्रसंगात् अतः प्रत्येकमेव निमित्तत्वमुच्यते। निमित्तत्वे नैवैकद्व
यमेकैकस्य निमित्तता। होमाज्यविषयकर्तृत्वं तु तदंगत्वेन चोद्यते। द्वितीयानिर्दिष्टसोमसंस्का
रार्थो तद्वः तौ प्रतिप्रयोजनीतरप्रयुक्ताज्यविषयहोमकर्तृगुणत्वेनोपादीयमानो विवक्षि
तविशेषगुणो भवति तत्राप्येकैकहोमाज्यविषययोर्निमित्तत्वेन शाब्दी। अज्यविषयहोमस
मानकर्तृकैकं न लक्षणया शाब्दी। तेनाज्यविषयसमानकर्तृकत्वं होमसमानकर्तृकत्वं च द्वयं
विवक्षितसाहित्यं लक्षणया प्रतीयते नो भयमनुष्ठितं सदेव सन्नह्येत्। पुनराधेयमोदन
वत्। यस्याभावश्चानुगतावत्तिनिम्लोचेद् दस्युदियाद् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चि
त्तिरिति किमुनयानुगमो निमित्तं तैतान्यतरानुगमोपीति। समस्ते नपीवत्राराव ना
यनान्यतरानुगममात्रं निमित्तमिति शाखेत्तिधीयते। सत्येनिमित्तवेलायामनाविल्याद्वि
त्यपि वदिते। नैमित्तिकं तु नैवैतदेकस्यात्यादनक्षमौ। पुनराधेयं हिवाक्यांतरेणयादृशमा

मन्नीआदधीतेसनेत।

वगतं तादृशमेव गार्हपत्याहवनीययोरुदयास्तनिम्लोचनवेलायामनुगतयो रूपा
दकत्वेन बोध्यते। तत्र संहितयो रेवतयोरुत्पादकमवगते नान्यतरस्यात्तस्तादृशमेवान्य
विधीयमानमन्यतरानुगमेन कार्यैकदेशमनित्यनयानुगमे स्यादि॥ पैवशरावस्य
द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यादि॥ यस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेत्पैवशरावमोदनं निर्वपेदिति
किमार्त्तिदोहप्रतिनिधित्वेन पैवशरावो मावास्याकर्मणएव साधनं विधीयते उत कर्मार्त
२ हविरार्त्तौ निमित्ते बोध्यतइति। आर्त्तत्वाद्रव्ययोरन्यत्कर्मणोद्व्यमीप्सितं। लाघवं च
विधेरेव मतोद्रव्यविधिर्नैवेह। ननु, पैवशरावपरिमाणमोदनद्रव्यमिद्र देवतेति
वहवोर्थाः प्राप्तके मणि कर्थे विधीयेरन्पैवशरावशब्दार्थमेकं विधास्यामः। तेन बहुर्थ्वी
हिणान्यपदार्थ ओदन एव परिमाणविशिष्टो विधीयते सान्नाय्यस्थाने नापत्या चतद्देव
तोप्यहेरनूपदं नित्यानुवादः तस्माद्रव्यविधिः नचैतस्य नापत्याहि नैकीतात्प्राप्तिरि
त्यस्यलभ्यते। महेन्द्रस्यापि संद्भावात्तस्मादिन्द्रो विधीयते। प्राप्तक मण्णि नेकनविधिनो

द्रव्यदेवता। शाकैर्विधा उक्ता स्यौ तु विनिर्दिष्टे कर्म बोध्यते। सप्रत्याम्नानेऽस्थानात् ॥६॥ तद्वि-
द्धकर्मांतरं। किममावास्यांप्रत्याम्नानेऽतु तत्स्याएवांगमिति संशयः। तत्र पंचशरावः
कार्य्यमपेक्षते दोहयोश्चार्त्तत्वादमावास्याकर्मणि निवृत्ते तत्कार्य्यं साधनमपेक्ष-
ते तयोराकांक्षादेवशात्रीविधः। तस्मादमावास्यकार्य्ये विधीयमानः पंचशरा-
वयागस्तास्याः प्रत्याम्नायः स्यात्॥ स्याद्वैयद्यमावास्यानिवृत्ता न तु सा तथा॥
पूर्ववद्द्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात्॥ संभवति पयोंतरे दध्नोऽत एव नामा-
वास्यानिवृत्तिः अनिवृत्तायां चैतस्यां न तत्कार्य्यं साधनमपेक्षते द्रव्यविनाशो-
पजनितवैगुण्यसमाधानं त्वपेक्षितं। अतस्तदुपकारेणामावास्यांगं पंचशरा-
वः। विश्वजित्यप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥७॥ सत्रायावगुरेत स विश्वजिता यजे-
तेति किमारूप्प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्योतोभयोरिति संशयः। द्वयोरपि

न वेत्कस्माद्विशेषस्याश्रुतत्वतः। प्रवृत्त एव वा कुर्यात्स त्रीणी हितया भवेत्। तत्र फली
न कल्पयितव्यो भवति निमित्तश्रुतिवैयर्थ्यान्न चैतदपि युज्यते। साधारण्ये च यथैरूपं
कृत्वयेद्गुरुषार्थतः। यच्छब्देन ह्यागुरणं निमित्ते प्रतीयते प्रवृत्तस्य वागुरणे निमित्ति
मित्तं न भवितुमर्हति तत्र निमित्तश्रुतिरुपरुध्येत साधारण्यपदे तु प्रवृत्तैः प्रतिकल्प
त्वादप्रवृत्तेः प्रतिपुरुषार्थत्वाद्वैरूप्यं स्यात्। अथो नौ प्रतिपुरुषार्थत्वेन विधीयेत
तथा सति फलकल्पना तावदवश्यं भाविनी तत्र प्रवृत्तस्यानपेक्षितविधानैः स्यात् न
हि सत्त्रमागुर्यं कुर्वतः किंचिदपेक्षितं। यस्तु सत्त्रफलाय सत्त्रमागूर्य कुतश्चि[illegible]त्का
रणान्तराप्रवृत्तस्तस्य सत्त्रफलप्राप्तये प्रारब्धाकरणदोषपरिहरणाय वा साधन
मपेक्षमाणस्य विश्वजिद्विधानमपेक्षितार्थं भवति। तस्मात्सत्त्रमागूर्य कुर्वतः प्रा
यश्चित्तमिदं। कस्य सैयोगेव तत्त्वोदनास्यात्म कः प्रायश्चित्ताधिकारस्य सैवेयः। उच्यते। वि

अयजि सत्रे प्रवृत्तस्याथाप्रवृत्तस्येति विचारिते तत्प्रसंगाद्वत्सापाकरणलक्षितो व्रत
कालः किं सान्नाय्ये प्रवृत्तस्योतासान्नाय्ययाजिनोपीति तार्यचिंता प्रतिता तदुपोद्घातत्वे
न प्रथमं काललक्षणं वप्रतिपाद्यते वर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्सैरमावास्या
यामिति किमयं वत्सविशिष्टव्रतविधिरुत तत्र तानुवादेन वत्सविधिः उत वत्सापाकर
णी व्रतकालोपलक्षणमिति संशयः । तत्र वत्सविशिष्टव्रतविधाने गौरवप्रसक्त्या प्रो
जनस्य तदनुवादेन वत्सविधिः न वत्सस्य व्रतेऽपाणाद्विवत्करणत्वं संजनवति अथ
वत्सैनैव व्रतये तदर्शाकौ· विना स नेव वत्सव्याघातः विधौ तरेव उ सव वत्सानपा
कर्तो दृष्टपती अरनायातामिति विधत्ते ते नैतद्देवा कौ अतो व्रतोपायनस्य वत्सापा
करणेन कालो लक्ष्यते ॥ कालं सन्न यत्व देतल्लिंगसंयोगात् ॥ किमयं कालः सान्ना
य्ययाजिन एवाथासान्नाय्ययाजिनोपीति विचारः तत्र सान्नाय्ययाजिनो वत्सापाकर द्वी ५

श्वे २

पा ४ पा ३। ६

णभावान्ततल्लक्षितकालसंभवः। नन्वैकपुरोडाशायामपि अनया येहि कालस्य
प्रिवृत्ते सत्येतत्राग्नीषोमीयाभावे व्याप्ते येन तदुपलक्षणसंभवः। इह वत्सापाक
रणमेवोपलक्षणं तदभावे कुनकल्लोलक्ष्येतेति विशेषाशंका। उच्यते। सर्वथा ता
वदुपलक्षणमेव वत्सापाकरणं तच्च स्वकालद्वारेण अन्तकालं लक्षयतीति तदयम
र्थः। यो वत्सापाकरणकालस्तत्र ततः पूर्वकाले वान्नमितिसंवायमनया। न्वाधाना
123 त्पश्चात्तनः कालो सान्नाय्येनापि संभवति तस्मात्तस्यापानेन कालेनाधिकारः॥
प्रस्तरे शाखाश्रयणावहेः॥ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति वचने किं प्रस्तरप्रह
रणांगत्वेन शाखां विधत्ते उत शाखाप्रतिपत्तिः प्रहरणे प्रस्तारप्रहरणकाले विधीय
तइति। प्रहरणांगत्वेऽसन्नायतानि शाखाप्रहर्तव्या प्रतिपत्तित्वे तु नेति॥ वदुर्यहरते
र्यजतिरूपत्वात्तत्रैव प्रस्तरस्य गुणभावाच्छाखाया अपि सहत्वाद्वै न तत्तुल्यत्वाव
गमात् गुणभावमाशंक्य न शाखायायजो साहित्ये प्रहरणमात्रे श्रवणादुत्तरतौ च प्रस्तारस्यप्र। १९२

धान्याच्छाखायास्त्वपि प्रधानत्वमित्युक्तौ। इह तु न सर्वत्र प्रहरणे सह त्वावस्तथापि न प्रा
धान्यं। अयं हि वाक्यार्थः। यः प्रस्तरं प्रहरति तत्र सह शाखया नान्यथेति। शाखासंस
र्गः प्रस्तरस्य प्रह्रियमाणस्यांगीभेत्राच रूपग्रहस्यैव यस्य संसर्गः। यदि प्रस्तरप्रहरण
काले शाखाप्रहरणं विच्छिन्नं स्यात् ततः प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरेदिति द्वैक
वचनं स्यात् तस्मात् प्रस्तारांगं शाखा। तथा सन्न यतोऽपि प्रस्तरार्थत्वेन शाखाहृते व्यति
रेकपक्षः। सिद्धौ तस्तु प्रस्तरं प्रहरेदित्ययमर्थः प्रस्तरप्रहरणेन प्रतिपादयेत् सह
शाखयेति। यदि च शाखापि प्रतिपाद्यते ततः शाखायाः सह प्रस्तरः प्रतिपादितो
भवति नान्यथा तेन शाखा स्वारस्यात्त्वाच्छाखापि प्रतिपाद्येति गम्यते न चप्रकारीन
रमस्ति येन प्रतिपत्तिर्बाध्येत। किंच तत्र तत्रोपयुक्ता शाखाप्रतिपत्तिमपेक्षते नोप
योगान्तरमतोऽपि प्रतिपत्तिः प्रस्तरप्रहरणं च तत्काले प्रतिपत्तिः शाखायाः कथं स्यादि

त्येवमतः सन्नयत एव शाखाहरणमिदमपि प्रासंगिकमेवाधिकरणं व्रतकालो ऽसन्नय
तो पात्युक्तं। शाखाहरणेनु नैवं किंतु सन्नयत एवेति। यद्वा वत्सापाकरणं कालोपलक्षणा
मित्युक्तं। प्रस्तरस्य हरणमपि काललक्षणमित्युच्यते॥ इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य चतु
र्थः पादः॥ ७॥ अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद्यथा पंचशरावे॥ अकाले प्र
कीते दर्शे प्रायश्चित्तमाम्नातं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये
मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं
येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। तत्र संशयः किं कर्मांतरमिदं उत प्रकृतस्यै
व दर्शस्य देवतापनयाद्देवतांतरसंयोगश्च चोद्यत इति। अनेकार्थविधानादित्यत्र कर्मांतरवि
धिर्न वेत्युत्। प्राप्तकर्मानुवादेन नानेकार्थविधिर्हि मे। अग्न्यादयो देवतास्तु इंद्राग्न्युदात्रन्वा
दयो दधिश्रुतयोश्चाधिकरणत्वे स्थविष्ठाणिष्ठादीनि वकरुत्वमिति बहवोर्था नायवं विधिमं
तरेण शक्यंते विधातुं। तस्मात्कर्मांतरमेवाकालोपक्रमप्रायश्चित्तत्वेन विधीयत इति प्राप्तेन १९४

यते। प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना। अधातुः तस्मात् कर्मान्तरमेवाकालोपक्र-
प्राकृतीभ्यस्तदा हि ग्रहव्यमन्याभ्यपवृज्यते। न तावच्चैतत्त्वे योगतो प्रकृतहानात्प्रकृ-
त हानात् प्रकृत कल्पन विशिष्ट विधानात् पूर्वकर्मान्तरकल्पने न्याय्ये सीदति चात्र प्रकृ-
त एव गुण विधानं। तथा हि त्रेधा तंडुलान्विभजेदित्यनेन तावन्मध्यमादिता वेन
तंडुलानां विभागो न विधीयते मध्यमादिविनियोगवशेनैवार्थासिद्धत्वात्। अतस्तं-
डुलशब्देन प्रकृतहविस्त्रयमुपलक्ष्यते तस्यापरित्यक्तरूपस्यान्वयस्य पूर्वदेवता-
भ्यो विभागोपनयो विधीयते। तथापनीतानां देवतान्तरसंयोगोपदिश्यते मध्य-
मादिश्रवणे विधीयते मध्यमानां तंडुलानामग्निर्दाता स्थविष्ठानां दध्नश्चेन्द्रः
प्रदाता। अणिष्ठानां शृतस्य विष्णुः शिपिविष्टः। न चानेकार्थविधानं दातृप्रदा-
तृशिपिविष्टशब्दानां यौगिकानां मुख्येवाग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यात्। पदद्वय-
प्रतिपादितविशिष्टदेवताकारमेकेन विधानात्। अतो विधातुं अस्मदुक्ते प्रकरणे

द्रसहस्रपयतीतिवचनमस्ति तेनसंप्रतिपन्नदेवताकयोर्दधिस्थविस्थयोः श्रुताधि
श्रयोश्च सहपाकादर्थप्राप्ते वरुत्वे दधिश्रुतयोश्चाधिकरणत्वमिहान्वयतेतस्मादवाम
न्देदइत्यकर्मांतरत्वमेवे वातैवनाभ्यासदर्शनमुपपन्नंभवति· तथाहि श्रूयतेयदि
विद्धियादस्तिमोदेष्यतीति महारात्रेहवीपिनिर्वपेत्फलीकृतैस्तैडुलैरुपासीतत्र
र्थं दधिहविरातंवनार्थानिदध्यादर्थेनायद्यभ्युदियात्तेनातंवाप्रचरेद्यदिनप्रात
रन्येघुस्तेनब्राह्मणैभोजयेदिति· तद्यदिकर्मांतरमभ्युदयेष्टिः स्यात्ततस्तत्रदधिश्रि
तयोरधिकरणत्वेनप्रणीताकार्यो विधानादुपादेयत्वेनप्रकृतग्रहणेप्रमाण
भावाल्लौकिकएवदध्निश्रपणीकृत्वास्तायीदोहेनाकालेपिप्रक्रीतेनप्रायश्चित्तानि
र्हुतकालापराधदोषेणोक्रीतस्तिलोपिदर्शः कर्तव्योनदध्येतरमुत्पाद्यतत्रातीवन
मनर्थकंतत्रचप्रक्रीतस्यदध्नस्त्यागदर्शितरोत्पादेवाहृष्टदूयंकल्प्यं· अस्मत्पक्षेतुत
नदध्याप्रक्रीतस्यप्रयोगस्यानुष्ठितत्वाददृष्टंश्वोवदध्येतरमुत्पाद्यमित्यर्थवदातेवनी

तत्रसायंदोहार्थैर्नेवातंवत्संनान्येनेत्येतावद्विधेयमितिलाघवेतस्मादकर्मांतरोपांशुया
जोवचनाद्यथाप्रकृते।तत्रैवचिंताकिमुपांशुयाजद्रव्यस्याज्यस्यप्रकृतौभ्योपनयो
नेति।अमावास्यायामप्युपांशुयाजोस्तीतिकृत्वाचिंतेयैनत्वमावास्यायामुपांशुयाजोस्ति
वावनिकोहितस्यपौर्णमासीकालःउपांशुपौर्णमास्यांयजन्नितिकालविधिपरेहादेवता
नमितिसूत्रकारस्थितिःतदुक्तंसूत्रकारेणामावास्यायामुपांशुयाजमातिष्ठतात्रतदेवपौ
र्णमासीविधिपरत्वेनोपन्यस्तमिति।तथाचत्रयोदशामावास्यायामितिलिंगमुपपद्यते।अ
न्यथाचतुर्दशत्वापत्तेः।तदप्युक्तं।पौर्णमास्यांयदाज्ञिस्त्रोद्देदृशीविषयेसदा।प्रधानाकृत
यःसैतितदासैवोपपद्यते।तस्मात्कृत्वाचिंतेयैव।उपवर्षस्तुईतिकारोबद्धवान्त्रालनेणमा
वास्यायामप्युपांशुयाजोविहितइतितदभिप्रायेणयैविंतैत्याह।तत्राज्यस्यदेवतांतरसं
योगाद्वचनान्नप्राकृतीभ्योपनयनीतेउग्रहणेनतुप्राकृतहविर्मात्रस्यप्राकृतीभ्योपन
यविधानादाज्यस्याप्यस्तुवापनयस्त्याद्यताभ्योपनीतेदेवतांतरेणवचनाभावादसंयुक्ते

लं३

प्रहीणो भवति। न च देवतान्तरे यागः संभवतीत्युपांशुयाजो लुप्यते। निरुप्ते स्यात्तु संयोगात्॥
यदा निरुप्ते हविषि वैद्यमभ्युदयो जायते तदेवं विध्यप्रायश्चित्तं कृतकर्मापक्रममात्र इति। तत्रा
च रूपीताव वृद्धविषार्वेद्यमभ्युदयो विशेषव्यः। न वतदुदासीनेतस्य विशेषे भवतीत्यव रूपीया
काविलंकिया पश्चितात्त्र निर्वापस्य कृतत्वात् तद्विशिष्टमेव हविरभ्युदयविशेषण
मिति नातिरुप्तेप्रायश्चित्तं। मैवं। हविरभ्युदयात् दृष्टे तावतैवाप्रवृत्तस्याभ्युद
यसंबंधास्त्वेनमास्त्रहृते हविरितिज्ञायते तावता च निमित्तलोपपत्तेरविवक्षितो ह
विरूत्तयत्त्ववन्निर्वापः। तस्मादकालप्रवृत्तिमात्रे निमित्तमिति प्रागपि निर्वापाद
भ्युदये ज्ञाते कर्तव्यमेवा नैमित्तिकं। अनिरुप्ते अभ्युदये तु प्राकृतात्त्यान्निर्वपेदित्या
176 रभ्य स्तौदुलत्कृते श्रपणयागा। कर्मप्रवृत्तिमात्रे निमित्तमिति स्थितं। नैमित्तिकस्तु दे
वतापनयो देवतांतरसंयोगश्चापि निर्वापोत्तरं तंडुलवस्थे हविषि कर्तव्यो निर्वापस्तु प्रकृती
न्य एव स्यात् ज्ञाते अभ्युदये। उत्तवे कृती न्य एव निर्वाप इति संशये। तंडुलग्रहणान्तदवस्थ

सैवापनयः। नैतदेवं। इह विसर्गोत्रोपलक्षणार्थं तेन लग्रहणेन स्वरूपेण विवक्षितेः।।
तद्विवक्षायां हि दधि श्च्युत योरपनयादेवं तीतरसंयोगवचनमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्वि
कृतीपादप्राकृतीभ्य एव निर्वापः। विनिरूपितेवन्तु मुख्यो नामापनयस्तन्तु एव तावत्। एकस्मि
न्नुद्ध्यो वी मुख्यः प्राकृताभ्यां निरूपयोर्वा भुद्यो वगम्यते। किंतद्वारो ये प्राकृतेभ्यो
निर्वापस्त्वेतत वैकृतीभ्योपवादस्त्वानिति संन्याय प्राकृतीनी प्रवृत्ता लान्ताएवावशिष्टे
पि स्यकं निमित्तानां तद नैमित्तिको पनयः संयोगस्य कर्तव्य। संयोगस्य कर्तव्यस्तस्माद्वै
कृतीभ्यः द्वेषः स्यात्। असत्वे निमित्तानेतरे नैमित्तिकं तत्र विभागस्य पसंयोग मात्रापूर्वत्वे
नावयवस्य तेन वैकृत्यो पिपदार्थं न संयोजयितव्या नावयवेतनव सामिकृतेनि वापे वै
(ली)नीपदार्थसंयोगः संभवति। तस्मात्प्राकृतीभ्योपनीतेपि संभवादवशिष्टा निर्वापी
त्राः प्राकृतीभ्यस्तावदपनेतव्या इत्यत ऊहामः। वैकृतीभ्यस्तु संयोगोऽस्यामवस्थायां न
संभवति। न हि प्राकृतानां स्थाने संयोज्याः। पदार्थेन व प्राकृतानां योगो विहितो नाव

एवं न तेन वैकृत्यो ऽपि पदार्थेन संयोजयितव्या नावयवेन न तु सामिकृते निर्वापे वैकृ
तीनां पदार्थसंयोगः संभवति। तस्मात्प्राकृतीभ्यो ऽपनीतो वैकृतीभिश्चासंयुक्तो ऽवशिष्टो नि
र्वापो ऽरास्त्रस्थीकर्तव्यः॥ सान्नाय्यसंयोगासंनयतः स्यात्॥ किमियमभ्युदयेष्टिः संनय
त एव स्यादुतासंनयतो ऽपि। संनाय्ये श्रुते वाक् दधनिवरूमिति श्रवणात् संनयतस्य द
धिशृतयोरत्तावान्नास्मिन्नेमिति च सामर्थ्यात्। तस्मात्संनयत एवाधिकारः सत्यं यद्दधिदधि
शृतेवरोरधिकरणत्वेन चोदयेयातां न त्वेवं वाक्यभेदप्रसंगात्॥ न ह्येकवाक्यस्थ विष्टौ तण्
डुलानुद्दिरूपो ऽवतीत्तरदध्यधिकरणत्वं च संभवतीति विधत्ते। अतस्तण्डुलानां दधिशृतयो
र्द्विरूपदेवतामात्रं विधीयते। न चोद्दिरूपा नोसाहित्यं विवक्षितं। अतो ऽसंनयतो दधिशृताभावे ऽपि
तण्डुलानां देवतात्रसंयोगः कर्तव्यः। सामुत्थाने विश्वजित् क्रीतविभागसंयोगात्। यदि
सत्रायदीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत् सोममपभज्य विश्वजिता यजेतेति। किमयं विश्वजित्
क्रीतराजकस्यैवोत्थाने उताक्रीतराजकस्यापीति विचारः। नेति लिङ्गमिदं सोमविभागेन त्वे १२७

यत्सार्थं वा तया द्रव्यसंपादनं भृतिवेतनं १० दीक्षा । मेध्या संपन्नः संस्कारो दीक्षा ७

शेषिते । नाक्रीतराजकस्य तद्वचौ क्रीते तत्त्वेदतः । उच्यते यदि सोमविभागो यमीग्रत्वे न विधीयते
तत एव तत्त्वेदपत्न्यर्थप्राप्तो न बाध्यते ॥ क्रीतराजकस्य तावदर्थप्राप्तः सोमविभागो ऽर्थान्तरवि
भागवन्न विधातव्यः । अक्रीतराजकस्य त्वशक्यत्वादेवाविधेयो विभागः । तस्माद्दशाप्राप्त
द्रव्यविभागानुवादमात्रमिदं सोमग्रहणेन प्रदर्शनार्थं विश्वजिन्मात्रे तु विधीयते द्वयक्री
तराजकस्यापि स्यात् । दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् । नैमित्तिकप्रसंगाद्दीक्षानिमि
त्ताधर्माः क्रियते कालमनुवर्तते इत्येवमर्थं दीक्षापरिमाणे चिन्त्यते ज्योतिष्टोमे श्रुता नामेका
दीन्यहानि स्थाद्यहाद्वादशदीक्षादूर्ध्वमादिनो सर्वे वीर्यज्योतिष्टोमे विकल्पेन निवेशः ।
न तद्वादशापरिमाणमेव तत्र स्यादेकादीनां त्रिलक्षणविकृतिष्विति संशयः । तत्र नाप्यकारण
यथाकाम्यविशेषादित्यनेन सर्वपक्षेषु वाद्वादशाहस्कलिंगादित्यनेन द्वादशरात्रीर्दीक्षि
तो भृतिं वन्वीतेति श्रुतस्य भृतिवननस्य पक्षीतरेष्वसंभवात् द्वादशापरिमाणमेव सिद्धी
ति तवान्नावार्त्तिककारस्तु अयुक्तमिदमिति मत्वा स्तत्र द्वयमपि द्वयोरधिकरणयोस्तु सूत्रसर्व

द्विकल्पेद्

पक्षयोः सिद्धोत स्वत्वेन व्यावर्त्यौ तत्र प्रतिवचनसामर्थ्याद्द्वादशाहपरिमाणे मन्वान
पक्षयोः सिद्धोतसत्रत्वेन व्यावर्त्यौ तत्र प्रतिवचनवशेन दौर्बल्ये ये न तदनुग्रहार्थ
स्यात्तर्हि नाहि प्रत्यक्षश्रुतानामेकादिपक्षाणां प्रतिवचनं तु द्वादशापक्षे सविप्रतिपद्द्वादशिनो
मुत इन्धनात्तस्मात्पर्याकाम्येवस्यात्। प्रतिवचनं तु द्वादशाहस्य
प्रतिवन्धीते त्येतावद्दीयते। द्वादशाग्रहणं तु प्रदर्शनार्थमिति व्याख्येयं द्वादशाहसत्
प्रतिवचनीते स्येतावद्धीयते। द्वादशाग्रहणं तु प्रदर्शनार्थमिति चारव्येयं द्वादशाहस्य
प्रतिवचनी ते त्येताव द्वीयते। अथवा द्वादशपरिमाणमेवेति प्रक्
लिंगात्। द्वादशाहे विदीक्षापरिमाणनो विकल्पः अथवा द्वादशपरिमाणमेवेति प्र
तिवैप्राह्यन्वाते। षट्त्रिंशदहो वा एष यद्द्वादशाह इति लिंगादुपसत्सु त्यानां वत्र तिस्र
द्वादशत्वात् दीक्षा अपि द्वादशेति गम्यते। तथा तीर्घतएव दीक्षा ति रिति दीक्षा बहु
त्वेव विधायत द्वाकाशेषेद्वात्यौ लो मावयति द्वा त्रीन्त्ववेद्वात्यामसत्। द्वा द्वौ मासौ
त्यामस्थि द्वात्या मज्ञानमिति पक्षी द्विकानामनु मासा द्विधुद्देशागते बहुत्वे
द्वादशत्वे ऽवस्थाप्यते। पौर्णमास्यामनियमो विशेषात्। दीक्षाकालोगादिदमधिकरणं। १७८
गवामयने चित्रापौर्णमासे दीक्षेरन्नु खं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रा पूर्णमास इत्यनका

दोष: = २ पौर्णमास्याः पूर्वमिनवतुरहे दार्शेरन्न एकादश्यां दीक्षामारभेत तथा सति पौर्णमास्या उपरि ... सप्तमी ... दिने ... पूर्णेन ... परितन्यां अष्टम्यां सोमक्रयः सम्भवः

वननिर्यानवत्ये वै चैत्रीसुत्यात तत्र चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यां दीक्षेरन्। तेषामे
काष्टकायां क्रयः सम्पद्यत इति। तत्र विचारः। किमेषाया काचित्पौर्णमासी किंवा नैतरं सु
तायै त्रीं उत्तमा घातितत्रा विशेषाद्या। काचित्स्यात्। चैत्री स्तुति सु चित्रापौर्णमासे दी
क्षेरन्नित्य स्पर्शो घो नव चतुरहे पुरस्तादित्यस्य नवैकाष्टकाश्रुतिवशान्माघी विषय
त्वे द्वादश्यानामपि कृष्णाष्टमीनामेकाष्टकाशब्दवाच्यत्वात्। तथा हि श्रूयते द्वादश्या
पौर्णमास्यो द्वादश्यो काष्टका इति तस्मान्न विशेषः। सप्तमेकाष्टकाशब्दो न विशेषक
चैत्र्यास्तु नेतरमेव कीर्तितत्वा सामान्यविषयः पौर्णमासीशब्दस्तद्विषयो भव
ति तस्माच्चैत्री स्यात्। स्यादेतदेवं यद्येकाष्टकाशब्दः सर्वत्र स्यात्। स चमाघ्याः पौर्ण
मास्या ऊर्ध्वस्तद्विषयो भवति उपरितनपक्षे कृष्णाष्टमी तस्या एव चावचको वृद्धव्य
वहारे प्रसिद्धो न्यास्तु गौणः प्रयोगः किं वोपक्रमे एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा सैव स
रस्य पत्नीति तस्यां दीक्षाम्भुक्ता तत्र दोषमत्ति धार्याते चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यां दीक्षेर

निरस्तत्वादाहतः प्रस्तुतामेकाष्टकां क्रमसंपत्त्यानुगृह्णाति तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं
पद्यते। तेनैकाष्टकां नक्षत्रं कुर्वन्तीति संवत्सरस्य पत्नीव माघ्याः पौर्णमास्या उपरितन्
न्येवाष्टमी नान्यास्तद्विषयो हि मंत्रः श्रूयते। यो जनाः प्रतिनन्दति रात्रिं धेनुमिवायतीं। सं
वत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगलीति। किं वा तदवाह एतत्संवत्सरस्याग्निदा दीते य एकाष्ट
कायां दीक्षेते तन्नामानाहृत्य भवतः विच्छिन्नि रात्रां तमष्टमीमेकोदशायति तस्मान्माघ्याः
पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे गवामयनिको दीक्षेतेति। दीक्षाकालस्यैवोपवृत्त्वादिति क्रमे नि
यतानामनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात्। दीक्षितस्याग्निहोत्रादयो निषिद्धाः अत्र भट्टपादैरुक्तं दी
क्षातो मुख्यं तद्यदा केनचित्कारणेनाव भट्टपोत्कर्षो भवति तदा किमग्निहोत्रादि कर्त्तव्यं
न चेति संशयः। तत्र दीक्षितो न जुहोतीति यावत्तेकालेशास्त्रवशो न दीक्षानुवृत्तिस्ताव
न्न जुहोतीति शास्त्रार्थं मत्वा भट्टपोत्कर्षेणाशास्त्रकृतादीक्षानुवृत्तिः अतः कर्त्त
व्यमग्निहोत्रादि मन्यते न कालत्कृष्णगो प्रमाणमन्तो दीक्षायाएव प्रतिषेध इति मितत्वो 179 १७६

सो ति चा मेदाक्षादिन्मारम्भ पंचमेस्यात् ... त्रेनेत्युक्त्या वीतितस्मिन्दि ने नि पुलवेषानु दिते
पुत्र कम्भः कर्तव्याः

षुगुणविधिः ॥ प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वं ॥ गुणभेद प्रसंगे समाप्ते पुनः प्रकरणान्तरेण
भेदोऽभिधीयते । कुंडपायिनामयने उपसद्भिश्चरित्वा माससमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्ण
मासाभ्यां यजंत इत्यादि श्रुतं तत्र संशयः किं नैयमिकाग्निहोत्रादौ मासो विधीयते किंवा
कर्मान्तरमिति तदर्थं च किमनुपादेयगुणसंबंधानुगृहीतोऽसन्निधिर्भेद कारणं नवत्फल
नेति तत्राग्निहोत्रशब्देन तत्कर्मोपस्थितेः यतः तस्मात्तत्रैव मासोऽप्रमप्राप्तो हि विधीयते ।
उपादेयमनुपादेयं वा यदप्राप्तं तदेव विधेयं मासश्च तथा । यच्च प्राप्तं तदनुवाद्यं अग्निहो
त्रशब्दश्च स्वाभिधेयं कर्मोपस्थापयति तच्च प्राप्तं न विधेयमतो यद्यपि स्वभावतो गुणा
देयं माससमुद्दिश्य कर्मोपादीयते तथापि मासस्यैव विधेयो न कर्म । विधिनिबंधनश्चात्र
दोनोपादान निबंधनः । तस्मादनुपादेयमपि कर्म विधीयमानं नु निद्यतइति प्राप्ते नि
धीयते । प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति किमिदं प्रकरणान्तरमिति प्रकृतानभिधानमित्य
र्थः । कथमप्रकृताभिधानं उपसद्भिश्चरित्वेति वचनात् हि नैयमिकस्योपदेशः सैति तत्र नाममास
प्र १

ग्रासेविधी ४

नो ऽग्निशब्द इति गम्यते यद्यपि नार्थसंस्कारविधिः किं त्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनु
यजतीति तथाप्यग्नेर्यागत्वं न यथा तमन्वेत्यनु यत्येव शक्यते यथा देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इ
त्युक्ते देवदत्तो गच्छतीति प्रतीयते अन्यथानुगमनानुपपत्तेः एवमनुयजनवशादेवाग्नेर्यागत्वसि
द्धिः। तस्माद्यागविधानं स्यादिति निश्चीयते। अग्नेश्चयनमात्रसंस्कारमात्रमत्र विधीयते तस्माच्या
तो ऽग्निमित्यादिवाक्येषु स्यात्क्रतुसंगतिः वक्तो रूढो ऽग्निशब्दो ऽयं न हि यागस्य वाचकः न चाग्नि
शब्दो ऽतीतरूढत्वात् वाक्यभेदः तत्र प्रख्यतद्व्यपदेशविधुरत्वाद्यागनामत्वं प्रतिपद्यते तेन ज्वा
लनस्यैवार्थ चयनसंस्कारो विधीयते तस्य संस्कारस्य क्रतुसंबंधपरान्यैयानो ऽग्निमग्निष्टो
मेनानुयजतीत्यादीनि अत्राग्निशब्दः प्रकरणाच्चयनसंस्कृते ज्वलने अनुशब्दश्चयनापेक्ष
180 या पश्चाद्भावमग्निष्टोमादीनामाह तेन चयनसंस्कृते ऽग्नौ अग्निष्टोमादिर्निर्यजेतेत्यर्थः
न च वाच्यमग्निशब्दो यदि समानाधिकरणो येन यजिनामस्यानवावत्त्वं तुल्यरूपाणा
मेव पौर्वापर्यं पाकमनुभुंक्त इत्यादिषु विजातीयानामपि दर्शनात् तस्मादपि ज्योतिष्टोमादि

र्थीमधिगच्छेदिति स्नानोत्तरकालादारक्रियासापत्यार्थात्विष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। आधा
नस्याविद्वदधिकारत्वाद्विद्यायाश्चोपनयनाधीनत्वान्नोपनयनात्प्रागाधानसंभवः। किंच क
र्मार्थैः स्वदारैरपत्यमपत्यार्थैश्च कर्माणि सिध्यतीति नार्थः दृष्टप्रदारक्रियया। यएवापत्यकर्मार्थि
नद्दारसंग्रहः प्राशस्त्यस्य वार्यकालविधिः स्नात्वा भार्यामधिगच्छेदिति तस्मान्न प्रागदारसंग्र
हः तदनावेवाधानात्तावल्लौकिकएवाग्नावुपनयनहोमः॥ स्थपतीष्टिः प्रयाजवदस्याधेयप्रयो
जकत्वादर्थाच्चोपकृष्येत॥ एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति स्थपतीष्टिः किमाहितेष्वग्निषु
स्या उत लौकिक इति संशये प्रकृतेराहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनां चाधानाधीनत्वाद
स्य पि स्थपतेराधानविधावयमेवेष्टिराधानप्रयोजकेति प्राप्तेऽभिधीयते। युद्यप्याधानस्य न
साक्षाद्विधिरन्वविष्यत्तदाप्याद्धिकलोकप्रयोगान्न्क्षेगार्हपत्यमादधातीति दिवाहवनीयमि
त्यादिवेदवाक्यपौर्वापर्यालोचनेनाधानक्रियानिमित्तत्वे पावकादिवदाहवनीयादिशब्दा
नामाश्रित्य स्थपतेराहवनीयार्थमाधानमकरिष्यत्परंतु वसंतादिविधानान्याधानस्यावि
धायकानीति द्वितीये स्थितं तदाद्दहिताधानजन्याग्निगतसंस्कारवाचित्वादाहवनीयादिशब्दानां

स्थपतिकृते नाधाने न तत्संस्कारविधानवशादाधानस्याक्षेपः संभवति तस्माल्लौ
किकः स्यात्॥ अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्। यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्स
गर्दभेन पशुमालभेतेति किमयं याग आहवनीयादिषु लौकिके वेति संशयः। ब्रह्मचारिणः
स्त्रैवर्णिकत्वाद्विद्यावत्वाच्च तत्प्राप्तिगम्यसंभवादाधानमुपपन्नं अतश्चाधायाग्निं प्राय
१६० श्चित्ते प्रवर्तते नैवं। न ह्यस्यावकिरणे कृते ब्रह्मचर्ये स्थित्वैव समसमाधाय गार्हस्थ्यप्रवे
शः संभवति। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति विधानात्। न चापत्तौ कस्या
190 धानमस्ति तस्माल्लौकिके गतावयं पशुर्लौकिकश्चावाराद्याप्तगः॥ उदगयनपूर्वपक्षाहः पुण्या
हेषु देवानि स्मृतिरूपाण्यापादपदिशेनात्। उपनयनचौलादीनि किं सर्वकालेषु उतो
दगयनादिष्विति संशये विशेषाभावात्सर्वदैवाधिकारः। स्मृते उदगयनादिष्वेव स्युर्दै १६०
वानि। इतराणि अपि श्राणि। पित्र्याणि तु श्राद्धादीनि अपरपक्षादिषु स्मृतेरेव। पौनःक्रयण
मविद्यमाने लौकिकवत्। ज्योतिष्टोमे याच्चाक्रयणमाम्नातं द्वादशरात्रादीक्षितो भवतीव

न्वीतेति याज्या। अरुणया पिंगाक्ष्या क्रीणातीति क्रयणी· तत्र संशयः किं यस्य दक्षिणास्थ
र्थं नास्ति सोमस्य तस्य दयाज्या क्रयणामुत विद्यमाने पीति। तत्र द्व्यार्थं याज्या क्र
यणम विद्यमान द्रव्यस्य स्यात् द्रव्यवत स्वन पर्वि तस्मान्तस्य याज्यादाव धिकारः।
स्यादेवं यदि द्रव्य मात्र प्रयुक्ते स्याद सर्वं प्रयुक्ते त्विदं अतो नेन विना सर्वमेव वैगुण्यान्नोत्प
द्यते तस्मान्नित्ये याज्या क्रयणी। तथा न लघ्ये पाच्छादने सौम्यसहोमदक्षी। पयो व्रते ब्रा
ह्मणस्येति न हि: किमविद्यमाने न लोंतरे तु तस्म द्वावेतथा नीदस्या न्विहरेति प्रैषः कि
न नयतो नव कुर्वे प्रैषार्थे अहतेवासः परिधत्ते इति ववासो तरानावे· तथाय त्वप्नु मी
यु मक्रते ति सौम्यत होमो मांगुकरणो· तथा यो स्माद्दृ त्रियं वयं वयं हि भद्रति मैत्रो वैभास
द्रा वक्त तस्मे सिद्धं नित्य मिति संवाये सामर्थ्यादेषां निमित्त सद्भावे नु ष्ठानमिति।
निमित्ताश्रवण सत्यपि वा स्त्विनियमाह इसिद्धु रन न्योपापत्यानित्यो। अनर्थकं त्वनि
त्ये स्यात्। यदा पुनर्वर्त्यमाने पयो न जायते तदा नीकते तदा पि किमवक्री· अतस्यितव्यो नेत्याह

इत मंत्रेणा लिखितस्य ग्रंथे नः:

तथाहि यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव स्यान्नाद्येत तेन प्रधानविरोधानविरोधानव
तयितव्यौ। पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् इत्यत्र सोमीयपशुमात्रस्ते ति विषयः कश्चि
त्पशुयाल भ्यत इति छाग एव चोदनार्थः सामान्यश्रवणे मैत्रवर्णा च छागस्य वपाया मे
दस इति छागस्य श्रवणे संशयः। तत्र सामान्यावसिता तावच्चोदनावाक्ये देतः। मैत्र
१८१ स्यादविरोधेन पाक्षिकोऽयोगि कोऽपि वा। विधिस्तुत्योरेकवाक्यत्वात्स्रावकस्तुतेरपर्यवसि
तोऽतः न विधिरर्थवादगतश्रुतविषय एव पर्यवस्यति मैत्रचोदनायोस्तु वाक्यभेदाद्यप्रति
हतद्विधिवाक्ये पशुसामान्ये पर्यवसितेन मैत्रानुरोधेन शक्यविशेषणेन तु मैत्रस्तुत्यादि
१९१ तात्पर्यप्रकाशनात्परतेत्र वृत्तिश्चोदनावगतौ गवाश्वादिनिगमादिवशाल्लावयवादि
योजनप्रकाशविधाति। यद्वा वा छागस्तादाप्रयो दपते तस्माद नियमः। उच्यते चोदनाप
शुसामान्यमीगात्वेनानुबोधयेद्ध। छागोऽप्यविकल्पेन तु प्रतिपत्तिसमाश्रितः। मैत्रः प्रक १८१
रणान्नानाऽलिप्समेगीप्रतीयते। कृष्णया स्तुतिर्नाव स छागस्यैव वाचकः। तेन न तीताद्द
ष्टीजटहल्लदविधिनाऽस्मा विरोधिनी। विधत्ते छागमेवी तस्माच्छागोपसंग्रहः। अधिकृतमिति
ग्रा२

सिद्धान्तेदर्शोपप्रस्तुतिक्रमनियमविचारैर्नैतयावाणिच्छिकल्पास्तु विदितउपदेशोनेतरै
नेतरैर्वातिदेशो विकृतिषुतत्तत्क्रहोवा घतेत्रप्रसंगाः। इतिशास्त्रदीपिकायांषष्ठस्याष्टमः
पादः समाप्तश्चाध्यायः॥

श्रीगणेशाय नमः॥

पुस्तक के पन्नों ३१, ३२, ८१, ८२, ८३
८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९ नहीं हैं
कुल ११ पन्ने नहीं हैं

१९२
११
१८१ पन्ने वर्तमान हैं

३–६

१९२